

T.C.
KİLİS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

SELÇUKLU MUHTARİYETLERİNİN
KÜLTÜREL, SOSYAL, EKONOMİK
YAPILARI ve GÜNÜMÜZ
COĞRAFYASINDA SELÇUKLU BAKİYESİ
TÜRK VARLIĞI

İSMAİL ÖZTÜRK

KİLİS 2023

kilis.edu.tr

T.C.
KİLİS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

SELÇUKLU MUHTARİYETLERİNİN KÜLTÜREL, SOSYAL, EKONOMİK
YAPILARI ve GÜNÜMÜZ COĞRAFYASINDA SELÇUKLU BAKİYESİ TÜRK
VARLIĞI

İSMAİL ÖZTÜRK

DANIŞMAN: DR. ÖĞR. ÜYESİ ABDULLAH BAYINDIR

KİLİS
2023

T.C.

KİLİS 7 ARALIK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAY SAYFASI

Abdullah BAYINDIR danışmanlığında, İsmail ÖZTÜRK tarafından hazırlanan “**Tez Selçuklu Muhtariyetlerinin Kültürel, Sosyal, Ekonomik Yapıları ve Günümüz Coğrafyasında Selçuklu Bakiyesi Türk Varlığı**” adlı tez çalışması tarih yazınız tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oy birliği/çokluğu ile Kilis 7 Aralık Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü **Tarih Ana Bilim Dalı**’nda **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Bu tezin kabulü, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulunun/...../202... tarih ve/..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Jüri Üyeleri	Unvanı, Adı Soyadı (Üniversite, Fakülte, Ana Bilim Dalı)	İmza
Danışman	Dr. Öğr. Üyesi Abdullah BAYINDIR (Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Ana Bilim Dalı)	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Fatma ÇAPAN (Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Ana Bilim Dalı)	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Hasan YENİDOĞAN (Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Ana Bilim Dalı)	

Dr. Öğr. Üyesi Erdinç GÜLCÜ
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ÖZET

SELÇUKLU MUHTARİYETLERİNİN KÜLTÜREL, SOSYAL, EKONOMİK YAPILARI ve GÜNÜMÜZ COĞRAFYASINDA SELÇUKLU BAKİYESİ TÜRK VARLIĞI

İsmail ÖZTÜRK

Tarih Ana Bilim Dalı

Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Abdullah BAYINDIR

Sayfa: 181

Yıl:2023

XI. yüzyıl başlarından itibaren fütihat hareketleri ile birlikte İran, Azerbaycan, Irak, Suriye ve Anadolu'nun Türkler tarafından ele geçirilmesi ile bu coğrafyalarda siyasi, ekonomik, kültürel ve etnik sahada bir değişim süreci başlamıştır. Türkmen Beylerinin akınları ve fetihleri neticesinde Azerbaycan, Karabağ ve Ön Asya üzerinden yoğun bir Türkmen göçünün bu bölgeye doğru gerçekleşmesi ile toplumsal ve kültürel alanda olduğu gibi, etnik olarak da ciddi değişimler gerçekleşmiştir. Bu bağlamda çalışmamızda Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı muhtariyetlerin oluşum süreci ve bölgeye sosyal ve kültürel olarak bıraktıkları miras ele alınmış, bugün bu coğrafyadaki Türk varlığının menşei açıklanmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızda, literatürdeki kitaplar ve arşiv kaynaklarından faydalanılarak; Anadolu, Irak, Kirmân ve Suriye-Filistin Selçuklularının idaresi altında kalan bölgelerdeki Türk varlığı ele alınmış, giriş bölümünde araştırma alanı ile ilgili bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde metbû devlet Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Türk Hâkimiyet anlayışı hakkında, üçüncü bölümde muhtariyetlerin oluşum süreci, göç hareketleri ele alınarak muhtariyetlerin Türk tarihi açısından önemi, etkin oldukları bölgelerdeki faaliyetleri ve Türklerin meskûn olduğu bölgeler hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Selçuklular, Muhtariyet, Tabi Devlet, Anadolu, Irak, Kirmân, Suriye, Filistin.

ABSTRACT

CULTURAL, SOCIAL, ECONOMIC STRUCTURES of SELJUK AUTONOMOUS STATES and THE TURKISH EXISTENCE REMAINING FROM SELJUK in TODAY'S GEOGRAPHY

İsmail ÖZTÜRK

Department of History

Kilis 7 Aralik University, Graduate Education Institute

Supervisor: Lecturer Dr. Abdullah BAYINDIR

Page:181

Year:2022

With the conquest of Iran, Azerbaijan, Iraq, Syria and Anatolia by the Turks with the conquest movements since the beginning of the XIth century, a process of political, economic, cultural and ethnic change started in these geographies. As a result of the raids and conquests of Turkmen beys, an intensive Turkmen migration from Azerbaijan, Karabakh and Asia Minor to this region led to serious ethnic changes as well as social and cultural changes. In this context, in our study, the formation process of the muhtarets under the Great Seljuk State and the legacy they left to the region socially and culturally were discussed, and the origin of the Turkish presence in this geography today was tried to be explained.

In our study, the Turkish presence in Anatolia, Iraq, Kirmân and Syria-Palestine under the rule of the Seljuks was discussed by making use of books and archival sources in the literature. In the second part, information about the Great Seljuk Empire, the understanding of Turkish sovereignty, and in the third part, the formation process of the sultanates, migration movements, the importance of the sultanates in terms of Turkish history, their activities in the regions where they were active and the regions where Turks were inhabited were given.

Keywords: Seljuks, Muhtar, Subject State, Anatolia, Iraq, Kirmân, Syria, Palestine.

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın gerçekleştirilmesinde destek ve katkılarından dolayı danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Abdullah BAYINDIR'a teşekkürlerimi sunarım.

Yüksek Lisans konusunda beni cesaretlendiren Arş. Gör. Mustafa Kemal SAĞLAM'a, çalışmalarımın çeşitli aşamalarında bana destek olan Doç. Dr. Hasan IŞIK'a, teşekkürü borç bilirim.

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, kullanmış olduğum tüm bilgiler ve yorumlar için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi, hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili bu beyanıma aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

İmza
İsmail ÖZTÜRK

İÇİNDEKİLER

	sayfa
ÖZET	i
ABSTRACT.....	ii
TEŞEKKÜR	iii
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
SİMGELER ve KISALTMALAR DİZİNİ.....	vii
TABLOLAR DİZİNİ.....	viii
HARİTALAR DİZİNİ	viii
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	1
1.1. ÇALIŞMANIN AMACI ve YÖNTEMİ	1
1.2. ÇALIŞMANIN KAPSAMI, ÖNEMİ VE PROBLEMATİĞİ	2
İKİNCİ BÖLÜM.....	4
2.1. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ.....	4
2.1.1. Selçukluların Kökeni	8
2.1.2. Selçuklularda Hâkimiyet Anlayışı	18
2.1.3. Dandanakan Savaşı ve Merv Toyu	28
2.1.4. Muhtariyetlerin Oluşma Süreci.....	29
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	32
3.1. SELÇUKLU MUHTARİYETLERİ	33
3.1.1. Kirmân Selçukluları	33
3.1.1.1. Kirmân Selçukluları Siyasi Tarihi	33
3.1.1.2. Kirmân Coğrafyası ve Kirmân Selçukluları İktisadi ve İdari Yapı.....	35
3.1.1.3. Kirmân Selçukluları Kültür ve Medeniyeti.....	46
3.1.1.4. Kirmân Selçuklularının Hâkim Olduğu Coğrafyada Türk Varlığı	48
3.1.2. Irak Selçukluları.....	51

3.1.2.1. Irak Selçukluları Siyasi Tarihi.....	51
3.1.2.2. Irak Coğrafyası ve Irak Selçukluları İktisadi Yapı	53
3.1.2.3. Irak Selçukluları İdari Yapı	56
3.1.2.4. Irak Selçukluları Kültür ve Medeniyeti	62
3.1.2.5. Irak Selçuklularının Hâkim Olduğu Coğrafyada Bugünkü Türk Varlığı	64
3.1.3. Suriye-Filistin Selçukluları	67
3.1.3.1. Suriye-Filistin Selçukluları Siyasi Tarihi	67
3.1.3.2. Suriye-Filistin Coğrafyası ve Suriye-Filistin Selçuklularında İktisadi ve İdari Yapı.....	71
3.1.3.3. Suriye-Filistin Selçukluları Kültür ve Medeniyeti.....	78
3.1.3.4. Suriye-Filistin Selçuklularının Hâkim Olduğu Coğrafyada Bugünkü Türk Varlığı.....	82
3.1.4. Anadolu Selçukluları	85
3.1.4.1. Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşunun Tarihi Temelleri, Selçuklular Öncesi Anadolu ve Malazgirt Zaferi	85
3.1.4.2. Kutalmışoğulları ve Selçuklu Mücadelesinin Temel Meseleleri.....	89
3.1.4.3. Anadolu Selçukluları Siyasi Tarihi.....	91
3.1.4.4. Anadolu Selçukluları İktisadi ve İdari Yapı	112
3.1.4.6. Anadolu Selçukluları Kültür ve Medeniyeti	124
3.1.4.7. İlmi Faaliyetler.....	131
3.1.4.8. Anadolu Selçuklularının Hâkim Olduğu Coğrafyada Kınıklara Ait Yerleşim Yerleri.....	134
SONUÇ	136
KAYNAKLAR	138
EKLER	163
HARİTALAR.....	174
ÖZGEÇMİŞ	180

SİMGELER ve KISALTMALAR DİZİNİ

Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
DGBİT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİBD	: Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi
DTCFD	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
DTCFTAD	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
İA.	: İslam Ansiklopedisi
İSAM.	: İslam Araştırmaları Merkezi
İÜ	: İstanbul Üniversitesi
İÜEF	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜEFD	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
İÜEFTD	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
MSKMSB	: Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri
Neşr.	: Neşreden
s.	: Sayfa
SAD	: Selçuklu Araştırmaları Dergisi
SÜSAM	: Selçuk Üniversitesi, Selçuklu Araştırmaları Merkezi
TAD	: Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TDAD	: Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
TDV.	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDK.	: Türk Dil Kurumu
TM	: Türkiyat Mecmuası
TTK.	: Türk Tarih Kurumu
USAD	: Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
Yay.	: Yayınlayan
YT.	: Yeni Türkiye

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo.1. XVI. Yüzyılda Kınıklara Ait Yerleşim Yerleşimler, Bağlı Bulundukları Sancak ve Kazalar.....	161
Tablo.2. 1981 Yılı İtibarıyla Türkiye’de Kınık İsimli Yerleşim Yerleri.....	163
Tablo.3. Büyük Selçuklu Hükümdarları.....	164
Tablo.4. Kirmân Selçuklu Hükümdarları.....	164
Tablo.5. Irak Selçuklu Hükümdarları.....	165
Tablo.6. Suriye-Filistin Selçuklu Hükümdarları.....	165
Tablo.7. Anadolu Selçuklu Hükümdarları.....	166
Tablo.8. Büyük Selçukluları Soy Ağacı.....	167
Tablo.9. Kirmân Selçukluları Soy Ağacı.....	168
Tablo.10. Irak Selçukluları Soy Ağacı.....	169
Tablo.11. Suriye-Filistin Selçukluları Soy Ağacı.....	170
Tablo.12. Anadolu Selçukluları Soy Ağacı.....	171

HARİTALAR DİZİNİ

Harita.1. Selçuklular Öncesi Türkistan ve Ortadoğu.....	172
Harita.2. Büyük Selçuklu Devletinin En Geniş Sınırları.....	173
Harita.3. Kirmân Selçukları.....	174
Harita.4. Suriye-Filistin Selçuklu Devleti.....	175
Harita.5. Anadolu Selçuklu Devleti Kuruluş Dönemi ve En Geniş Sınırları.....	176
Harita.6. XIII. Yüzyıl Anadolu Ticaret Yolları.....	177

GİRİŞ

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1.ÇALIŞMANIN AMACI ve YÖNTEMİ

Tez konumuzu belirlerken ortaya koymak istediğimiz mesele İran, Irak, Suriye ve Anadolu coğrafyasındaki Türk varlığının Selçuklu muhtariyetleriyle ilişkisini açıklamak ve bu muhtariyetlerin kültürel olarak bulundukları coğrafyaya bıraktıkları mirası ele almaktır. Ön Asya’da hüküm süren Türklerin, başta Anadolu olmak üzere yurt tuttıkları coğrafyalardaki günümüz Türk varlığının menşei konusunda araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalar neticesinde çok geniş bir coğrafyaya yayılan Türklerin, birçok devlet kurduğu ve birçok bölgede fetih hareketleri gerçekleştirildiği görülmüştür. Bu nedenle meseleyi aydınlatmak üzere çalışma alanımızda bölgesel sınırlandırmalar yapılma gereği duyulmuş olup; konumuz, Selçuklu Devleti’nin hanedan mensupları tarafından kurulan ve idare edilen muhtariyetlerle sınırlı tutulmuştur. Araştırma konumuz, bölgesel anlamda daha dar bir çerçevede ele alınmak üzere sınırlandırıldıktan sonra tabi devletler; siyasi, içtimai ve iktisadi açıdan incelemelere tabi tutulmuştur. Tezimizde kullanılan terimler standart olarak tezin tamamında aynı şekilde kullanılmıştır. İlk bölümde çalışmamızın amacı, yönetimi, kapsamı ve problematiği açıklanmıştır. İkinci bölümde Selçukluların kökeni, Büyük Selçuklu Devleti’nin kuruluş aşamaları ve kurulduğu bölgedeki siyasi güçlerle münasebetleri yer almaktadır. Kronolojik olarak ele alınan mühim hadiseler ve muhtariyetlerin kuruluşuna zemin hazırlayan önemli faktörler sırasıyla verilmiştir. Üçüncü bölümde ise hanedan mensupları tarafından ele geçirilen bölgelerde kurulan muhtariyetler ele alınmıştır. Üçüncü bölüm, tezimizin ana konusunu oluşturan muhtariyetler hakkında en detaylı bilgi verilen kısımdır. Bu kısımda muhtariyetlerin kurulduğu coğrafya ve fetih hareketleri, muhtariyetlerin siyasi tarihi ve hâkim oldukları coğrafyalarda bugünkü Türk varlığı, kültürel anlamda bıraktıkları miras detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bugünkü Türk varlığı ortaya konulmaya çalışırken, uluslararası ve resmi verilerden yararlanılmıştır. Tezimiz İran, Irak, Suriye ve Anadolu ile sınırlı tutulduğundan bahsi geçen coğrafyalardaki Türk varlığının, menşei bakımından Selçuklu dönemine tesadüf eden kısmı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu aşamada Selçuklu muhtariyetlerinin kuruldukları bölgelerde toplumsal açıdan etkileri ve aynı bölgelerde bugün hâlâ yerleşik olan Türk varlığının durumu değerlendirilmiştir. Tezimiz kapsamında

döneme ait birinci elden kaynaklar ve araştırma eserleri incelenerek, konumuz yorumlanmaya ve analiz edilmeye çalışılmıştır. Tez metninde, basılı olarak erişim imkânı olmayan çeşitli yazılı ve elektronik kaynaklar da kullanılmıştır. Çalışmamızı hazırlarken kaynakların ve araştırma eserlerinin incelenmesi aşamasında bazı tutarsızlıklarla karşılaşmıştır. Çalışmanın bazı bölümlerinde karşılaşılan bu tutarsızlıklar ile ilgili farklı görüşler dipnotlarda belirtilmiştir. Bununla birlikte konunun bütününden kopmamak adına, metnin içinde verilmesi uygun bulunmayan bazı konular yine açıklayıcı dipnotlarla aktarılmıştır. Eksik kalan ve incelemelere dâhil edilmeyen eserler mutlaka mevcuttur. Çalışmamızda aktarılmayan bazı anekdotlara ise çalışma bütünlüğüne tesir etme riski olduğundan tezimizde yer verilmemiştir.

Bütün bu çalışmaların sonucu olarak tezimizin asıl amacı bahsi geçen coğrafyalardaki mevcut Türk varlığının ve Türk kültürünün oluşmasında Selçuklu Devletlerinin ne denli etkisi olduğunu ortaya koymak, günümüzde bölgede yaşayan Türk kökenli halkın Selçuklu dönemine tesadüf eden menşeiini tespit etmek ve Selçukluların sosyokültürel mirasını ortaya koymaktır. Tezimiz, genel Türk Tarihi içerisinde bir meseleyi kısıtlı çerçevede aydınlatmayı amaçlayan bir çalışma olsa da dönemi inceleyen araştırmacılara katkı sağlaması hedeflenmektedir.

1.2. ÇALIŞMANIN KAPSAMI, ÖNEMİ VE PROBLEMATİĞİ

Büyük Selçuklular ve Tabi Selçuklu Devletleri'nin hüküm sürdüğü sahalarda Oğuzlar ve Türkmenler oldukça geniş bir coğrafyaya dağılmışlar, kendilerinden sonra kurulan devletler için model alınan medeniyetler kurmuşlardır. Sosyolojik açıdan sadece kuruldukları coğrafyayı etkileyen ve zamanla yok olup giden Türk devletlerine nispetle Selçuklular çağının ötesinde bir etki bırakmış; kısa zamanda İran, Irak, Anadolu ve Suriye'de oldukça etkin bir konuma yükselmişlerdir. Kendilerinden önce kurulan devletlerin gelenek ve göreneklerini, zamanın getirdiği yeniliklerle birleştirerek ilerleyen Selçuklular kurdukları yüksek medeniyet ile doğu ile batıyı birleştirmişlerdir. Bu nedenle günümüze kadar süren etkisi ile Selçuklular diğer Türk devletlerine kıyasla yaşadığımız coğrafya için daha önemli bir konumdadır. Selçuklu Devleti içtimai ve iktisadi teşebbüsleri ile fethettikleri bölgeleri kalkındırmış; Türklere yeni iskân sahaları kazandırarak medeniyetin gelişmesine vesile olmuşlardır. Başka bir deyişle bugün Türklerin yurt tuttuğu pek çok coğrafyaya ilk adımı atan ve buralarda kalıcı teşkilatlanmayı sağlayan Selçuklulardır.

Selçuklular döneminde hanedan üyeleri tarafından tabi devletler kurulması, kuruldukları bölgelerin Türkleştirilme sürecinin en önemli ve ilk aşamasıdır. Özellikle Anadolu'nun içlerine uzanan ilk harekâtları düzenleyen Selçuklular, Anadolu coğrafyası ile birlikte Ortadoğu'nun da şekillenerek bugünkü halini alması konusunda etkili olmuşlardır. İdari ve toplumsal anlamda bu bölgelerde nitelikli bir değişim ortaya koyulmuş; yansımaları ise günümüze kadar ulaşmıştır. Fethedilen bölgeleri yurt tutan Türkler, Selçuklu Devleti yıkıldıktan sonra dahi varlıklarını sürdürmeyi başarmışlardır. Bu da Selçuklu faaliyetlerinin olumlu yansımalarının bir tezahürüdür. Günümüzdeki Türk varlığının meskûn olduğu bu sahalar, Selçuklular tarafından Türklerin yerleşimine açılmıştır. Bu bölgelerde siyasi yapıların zamanla değişmesine rağmen Türk varlığının kendini muhafaza etmesi, Türk Tarihi açısından Selçuklu Muhtariyetleri'nin oldukça önemli bir konumda olduğunun ispatıdır.

İKİNCİ BÖLÜM

2.1. BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ

“Coğrafya kaderdir”. Sıklıkla duyduğumuz ve insanların içtimai yaşam şartlarının coğrafyaya göre şekillendiğini iddia eden bu ifadeyi XIV. yüzyılın ünlü düşünürü İbn Haldun dile getirmiştir.¹ İbn Haldun, telif ettiği *Mukaddime* adlı eserde iklimin ve coğrafyanın insanların davranışlarına etkilerine değinmiştir. Yaşanılan coğrafyadaki bereketin, bolluğun veya yokluğun içtimai yaşam üzerinde doğrudan etkili olduğunu ifade eden İbn Haldun; coğrafi etkenlerin toplumların sosyal hayatından, sevk ve idaresine; oradan da gelişmişlik düzeyine kadar birçok hayati noktada etkili olduğunu altını çizmiştir.²

Bu bağlamda insanoğlu nerede doğarsa oranın tozuna toprağına bulanır, oranın suyuyla yıkanır, oranın güneşiyle kavrulur. Bu anlayış çerçevesinde Asya’nın geniş düzlüklerinde yaşayan Türk toplulukları da yaşadıkları sert coğrafyaya adapte olmuş, bozkır yaşam kültürünü oluşturmuştur denilebilir. Konargöçer yaşayan ziraat ve hayvancılıkla uğraşan Türk toplulukları, bozkır yaşamında zaruri olan bazı ihtiyaçları karşılamak üzere yaşanılan bu sert coğrafyaya uygun faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bozkırda geniş düzlüklerde dağınık yaşamalarına rağmen Türkler, oldukça teşkilatlı ve etkileşim halinde olan dinamik bir topluluktur. Çevrelerindeki siyasi oluşumlar ve bunların baskıları veya otlak yetersizliği, kıtlık gibi birtakım sebeplerden dolayı mütemadiyen hareket halinde olan Türkler için göç, coğrafyanın zaruri ihtiyaçlarından biri haline gelmiştir. Yeni otlaklar bulma, bereketli toprakları fethedip yurt edinme amacıyla sürekli göç halinde olan Türklerin; İslam’ı kabulü ile Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresinin³ yanına Nizam-ı Âlem’i⁴ tesis etme ülküsü de eklenince, fetihler ve akabinde yaşanan göç hareketleri de yeni bir mana kazanmıştır. Bu göçlerin yanı sıra siyasi baskılar sonucunda göç eden toplulukların mevcudiyeti de görülmektedir. Oğuz Yabgu baskısı nedeniyle göç eden Selçuklular, yurt edinme çabasına girdikleri coğrafyada yine siyasi baskılarla karşılaşmış ve batıya hareket bu şekilde tetiklenmiştir.⁵ Batıya yönelik kitlesel Türk hareketlerinin

¹ Mesut Topal, *İbn Haldun, Coğrafya Kaderdir-İlme Dayalı Bir Tarih Felsefesi*, (İstanbul: Destek Yayınları, 2021), 17.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, çev., Halil Kendir, (İstanbul: Yeni Şafak Kültür Armağanı, 2004), C.I, 77-127.

³ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1994), 83.

⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000), 250.

⁵ El Hüseyini, *Ahbarü’l Devleti’s-Selçukiyye*, çev., Necati Lügal, (Ankara: TTK, 1999), 2; Ali Sevim, *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, (Ankara: TTK, 2014), 27; İbrahim Kafesoğlu, *Doğu Anadolu’ya*

neticesinde, bazı yapılanmalar bölgesel olarak sınırlı kalmış bazıları ise büyük imparatorlukların kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulması öncesi yaşanan kitlesel hareketlere benzer bir şekilde; Moğol istilasından kaçan Türk toplulukları da batıya doğru hareket etmiş, Anadolu Beylikleri ve Osmanlı Devleti'ni oluşturan aktörler içerisinde yer almıştır.⁶

Selçuklular dönemine kadar, Anadolu coğrafyasının doğusunda Türkler yaşamışlar ve devlet kurmuşlardır. Yine aynı dönemlerde Karadeniz kuzeyinde yaşayan ve bu bölgeden Avrupa'ya giderek devletler kuran Türk toplulukları da mevcuttur. Fakat “*Günümüzde bu coğrafyada geçmiş Türk devletlerinin bakiyesi olan bir topluluk var mıdır?*” sorusu da geçerliliğini korumaktadır. Bu soru ele alındığında hayır cevabının daha çok öne çıktığı iddia edilebilir. Öte yandan bugün Ortadoğu'da hala mevcudiyetini muhafaza eden Türk topluluklarının, varlığının başlangıç noktasının Selçuklular olduğu görülmektedir. Burada Türk varlığının olmasında Büyük Selçuklu Devleti'nin çok büyük önemi vardır. Çünkü bahsi geçen coğrafyada Türk varlığının yer etmesi ve günümüze kadar da devam etmesinde Selçuklu politikalarının etkili olduğu ifade edilebilir.

Dönem itibarı ile diğer Türk devletlerine nazaran Selçukluların batıya yönelik fetih hareketlerine girişmeleri, önemli bir farklılık olarak göze çarpmaktadır. Dönemin kuvvetli Türk devletlerinden olan Gazneli Devleti'nin en batı sınırının bugünkü Azerbaycan-Hemedan⁷ civarı olması ve devletin merkezine kıyasla batı denilebilecek bu coğrafyanın tamamının tam manasıyla Gazneli hâkimiyetine girmemiş olması bunun bir göstergesidir.⁸ Gaznelilerin en batı merkezi bugün meskûn mahal olmayan ve İran sınırları içinde kalan Rey şehridir.⁹ Burada dikkati çeken bir mesele, Gazneli Mahmud oğlu Sultan Mesud'un, Rey Valisi olmasını sürgün olarak nitelendirmesidir.¹⁰ Araştırmacıların birçok defa ele aldığı bu konuda; Mesud, kendini merkezden uzaklaştırılmış olarak kabul etmiştir. Mesud'un nihai amacı doğuya, yani merkez olan

İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Ehemmiyeti, (60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı, Melanges Fuad Köprülü), (Ankara: TTK, 2000), 189.

⁶ Halil İnalcık, “Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgili”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, C.XVI/I, (1959), 66.

⁷ Hemedan ile ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Tahsin Yazıcı, “Hemedan”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1998), C.XVII, 183.

⁸ Beyhaki Ebu'l Fazl bin Muhammed, *Tarih-i Beyhaki*, düz., Azizullah Alizade, (Tahran, 2008), 708.

⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014), 40; Osman Gazi Özgüdenli, “Rey”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2008), C.XXXV, 40.

¹⁰ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Tarihi*, (Ankara: TTK, 2007), 96.

Gazne'ye dönmektir. Ama bahsi geçen aynı Rey şehri, Büyük Selçukluların ikinci başkentidir. Batı politikasının uygulamaya sokulduğu, fetih hareketlerinin başlatıldığı önemli bir merkez konumundadır. Buradan Gazneliler gibi kuvvetli bir devlete nispetle, Selçuklu'nun hedefinin Asya'nın içleri değil de batı olduğu ve Selçukluların sürekli batıya doğru ilerleme arzusu taşıdığı sonucunu çıkarmak mümkündür.

Büyük Selçuklu Devleti, fiili olarak 961 tarihi itibarı ile Cend'de¹¹ kurulmuştur.¹² Daha sonra Selçuklular, Arslan Yabgu ile birlikte 985-986 tarihlerinde Maverâünnehir bölgesine geçiş yapmışlardır.¹³ 1035'te Horasan'a¹⁴ gelerek bu bölgelere ve İran coğrafyasına hâkim olmuşlardır.¹⁵ Büyük Selçuklular, Oğuz Yabgu Devleti sınırlarından uzaklaştıktan sonra Batı Türkistan'da¹⁶ Gazne Devleti ve Karahanlı Devleti gibi büyük iki Türk devleti arasında sıkışık bir vaziyette, bir nevi göçer topluluk halinde idiler.¹⁷ Gazneliler'e karşı başarıyla yürütülen Nesa (1035), Serahs (1038) mücadeleleriyle, akabinde girişilen ve Selçukoğulları için önemli dönüm noktalarında biri olan Dandanakan Savaşı (1040) neticesinde bölgede meşru bir kuvvet haline gelmiş ve kalıcı olduklarını ispat etmişlerdir.¹⁸

¹¹ Kızılorda'nın sağ kıyısında, Kızılorda şehrine yakın olan ve kimler tarafından kurulduğu bilinmeyen kent Oğuzların yanı sıra, Moğollar ve Çağatay Hanlığı zamanında da önemli bir ticaret şehridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Cend", TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1993), C.VII, 359-360.

¹² İbnu'l Esir, *el Kâmil fi't-Tarih*, çev., Abdülkerim Özaydın, (İstanbul: TTK, 1987), C.IX-XII, 124; İbrahim Kafesoğlu, *Türk İslam Sentezi*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1999), 97.

¹³ Mehmet Altan Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, (Ankara: TTK, 2016), C.III, 78; Mehmet Altan Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, (Ankara: TTK, 1989), 30.

¹⁴ Günümüzde Kuzeydoğu İran'da bir eyalet olan Horasan ismi eski Farsça 'da güneşin doğduğu yer anlamına gelmektedir. Günümüzdeki aksine dönem itibarıyla sadece bir yerleşim yerinin değil geniş bir bölgenin adıdır. Merv, Nesa, Serahs, Belh ve Herat gibi dönemin önemli kentlerini kapsamaktadır. Günümüzde 6 milyondan fazla insanın yaşadığı Horasan, bölgede bir geçiş güzergâhında olduğu için jeopolitik olarak da önem taşımaktadır. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Osman Çetin, "Horasan", TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1998), C.XVII, 234-241.

¹⁵ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, (Ankara: TTK, 2014), 9.

¹⁶ Horasan'dan başlayarak Çin'e kadar uzanan bu geniş coğrafya XIX. yüzyıla kadar Türkistan olarak adlandırılmıştır. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Ahmet Taşağıl, "Türkistan", TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2012), C.XLI, 556.

¹⁷ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1992), 289.

¹⁸ Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi I, Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2014), 10; Sevim- Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 29; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 25; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 95; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, s.30-31; Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 46.

Dandanakan Savaşı sonrası artık gerçek bir devlet olarak teşkil edilen Selçuklu Devleti'nin ileri gelenleri bir toplantı düzenlediler.¹⁹ Eski Türk töreleri gereği ülkenin hanedan üyeleri arasında paylaştırılması gündemi ile Merv'de²⁰ bir araya gelen Selçuklu ileri gelenleri, elde edilen toprakları bir taksimat ile hanedan üyeleri arasında pay etmiştir.²¹ Gerçekleştirilen bu taksimat, Selçukluların yakın gelecekte inşa etmek istedikleri Ortadoğu ve Anadolu politikasının genel hatları ile şekillenmesini sağlamıştır. Ardından 1055 tarihi itibarı ile Irak'a yönelip Bağdat'ı ele geçiren Selçuklular, siyasi meşruiyet temellerini sağlamlaştırmak adına Abbasi Halifesi ile her iki tarafın da menfaatleri doğrultusunda sıkı ilişkiler içine girdiler.²² Abbasi Hilafeti, Büvehyi²³ baskısından bunaldıkları bir dönemde kendilerine bağlı yeni bir siyasi kudretin ortaya çıkmasını olumlu karşılamıştır.²⁴ Selçuklular Irak ile birlikte Azerbaycan'ı da kontrol altına almış; Tuğrul Bey'den itibaren Türkiye yani Anadolu coğrafyasına seferler yapmaya başlamışlardır.²⁵ Melikşah döneminden itibaren Uvakoğlu Atsız'ın da Suriye-Filistin bölgelerini ele geçirmesiyle birlikte Ortadoğu'nun siyasi, ekonomik, etnik ve kültürel yapısında meydana gelen büyük değişimlerin öncüsü olmuşlardır.²⁶ Selçuklular ile birlikte söz konusu bu coğrafyanın her geçen gün Türkleştirmeye yönelik bir hareket

¹⁹ Ali Sevim, "İbnü'l-Adim'in Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklular ile İlgili Bilgiler", *Makaleler II*, haz., E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2015), 48; Yusuf Küçükdağ-Caner Arabacı, *Selçuklular ve Konya*, (Konya: Mikro Yayınları, 1999), 20.

²⁰ Orta Asya'nın önemli şehirlerinden olan Merv, Hazar Denizi ile İran arasında bir geçiş güzergâhında olduğundan stratejik bir önem arz etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Merv", TDV İslam Ansiklopedisi. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2004), C.XXIX, 221-223.

²¹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, s.106; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s.26; Bahaeddin Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi*, (Ankara: TTK, 2014), 134.

²² Selçuklu-Abbasi Hilafeti ilişkilerinde ilk temas Halife tarafından sağlanmıştır. Bu Selçuklular açısından oldukça değerlidir. Bir bayram günü gelen halifenin elçisine 13 kat hilat giydiren Selçukluların bu gelişmeyi ne denli olumlu karşılayıp sevindikleri ortadadır. Bu şekilde başlayan temas, Tuğrul Bey ile Halife Kaim bi-Emrillah arasında karşılıklı elçilerin gidip gelmesiyle devam etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İmamü'd-din El-Kâtip el-İsfahani, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, ter., Kıvameddin Burslan, (Ankara: TTK, 1999), 4.

²³ Deylem asıllı olan Büveyhiler, 932-1062 yılları arasında İran ve Irak coğrafyasında hüküm sürmüştür. Tuğrul Bey 1055 yılında Bağdat'a girmeden önce Abbasi halifesi Kaim bi-Emrillah, Türk askerlerinin kumandanı olan Aslan El Besasiri ve Büveyhilerin baskısı altında bulunuyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Büveyhiler", TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1992), C.VI, 496-500.

²⁴ Osman Gazi Özgüdenli, "Tuğrul Bey Dönemi", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed., Refik Turan, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 65.

²⁵ Sevim, "İbnü'l-Adim'in Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklular ile İlgili Bilgiler", s.28; Sevim- Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 134.

²⁶ Ali Sevim, *Suriye Filistin Selçukluları Tarihi*, (Ankara: TTK, 1983), 63; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, s.134; Öngül, *Selçuklular Tarihi I, Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, 81.

ile kontrol altına alındığını ve peyderpey gerçekleşen bu dönüşümün kısmen de olsa başarılı olduğunu söylemek mümkündür.

2.1.1. Selçukluların Kökeni

Oğuzları tek parça bir millet olarak değil; bir birlik, bir konfederasyon şeklinde düşünmemiz gerekir.²⁷ Nitekim birbiriyle mücadele halinde olan, savaşan kavimler de Oğuz Boyları arasında sayılmıştır. Peçeneklerle Oğuzların mücadeleleri, Yabgulular ve Karahanlılar ile Selçukoğulları'nın mücadeleleri bunlara örnek teşkil etmektedir. Yine bu durumun bir örneği olarak dönem kaynaklarında Oğuzlar ile Çiğiller arasında eski bir düşmanlık olduğundan bahsedilmektedir.²⁸ Yabgulu Devleti'nin yıkılmasının sebeplerinin de Kıpçakların baskısı ve Kınıkların kopuşu olduğunu, Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışının da Oğuz İsyanları neticesinde vuku bulduğunu görmekteyiz.²⁹ Bu vesileyle yeknesak bir Oğuz Milleti'nden söz etmek mümkün değildir. Dönemsel olarak askeri ve sayısal açıdan kuvvetli olan ve diğerlerini kontrol altına alan boyun, birçok farklı Türk boyunu cebren de olsa bir araya getirerek konfederasyonu oluşturduğunu, ancak bu şekilde devletleşmeyi başararak, Oğuz birliğini kurmuş olduğu görülmektedir.³⁰ Oğuz Birliği'nin kuruluş sürecinde boy beyleri aracılığı ile feodal bir bağla Yabgu'ya bağlı bir devlet teşekkülünün mevcudiyeti görülür.³¹ Seçilmiş kişi ve bir nevi federasyon lideri olan Yabgu, boylar üzerinde bir otorite olsa da Yabgu'nun yetkileri boylar üzerinde kati bir tahakküme imkân vermemektedir. Yabgu ile ilişkili olan boy liderlerinin belirli hakları söz konusudur ve hakları gözetilmek zorundadır. Kolektif bir teşekkül olan Oğuz federasyonunun liderliği, bir boyun güçlenerek cebren yönetimi ele geçirmesi veya Yabgu'ya bağlı kuvvetlerin ona yüz çevirmesi ile el değiştirebilmektedir.³² Buradan da tek komuta merkezi tarafından idare edilen, tek parça bir askeri kuvvetin mevcut olmadığı

²⁷ Osman Karatay, *İlk Oğuzlar Köken Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Araştırmalar*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020), 16; İsmail Öztürk, "Dîvânü Lugâti't-Türk'te Oğuz Boyları ve Oğuz Kültürü", ed., Sibel KILIÇ, *Kültür Tarihi ve Disiplinlerarası Sanat/Tasarım III, Sosyal ve Beşeri Bilimler Alanında Akademik Çalışmalar*, (İstanbul: Artikel Akademi Yayınları, 2021), 48-56.

²⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, çev., Besim Atalay, (Ankara: TDK, 2000), C.I, 494.

²⁹ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatları Destanları*, s.139-146; Sergey Grigoreviç Agacanov, "Orta Asya Oğuz Boyları Tarihinin Bazı Meseleleri", haz., Yusuf Akbaba, Gürkan Açıkgöz, USAD Bahar (12), (2020): 299-316.

³⁰ Karatay, *İlk Oğuzlar Köken Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Araştırmalar*, 19.

³¹ Omid Safi, "Oğuz Boyu ve 1040 Yılına Kadar Yükselişi", çev., Nazlı Esim Mergen, *Türkler Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), C.IV, 585.

³² Mehmet Said Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası, Karacuk'tan Aziz George Kolu'na*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004), 39.

anlaşılmaktadır. Bu minvalde Selçukoğullarının Oğuz Yabgu devletinden ayrılmasını bir kopuş olarak nitelendirmemek gerekmektedir. Selçuklu ailesinin Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrılması, zayıflayan Oğuz birliğinin yeniden toparlanması ve yeniden daha kuvvetli bir şekilde Kınık sancağı altında toplanması olarak değerlendirilmelidir.

Türkiye merkezli olan, Orta Asya'dan Balkanlara ve Avrupa içlerine kadar yayılmış Oğuzların, binlerce yılı aşkın tarihinin en iyi bildiğimiz kısmı son dokuz yüzyıldır.³³ Bengü taşlar³⁴ dışında Çin kaynaklarından başka pek bilgi elde edemediğimiz, karanlıkta kalan binlerce yıllık bir Türk tarihinin mevcudiyeti iddia edilebilir. Bu durum atalarımız Oğuzların yaşam biçimlerden ileri gelmektedir. Nitekim X. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş İslam dünyasının da tarihine dâhil olan Oğuzlar ile ilgili bilgiler İslam müellifleri tarafından kaleme alınmaya başlanmıştır. İlk olarak IX. yüzyıl başlarında Oğuz varlığının; Ermeni, Süryani, Fars ve Arap müellifler tarafından kaydedildiği görülmektedir.³⁵ Bundan sonraki süreçlerde de Türk müelliflerin eserlerini neşretmeye başladığı görülür. Bu müelliflerin içinde kuşkusuz en önemlilerinden biri olan Kâşgarlı Mahmud'un, *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eserinde oldukça önemli yer tutan ve sıkça bahsettiği Oğuzlar ile ilgili birçok önemli bilgiye yer vermiştir.³⁶

Oğuz Yabgu Devleti ve Karahanlılarla mücadele eden Selçukluların batıya doğru göç ve fetih hareketleri neticesinde, Türkistan bölgesi tamamen Oğuzların farklı boylarının hâkimiyeti altına girmiş ve bu etkinlik Seyhun Irmağı'nın kuzeyindeki steplerden,

³³ X. yüzyıl öncesinde Türklere ait yazılı arşiv vesikası ve Orhun Abideleri'nin benzeri kitabelerin çok az sayıda olması araştırmacıların Türk Tarihi'ni yabancı kaynaklardan elde edilen kısıtlı bilgilerle yorumlamasına neden olmuştur. X. yüzyıldan itibaren İslam dünyasında, özellikle Bağdat merkezli hanedan ve şehir tarihi yazıcılığının başlamasıyla döneme ait bilgiler tasnif edilmeye başlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*, (İstanbul: TATAV, 1992), 1-30.

³⁴ Türk tarihinin ilk yazılı eserleri denilebilecek olan Orhun Abideleri'nin yazılış tarihi VIII. yüzyıl başları olarak tespit edilmiştir. 1893 yılında Danimarkalı dilbilimci Thomsen tarafından bulunan Orhun Abideleri, Göktürk Alfabesi'yle yazılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2009.

³⁵ Tahsin Banguoğlu, "Kaşgari'den Notlar: III - Oğuz Lehçesi Üzerine", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten C.VIII (1960): 23-48*.

³⁶ Asıl adı Mahmud bin Hüseyin bin Muhammed olan Kâşgarlı Mahmud, XI. yüzyılın en büyük Türk ilim adamlarından biridir. Omeljan Pritsak, Mahmud'un Karahanlı hanedan üyelerinden olup, babasının ise Barsgan Emiri olabileceğini iddia etmiştir. Ölümsüz eseri *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ün tek ve orijinal nüshası İstanbul'un Fatih semtinde bulunan Millet Kütüphanesi'nde, Arabi Yazma Eserler bölümünde, 4189 numara ile kayıtlı olarak muhafaza edilmektedir. Kitabın son varakasinda yazılı olan; "Kitaba 464 senesinin Cemaziülevvel guresinde başlandı ve dört kere yazıldıktan ve düzenlendikten sonra 466 senesinin Cemaziülahır onuncu pazartesi günü bitirildi" ifadesinden, eserin hicri 1074-1076 tarihleri arasında yazıldığı ortaya çıkmaktadır. Kanaatimizce bu kadar kapsamlı bir eserin oturulup 2 yılda yazılması gibi bir durum söz konusu değildir, bahsedilen 2 yıllık sürede Kâşgarlı elindeki notları ve çalışmaları bir araya toplayarak, bir kitap haline getirmiş olmalıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Omeljan Pritsak, "Kaşgari Mahmud Kimdir?", *Türkiyat Mecmuası X.1, (1953): 243*.

Buhara, Semerkand, Irak, Azerbaycan ile Anadolu'ya kadar yayılmıştır.³⁷ Oğuzların bu kadar etkin olduğu bu dönemde yazılan eserlerde ve vakayinamelerde sıklıkla Oğuzlardan bahsedilmesi, oldukça önemli yer tutmaları gayet olağan bir durumdur. Kâşgarlı'nın da eserinde Oğuzların önemli bir yer tutmasının nedeni eserin kaleme alındığı çağda Oğuzların siyaseten etkin olduğu dönem olmasından ileri gelir. Göçebe Oğuz boyları sürekli aktif ve hareket halinde olan, yazlık ve kışlık olarak farklı yerlerde konaklayan, ekseriyetle ziraat ve hayvancılıkla geçinen, savaşçı bir toplumdur.³⁸ Hatta bu durum o kadar benimsenmiştir ki, şehirlerde yaşayan havalı için “Yatuk” yani tembel tabiri kullanılır olmuş, savaşmayan ve yerleşik olan bu toplumun durumunun aşağılayıcı olduğu kanaati toplumda oluşmuştur.³⁹ Oğuzlar ve Oğuzların konuştuğu dil hakkında bilgiler veren ilk Türk müellifi olan Kâşgarlı'nın, Arap veya İslam müelliflerinin verdiği şüpheli bilgiler karşısında daha sahih bilgiler vermesi, eserini bu nispette değerli kılmaktadır.⁴⁰ İbnü'l Esir'in Maveraünnehir⁴¹ bölgesine Abbasi Halifesi Ebû Abdullâh Muhammed el-Mehdibillah⁴² (775-785) döneminde geldiklerini belirttiği Oğuzların, bu coğrafyada VIII. yüzyıl sonlarına doğru aktif olarak boy gösterdiklerini görmekteyiz.⁴³ Bu dönemde Oğuz Yabgu Devleti'nin bulunduğu ve Oğuzların ağırlıklı olarak yaşadığı Hazar Denizi ile Aral Gölü çevrelerinde Kıpçak baskısı ile bir göç dalgası başlamış, bölgede siyasi istikrar da kaybolmuştur.⁴⁴ Kâşgarlı Mahmud'un tasvir ettiği *Oğuz İli* haritasında, çoğunlukla Siriderya⁴⁵ bölgesine dair bilgiler verdiği görülür. Bu bölgeden “*El-Guzziyatu*” diye bahsedilmiş, buraların Oğuzların şehirli olanlarına ait başlıca ikametgâh olduğu ifade

³⁷ Zeynep Korkmaz, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, (Ankara: TDK, 1995), C.I, 258.

³⁸ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatları Destanları*, 379.

³⁹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, C.I, 14.

⁴⁰ Banguoğlu, “Kaşgari'den Notlar: III - Oğuz Lehçesi Üzerine”, C.8, 3.

⁴¹ Maveraünnehir, Müslüman müellifler tarafından Ceyhun Irmağı'nın Kuzeydoğusuna verilen isimdir. Buhara, Semerkant, Taşkent gibi önemli şehirleri kapsayan Maveraünnehir, nehrin öte tarafı anlamı taşır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, “Maveraünnehir”, TDV İslam Ansiklopedisi. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2003), C.XXVIII, 177-180.

⁴² Nahide Bozkurt, “Mehdi-Billah”, TDV İslam Ansiklopedisi. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2003), C.XXVIII (2003), 377-379.

⁴³ İbnü'l Esir, *El Kâmil Fi't -Tarih*, C.XI, 117.

⁴⁴ Banguoğlu, “Kaşgari'den Notlar: III - Oğuz Lehçesi Üzerine”, C.VIII, s.3; Abdullah Bayındır, *Selçuklularda Saltanat Mücadeleleri*, (İstanbul: Hiper Yayın, 2020), 57.

⁴⁵ Orta Asya'nın en büyük ırmaklarından biri olan Siriderya, 3000 kilometreye yakın uzunluğu ile çevresinde kurulu olan şehirler için hayati önem taşımaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullah Muhammedcanov, “Siriderya”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2009), C.XXXVII, 272.

edilmiştir.⁴⁶ Oğuz Beldesinin Karaçuk-Farab⁴⁷ olarak tasvir edilen haritalardan hareketle merkezi bir konumda olduğu görülen Karaçuk ile Oğuz Yabgu Devleti'nin kışlık baş şehri olduğunu bildiğimiz Yenikent (Yengi Kent)⁴⁸ arasında kalan bölgede, yani Siriderya kıyısı boyunca birçok şehrin sıralandığı bilinmektedir.⁴⁹ Yenikent'ten doğuya bütün Maverâünnehir bölgesinin Türk memleketi olduğunu da bu şehirlerin isimlerinin Türkçe olduğundan, yani Semerkand'a *Semizkend*, Şaş'a *Taşkent*, Uzkend'e *Tünkend* denilmesinden anlıyoruz.⁵⁰ Bu isimler bugün de aynı şekilde kullanılmaktadır fakat hâkimiyet alanları değişmiş olduğundan bu şehirlerden bazıları günümüzde İran coğrafyası içerisinde kalmıştır. Kâşgarlının “*Uzkent'ten Çin'e, Rum'dan Çin'e uzunluğu beş bin, genişliği üç bin fersah, tamamı sekiz bin fersah*” olarak ifade ettiği Türk ülkelerinin sınırını tahayyül etmemize yardım eden bir dikdörtgen tasviri yapmış olduğu görülmektedir.⁵¹ *Suğnak*, *Sabran*, *Karnak*, *Sitkün* gibi Oğuzların meskûn olduğu bu yerleşim yerleri, Oğuz şehirleri olarak kaydedilmiştir.⁵²

Oğuz memleketini oluşturan kabilelerin her birine verilen ismi Kâşgarlı 'Boy' olarak kaydetmiştir. Günümüzde de benzer şekilde kullanılan bu kelimenin Orhun Yazıtları'nda yer alan 'Bod' kelimesinin ilk hali olduğu araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir.⁵³ Osman Karatay, *İlk Oğuzlar Köken Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Araştırmalar* adlı eserinde Seyhun civarında XI. yüzyılda yaşayan 22-24 veya 25 Oğuz boyu olduğunu belirtmektedir. Kâşgarlı Mahmud ise bu boyları 22 tane olarak kayıt etmiştir.⁵⁴ Reşidüddîn Fazlullah Hemedânî ise Oğuz boylarına ait listeyi ancak XIV. yüzyılda

⁴⁶ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, C.I, 330, 404.

⁴⁷ Karaçuk, Oğuz beldesinin kuzeyinde yer alan dağlara verilen isimdir. Bu bölgede ismi anılmayan birkaç şehir Kâşgarlı Mahmut tarafından zikredilmiş ise de Dede Korkut Destanlarında Karaçuk şehri isminin anıldığı görülür. Farab ise bugün Kazakistan sınırları içinde yer alan Siriderya kıyısında yer alan bölgeye verilen isimdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, (İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, 1973), 51; Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, 378.

⁴⁸ Günümüzde Seyhun'un güneyinde Cenkent Harabeleri olarak anılan bölgede kurulmuş olan Yenikent şehrinin kaynaklarda Oğuz hükümdarı olan Yabgu'nun kışlık oturma yeri olduğu bilinmektedir. Yenikent yakınlarında o dönem itibarıyla daha küçük iki şehir Cend ve Huvare yer almaktaydı. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Vassiliy Viladimiroviç Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz., Hakkı Dursun Yıldız, (Ankara: TTK, 1990), 192-193.

⁴⁹ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri*, C.I, 17.

⁵⁰ Banguoğlu, “Kâşgarî'den Notlar: III - Oğuz Lehçesi Üzerine”, C.VIII, 9.

⁵¹ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, C.III, 110.

⁵² Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, C.I, 369-392-393.

⁵³ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatları Destanları*, 221.

⁵⁴ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, C.III, 414-415.

*Cami'üt Tevarih*⁵⁵ adlı eserinde ortaya koymuştur ki bugün bizim bildiğimiz ve kullandığımız boy isimlerinin tamamı burada yer almaktadır. Hemedânî'nin eserinde son sırada olan Selçukluların mensubu olduğu Kınık Boyu'nun, Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eserinde ilk sırada yer alması dikkat çekici bir durumdur. Bunun sebebi olarak Kâşgarlı'nın yaşamış olduğu dönemde siyasi olarak en kuvvetli olan ve diğer boyları liderliğini üstlenmiş olan Kınık Boyu'nu listenin başına koymuş olması, sıralamaya siyasi nüfuz yönünden kuvvetli olan boydan başladığını ve listeyi bu durumu göz önünde bulundurarak tanzim ettiğini gösterir.⁵⁶ Eserde, “Oğuz, Türklerin bir boyudur, Türkmen'dirler. Yirmi iki boydan ileri gelir. Başı Kınık'tır ki Selçuk Begleri bu boydan inerler. Sonra sırasıyla Kayığ, Bayundur, Yıva, Salgur, Avşar, Bektili, Büğdüz, Bayat, Yazgır, Eymür, Kara Bölük, Alka Bölük, Iğdır, Üregir, Tuturga, Ula Yondlug, Töger, Becenek, Çavuldur, Çepni, Çarukluğ gelir.” şeklinde Oğuz boyları sıralanmıştır.⁵⁷ Reşidüddîn Fazlullah Hemedânî'ye göre Oğuz Han'ın 24 evladından gelen Oğuz boyları, isimlerini Kâşgarlı Mahmud'un “Dip Dede” olarak ifade ettiği atalarından almaktadır.⁵⁸ Kullanılan bu “Dip Dede” kavramı ile Türk boylarının ilk atalarının Oğuz Kağan'ın 24 çocuğu üzerinden çoğala geldiği ifade edilmek istenmiştir.⁵⁹ Kâşgarlı Mahmud eserinde bu ‘Dip Dede’ olarak tabir edilen oba beylerine Türkmen isminin, Zülkarneyn'in⁶⁰ Oğuz İli'ne düzenlediği bir sefer sırasında verildiğini anlatan bir efsaneye de yer vermiştir.⁶¹ Bilim çevreleri tarafından muteber görülen Kâşgarlı Mahmud ve Reşidüddîn Fazlullah Hemedânî gibi iki büyük müellifin farklı dönemlere ait neşrettikleri eserlerinde yer verdikleri boy sıralamasında farklılıklar olduğu görülür. Sonraki dönemlerde boy

⁵⁵ Farsça yazılan *Camiu't-Tevarih*, modern manada ilk dünya tarihi eserlerinden kabul edilmektedir. Âlim, devlet adamı ve hekim olan Reşidüddin Fazlullah Hemedani, İlhanlı Hakanı Gazan Han'ın direktifi doğrultusunda eserini telif etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, “Camiu't Tevarih”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1993), C.VII, 132-134.

⁵⁶ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatları Destanları*, 223, 230.

⁵⁷ Reşidüddin Fazlullah Hemedani, Kâşgarlı Mahmud ve Yazıcızade Ali'nin vermiş olduğu boy sıralamalarını alametlerini ve damgalarını ekler kısmında görebilirsiniz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatları Destanları*, 229-231.

⁵⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, C.I, 58 -59.

⁵⁹ Türk Devletleri'nde 24 Oğuz Beyi ile ilgili, tesadüf de olabilecek bazı uygulamaların bu beylere atfen yapıldığı da düşünülebilir. Örneğin Osmanlı Devleti'nde, Rumeli'nin 24 Sancağa ayrılması, Otlukbeli Savaşı'nda ordunun sağ kanadının 24 Bey'den oluşması gibi birtakım durumların, 24 Oğuz Boyu'na atfedilmiş olması muhtemeldir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Koçi Bey, *Risale* haz., Ali Kemal Aksüt, (İstanbul: Vakıf Gazete Matbaa, 1939), 99-100.

⁶⁰ Mustafa Öztürk, “Zülkarneyn”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2013), C.XLIV, 564-567.

⁶¹ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatları Destanları*, 227.

sıralamasını ortaya koyan Yazıcızade Ali⁶² ile Hemedânî'nin listelerinin birebir örtüştüğü dikkat çekmektedir. Kâşgarlı Mahmud'un tertip ettiği listeye bakıldığı zaman ise *Çarukluğ* boyunun damgasının bulunmadığı dikkat çeker. Mamafih Hemedânî de listesinde *Çarukluğ* isminde bir boya yer vermemiştir. Muhtemelen bu boy diğerlerine nispetle daha küçük ve zayıf bir boy olmalıdır. Yine Hemedânî'nin ve Yazıcızade Ali'nin aktardığı fakat Kâşgarlı Mahmud'un eserinde yer vermediği Kızık, Karkın (Karkun-Gargin) ve Yaparlı isimli üç boy olduğu görülmektedir. Diğer listelerde olan fakat Kâşgarlı'nın yer vermediği birazdan izahını yapacağımız "*Halaç*"⁶³ diye tabir edilen iki boyun Kızık, Karkın veya Yaparlı olması muhtemeldir. Bu boyların da tıpkı *Çarukluğ* boyu gibi kuvvet nispetinde zayıf olması ihtimal dâhilinde olsa da zikredilen bu üç boydan Karkın veya Karkun ismindeki boyun Oğuz tarihinde önemli bir yerinin bulunduğu aşikârdır. Oğuz geleneklerine göre göç edilen yerlere verilen ata toprakları isimleri Anadolu'da da görülmekte olup, bugün Anadolu'da Karkın veya Karkun ismi ile anılan 62 yer adı varlığını korumaktadır. XVI. yüzyılda bu boya ait oymakların günümüzde Suriye Arap Cumhuriyeti'nin en büyük ikinci şehri olan Halep Vilayeti çevresinde, Anadolu'da ise bugünkü ismi ile Gaziantep ve ilçesi Yavuzeli sınırlarında bulunan *Rum Kale* civarında ikamet ettiği tespit edilmiştir. Karkın boyuna ait 300-350 arası vergi nüfusu varlığı, döneme ait resmi kayıtlardan anlaşılmaktadır.⁶⁴

Halaç, *Kalaç* veya *Xalaç* olarak ifade edilen ve Kâşgarlı'nın boylar arasında yer vermediği iki kabile hakkındaki belirsizlik, yine Kâşgarlı Mahmud'un Divan'ında yer verdiği bilgilerle açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.⁶⁵ Eserde verilen bir menkıbeye göre *Zülkarneyn* olarak da bahsedilen Büyük İskender⁶⁶ ordusuyla Asya içlerine yönelmiş, bu durum üzerine devletler, hükümdarlar ve göçebe halk dağılıp gitmiştir. Bunlardan geriye kalan yirmi iki kişi ile aileleri ve onlara daha sonra katılan iki kişi ile aileleri, Oğuz

⁶² Yazıcızade Ali, meşhur eseri *Tarih-i Ali Selçuk* adlı eserini Osmanlı Padişahı II. Murad'ın isteği üzerine neşretmiştir. Dört bölümden oluşan eserin, *Oğuzname* adı verilen ilk bölümünde Oğuzların kökenine değinen Yazıcızade Ali; Oğuz soyunu Hz. Nuh peygamberin oğlu Yafes'e kadar dayandırmaktadır. Eserde 24 Oğuz Boyu'nun damgaları ve onkunları sıralanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Tarih-i Al-i Selçuk", TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2011), C. XL, 72-73.

⁶³ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatları Destanları*, 223, Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, C.I, 414 -415.

⁶⁴ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatları Destanları*, 223, 313.

⁶⁵ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatları Destanları*, 223.

⁶⁶ Mahmut Kaya, "İskender", TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2000), C.XXII, 555-557.

Boylarını meydana getirmiştir.⁶⁷ Kitabın başında Oğuz maddesinde adlarını ve damgalarını sıralayan Kâşgarlı, aşağıda yer verdiğimiz şekilde aktardığı rivayet ile neden iki boyu listesine dâhil etmediğini açıklamıştır. “*Kınık, Salgur ve başkaları bunlardandır. Bu yirmi iki kişi; yaya mı gitsinler yoksa yerlerinde mi eğleşsinler, diyerek düşünürlerken, ağırlıklarını yüklenmiş ve maiyetleri yanında iki adam görünmüştü. Bunlar ordunun izinden gidiyorlardı, bu yirmi iki kişiye yanaşıp onlara danıştılar. Bunlar dediler ki: “Ey kişiler, bu adam yani Zülkarneyn (İskender), hiçbir yerde durup eğlenmeyen bir yolcudur. Bizden de gelir geçer biz yine yerimizde kalırız”. O ikisine “Kal aç” yani, durun, kalın, eğleşin dediler. Bundan sonra bunlara Halaç dendi. Halaç’ın aslı budur. Ondan sonra bu onlara isim olmuş kalmıştır. Halaçlardan olan iki kabile bazı cihetlerle onlardan ayrılmıştır. Bu sebeple onlardan sayılmazlar. Zülkarneyn gelip bunların uzun saçlı ve Türk işaretleri taşıdıklarını görünce “Türk manand” demiş. Türk’e benzer demektir. İşte bu ad bunlara o zamandan kalmıştır. Türkmenler 24 kabiledir...”⁶⁸ Buradaki Türkmen ifadesi üzerinde de durmak gerekir. Oğuz, Türkmen ve Karluk ifadeleri farklı birer nesep gibi anılmış görünse de aslında buradaki Türkmen ifadesinin daha kapsayıcı, daha genel bir sıfat olduğu anlaşılmaktadır. Yani bir Türkmen, Oğuz da olabilir Karluk da. Bu nedenle Türkmenler içinde bir boy olarak Oğuz ifadesinin kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁹ Faruk Sümer, Oğuzlardan İslam’ı kabul eden grupların gayrimüslim Oğuzlardan ayrılması için Türkmen adının türetildiğini iddia etmektedir. Ona göre İslam’ı seçen ilk Türk boylarının kavim olarak bir ismi yoktur. Bu görüşe göre Maverâünnehir civarında İslam’ı seçen Türklere “*Müslüman Türkler*” anlamında Türkmen ismi verilmiştir. X. yüzyıl sonlarında Makdisi de Türkmen adını literatürde kullanan evvel müelliflerdendir. Makdisi’nin⁷⁰ eserinde, İslam coğrafyası sınırında bulunan Türk bölgeleri tarif edilirken Türkmen isminin kullanıldığı görülmektedir.⁷¹ Yine *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’te Türkmen kelimesine dair bir izahat yaptığı görülmektedir. Son dönemlerde ise türetilen kelimeye etimolojik açıdan yaklaşılarak; -men,-man ekinin büyüklük ifade ettiği bilgisinden yola*

⁶⁷ Banguoğlu, “Kaşgari’den Notlar: III - Oğuz Lehçesi Üzerine”, C.VIII, 11.

⁶⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti’t-Türk*, C.III, 304.

⁶⁹ Sencer Divitçioğlu, *Oğuzdan Selçukluya Boy Konat ve Devlet*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000), 60.

⁷⁰ X. yüzyılın ortalarında Kudüs’te doğan Makdisi, doğduğu yer olan Beytül Mukaddes’e atfen Mukaddesi veya Makdisi olarak anılmıştır. Kazvîni’nin talebesi olan Makdisi kaleme aldığı *Ahsenü’t-Tekasim* adlı eseri ile tanınan ünlü bir Ortaçağ İslam coğrafyacısıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Marina Tolmacheva, “Makdisi”, TDV İslam Ansiklopedisi. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2003), C.XXVII, 431-432.

⁷¹ Abdulkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, (Ankara: TTK, 1987), 555.

çıkılmış ve Türkmen adı *Büyük Türk* olarak ifade edilmeye çalışılmıştır.⁷² İdeolojik gibi görünen bu ifadelerin yanı sıra Türkmen adının, *Gerçek Türk*, *Halis Türk*, *Koyu Türk* gibi bir anlam ifade ettiği ortaya atılmıştır. Bu iddia, –man ekinin kelimeye kattığı mübalağa anlamından yola çıkılarak ispat edilmeye çalışılmıştır.⁷³ Almanca ve İngilizce gibi dillerde “*adam*” anlamına gelen “*man*” kelimesi ile de ilişkilendirilen Türkmen isminin, Türk ve adam kelimelerinden birleştiği iddiaları da mevcuttur. Türkçe ile Latin dil grupları arasında bu ekin kullanımında bir benzerlik görülse de Türkmen adının izahı için ispata yeterli değildir. Kafesoğlu’nun görüşü genel manada daha çok teveccüh görmüştür. *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’te verilen bilgileri delil sayan Kafesoğlu, Türkmen adının Müslüman Oğuzlar’a verildiğini öne sürmüştür.⁷⁴ Bu görüşün genel kabul görmüş olmasına rağmen Kafesoğlu, Türkmen adıyla ilgili farklı bir nazariye daha ortaya koymaktadır. Karlukların Çin’e yakın Çu ve Talas bölgelerinin ele geçirdikleri XI. yüzyılda kendilerini Türkmen olarak nitelendirdiklerini ve siyasi bir terim olarak bu ifadeyi kullandıklarını belirtmiştir.⁷⁵

Burada *Kök Türk*⁷⁶ ifadesi ile bir benzerlik olabileceğine dikkat çekmek gerekir. Türk kavimlerinin en kuvvetli oldukları zamanda kullandıkları *Kök Türk* ifadesini terk etmeleri, boyların kendi aralarındaki düşmanlıklara bağlanabilir. Nitekim Kafesoğlu’nun da Karlukların kuvveti nazardan zirve yaptıkları dönemlerde Türkmen ifadesini kullanmaya başladıklarını ifade etmesi, kendilerini hasım oldukları diğer Oğuz boylarından ayırmak amacı taşıdığı düşünülebilir.⁷⁷

Oğuzların 24 boyundan olup Türk tarihinin en büyük imparatorluklarından birini kuran Selçukluların tarihi ele alındığında, Kınıkların birkaç nesil öncesine kadar Müslüman olmamalarına rağmen bir anda İslam coğrafyasının lideri durumuna geldikleri ve Abbasi Halifeleri tarafından İslamiyet’in hamisi olarak kabul edilmek durumunda kaldıkları görülmektedir. *Bu Selçuklu ailesi kimdir ve nasıl bu kadar ciddi ve güçlü bir konuma gelmişlerdir?* Bu sorular ancak Selçuk ailesinin, evvelce ayrıntılarıyla bahsedilen Oğuz

⁷² İbrahim Kafesoğlu, *Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti*, Jean Deny Armağanı’ndan Ayrı Basım, (İstanbul: TDK, 1958), 122.

⁷³ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları, 60.

⁷⁴ Kafesoğlu, *Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti*, 233, 123, 128.

⁷⁵ Cahit Gelekçi, “Türk Kültüründe Oğuz-Türkmen-Yörük Kavramları”, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi C.I, (2004): 14.

⁷⁶ Orhun Abidelerinin Bilge Kağan ve Kül Tegin yazıtlarında, her ikisinin de doğu cephesi 3. satırlarda Türkler kendilerinden Kök-Türk olarak bahsetmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I*, (Ankara: TTK, 2003), 1.

⁷⁷ Kafesoğlu, *Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti*, 130.

konfederasyonu içindeki durumu ele alındığında yanıtlanabilir. Bu nedenle öncelikle Selçukluların Oğuz Boyları arasındaki konumu ve yükselişi ele alınmalıdır.

X. yüzyılda Siriderya ve Hazar⁷⁸ arasında konumlanan Oğuzlar, Üçok ve Bozok şeklinde iki ayrı teşkilat düzeninde hüküm sürmüştür.⁷⁹ Selçuklular ise Üçok kolunun Kınık boyuna mensup idiler ve Siriderya ırmağının ağzına yakın bir yerde yaşamaktaydılar.⁸⁰ Yabgu ünvanı taşıyan bir hükümdarın yönettiği Oğuz Yabgulu Devleti'nde önemli bir mevkii sahibi olan Dukak Selçukluların bilinen ilk atasıdır.⁸¹ *Temir Yalığ (Demir Yaylı)*⁸² da denilen Dukak, önemli bir askeri ve siyasi konuma sahiptir.⁸³

Selçuklu ailesinin kökeni hakkında bilgi veren döneme ait birinci el kaynaklar bu hususta en önemli bilgi kaynaklarıdır. Arşiv belgelerinin oldukça az olduğu döneme ait *Oğuzname* ve *Selçukname* türündeki eserler, döneme ışık tutmamıza yardımcı olmaktadır. Bu Oğuznamelerden şüphesiz en önemlilerinden biri Reşidüddîn Fazlullah Hemedânî'nin telif ettiği *Camiü't Tevarih*'tir. Buradan edindiğimiz bilgilere göre Dukak'tan önce Selçuklu atası olarak ismi zikredilen şahıs *Keregüci Hoca*'dır.⁸⁴ Kitabının birkaç yerinde Kınıklar ve Selçuklular hakkında bilgi veren Hemedânî, *Keregüci Hoca*'nın pek önemli bir şahıs olmadığından ve çadır iskeleti kurmakla iştigal olduğundan bahsetmektedir.⁸⁵ Bu ifadelerden *Keregüci*'nin Kınıklar içinde liderlik pozisyonunda olmadığı anlaşılır. Hemedânî, Selçukluların atalarının yükselişinden de bahsetmiştir. Reşidüddîn Fazlullah Hemedânî'nin naklettiği rivayete göre; *Keregüci Hoca*'nın oğlu Tokşurmuş ve

⁷⁸ VII. ve XII. yüzyıllar arasında İslam ülkelerinin kuzeyinde yer alan Hazar Denizi, Türk Devletlerinin de kuzey batı sınırında konumlanmaktaydı. Günümüzde Azerbaycan, İran, Kazakistan, Rusya ve Türkmenistan ülkelerinin kıyısı bulunan bu iç deniz oldukça önemli bir petrol potansiyeli barındırmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Xavier de Planhol, "Hazar Denizi", TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1998), C.XVII, 109-113.

⁷⁹ Merçil, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 597-633.

⁸⁰ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, 201; Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, C.I, 369-392-393.

⁸¹ Sergey Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2004), 243-250.

⁸² Kaynaklardan elde edilen bilgilere göre Selçuk'un babasına atfedilen *Demir Yaylı* ve *Temir/Temür Yalığ (Yaylığ)* lakabı, Dukak'ın çok iyi ok ve yay kullanmasından veya keskin nişancılığından ileri gelmiş olması muhtemeldir. Bazı kaynaklarda ise Dukak isminin *Tuğ* kelimesinden türetilmiş veya bozula gelmiş olması ihtimali belirtilmiştir. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 55.

⁸³ İbnü'l-Esir, *el Kâmil fî'l-Tarih*, 36; El-Hüseynî, *Ahbârü'd Devleti's-Selçukiyye*, 1; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camiü'üd-Düvel Selçuklular Tarihi I*, yay., Ali Öngül, (İzmir: Akademi Kitabevi, 2000), 1; Mevdudi, *Selçuklular Tarihi*, çev., Ali Genceli, (Ankara: Hilal Yayınları, 1971), 65; Muhammed b. Hâvendşâh b. Mahmûd Mîrhând, *Ravzatü's-Safa fi Sireti'l-Enbiya ve'l-Müluk ve'l-Hulefa*, çev., Erkan Göksoy, (Ankara: TTK, 2015), 11; Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, haz., Erdoğan Merçil, (İstanbul: Kervan Yayınları, 1977), C.I, 1.

⁸⁴ Togan, *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, 77.

⁸⁵ Oğuz Kağan Destanı-Reşidüddin Oğuznâmesi, ter., Tufan Gündüz, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016), 142.

Tokşurmuş'ın da üç oğlu bulunmaktadır. Bunlardan en büyüğü Dukak, ortancası Tuğrul ve en küçükleri Arslan'dır. En yeteneklileri olan Tuğrul, Kınıkların liderinin emriyle yanına aldığı bir miktar asker ile Herat, Horasan ve civarını ele geçirir. Bunun üzerine yanında birçok ganimetle dönen Tuğrul, Kınıkların lideri olur. Bu rivayetlerden de anlaşılacağı üzere sıradan bir ailenin Selçuklu hanedanının başına, kahramanlıkları ve yetenekleriyle geldiği görülür.⁸⁶ Burada dikkat edilmesi gereken bir husus Oğuzların liderliğini yapan bu hanedanın sıradan kişiler olarak belirtilmesidir. Türk Devlet geleneğine göre Türk Milleti'ne önderlik yapan ailenin sıradan kimseler olmaması gerekmektedir. Bu nedenle Selçuklu ailesinin menşei hakkında bilgi veren birçok *Oğuzname* ve *Selçukname*'de hanedan menşei asil olarak belirtilmiş, Oğuz Han'a ve hatta Âdem Peygamber'e kadar dayandırılmıştır.⁸⁷ Bu nesep özellikleri nedeniyle Hemedânî'nin rivayetine temkinli yaklaşmak lazım gelir. Önemli *Oğuznameler*'den birini telif eden Seyyid Lokman'ın⁸⁸ aktardığı Selçuk ailesi şeceresini, Zeki Velidi Toğan şu şekilde nakletmiştir: “*Tuğrul bin Mikail bin Selçuk bin Dukak bin Ertuğrul bin Lokman bin Toksurmuş bin Keregüci*”.⁸⁹ Selçuklu tarihi hakkında bilgi veren anonim Selçuklu tarihi eserleri ve *Selçuknameler*'de⁹⁰ Seyyid Lokman dışında hiçbir müellif Hemedânî'nin rivayet ettiği *Keregüci* isimindeki şahıstan bahsetmemiştir. Bu tip eserlerin genelinde Selçuk'un babasının ismi *Lokman* olarak zikredilmiştir. Kafesoğlu ise Selçuk'un babasının ismi olan Dukak'ın *Lokman* isminin bozula gelmesi nedeniyle ortaya çıktığını iddia etmiştir.⁹¹ Yine Râvendî⁹² de *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr* adlı

⁸⁶ Sümer, “Oğuzlara Ait Destani Mahiyetde Eserler”, C.XVII (3-4), s.379; Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlîli*, (İstanbul: Enderun Yayınları, 1982), 72-74.

⁸⁷ Fuzuli Bayat, *Oğuz Destan Dünyası*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2006), 26.

⁸⁸ Osmanlı Tarihçisi ve Şehnameci olan Lokman bin Hüseyin, Osmanlı Sultanı II. Selim maiyetinde görevlendirilmiştir. Hakkında tafsilatlı bilgi bulunmayan Seyyid Lokman vekayiname özelliği taşıyan *Oğuzname*'yi Osmanlı Sultanı III. Mehmed döneminde kaleme almıştır. Bu eser bir Selçuklu Tarihi özeti sayılabilecek nitelikte olup Osman Gazi'nin dönemine kadar bir süreyi kapsamaktadır. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Bekir Kütükoğlu, “Lokman b. Hüseyin”, TDV İslam Ansiklopedisi. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2003), C.XXVII, 208-209.

⁸⁹ Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, 175,176.

⁹⁰ Selçûknâme, örnekleri olarak, *Nusretü'l-Fetre* ve muhtasarı *Zübdetü'n Nusra, Târih-i Selçûkiyân-ı Kirmân, Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, Farsça *el-'Urâza fî'l Hikâyetü's-Selçûkiyye, Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye, Selçûknâme*, yine Türkçe'ye tercüme edilen *Anonim Selçûknâme, Tevârih-i Âl-i Selçûk* sayılabilir.

⁹¹ Kafesoğlu, *Selçuklu Ailesinin Menşei Hakkında*, 183.

⁹² Ravendi son Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul döneminde eserini kaleme almaya başlamış ise de dönemin karışıklıklarından kaynaklı olarak uzun süreli bir ara vermek zorunda kalmıştır. Tam adı *Rahatü's-Sudur ve Âyetü's Sürur* olan eserini Antalya fethi sırasında Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev'e takdim etmiştir. Eser Selçukluların kuruluşundan başlayarak, Irak Selçuklularının son sultanı II. Tuğrul dönemine kadar geçen olayları ihtiva etmektedir. Abdülkerim Özaydın, “Ravendi, Muhammed b. Ali”,

eserinde, Selçuk Bey'den bahisle *Lokman bin Selçuk* ifadesini kullanmıştır.⁹³ Hüseyinî'ye isnad edilen *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*⁹⁴ adlı eserde yer alan bir anekdotta ise “*Dukak'ın oğlu Selçuk*” ifadesi kullanılmıştır.⁹⁵ Selçukluların ilk atası olarak kabul edilen Dukak'ın ölmesi üzerine yeteneği ve zekâsı ile sivrilen genç Selçuk⁹⁶ babasının yerine sübaşı olarak tayin edilmiştir.⁹⁷ Netice itibarıyla Selçuk ailesinin menşei konusunda farklı iddialar ortaya atılmış olsa da Hemedânî'nin ifadelerinin Türklerin lideri olan ailenin nesep olarak da belli ve yüksek bir soydan inip gelmesi gerektiğine dair olan Türk töresiyle bağdaşmadığı görülmektedir. Bu durumun dönem itibarıyla bir meşruiyet sorununu ortaya çıkarmış olması gerekirdi. Nitekim boylar üzerinde tahakkümü sağlamak için bir gereklilik olarak görülen bu soy meselesi meşru iktidarın taşınması gereken en mühim özelliklerdendir. Oysa bu husus Selçuklu hanedanı tarafından *Afrasyab*'a dayanan soyları ve Oğuzlar içinde işgal ettikleri önemli konum ile Türk boylarını etraflarında toplamaları ve İran, Maverâünnehir coğrafyasına hâkim olmayı başarmalarıyla ispat edilmiştir.

2.1.2. Selçuklularda Hâkimiyet Anlayışı

Mezkûr bahisle göçebe bir toplum olduğunu ifade ettiğimiz Oğuzlar, karakteristik olarak bozkır toplumunun bütün özelliklerini yansıtmıştır. Bozkır devletini bugün bildiğimiz, aklımızdaki devlet şemasına oturtturarak anlamaya çalışmak doğru değildir. Coğrafyanın en önemli unsur olduğu ve coğrafi etkenlerin şekillendirdiği kurumların ortaya çıkardığı bu formda, coğrafya insana olduğu gibi ekonomik faaliyetlere de hükmetmektedir. Coğrafya

TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2007), C.XXXIV, 471-472.

⁹³ er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, çev., Ahmet Ateş, (Ankara: TTK, 1999), C.I, 85-87.

⁹⁴ Künyesi Ebü'l-Hasen es-Seyyid Sadruddîn Alî b. el-İmâm eş-Şehîd Ebi'l-Fevâris Nâsır b. Alî el-Hüseyinî olan müellifin tanındığı eser, günümüze ulaşmayan *Zübdetü't-tevârih*'tir. 1225 yılından sonra telif ettiği *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye* adlı eseri, Selçukluların tarihini Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un ölümüne kadar geçen zamanda yaşanan olayları ihtiva etmektedir. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Osman Gazi Özgüdenli, “Hüseyinî Ali b. Nasır”, TDV İslam Ansiklopedisi. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2020), C.Ek-1, 572.

⁹⁵ El-Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 1-2.

⁹⁶ Selçuk ismi ile ilgili kaynaklardan edinilen bilgilere göre, Selçukluların isim babası olan Selçuk Bey'in isminin Türkçe dil kurallarına uymadığı görülmektedir. *Salcık* veya *Salcuk* kullanımının daha doğru olduğunu iddia eden bazı müelliflerin yanı sıra doğru kullanımının *Selçuk* olduğu bilinmektedir. Bazı müelliflere göre ise Selçuk adı “*Küçük sal, salcık*” veya “*küçük sel, selcik*” anlamına gelir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Laszlo Rasonyi, “Selçuk Adının Menşesine Dair”, *Belleten* C.III/10 (1939): 377-384; Abdülkerim Özaydın, “Selçuk Bey”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2009), C.XXXVI, 364; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C.IX, 361; Müneccimbaşı, *Câmiu'd-düvel*, C.I, 2-3; Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2008), 203; Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, (İstanbul: Nobel Yayıncılık, 2011), 2.

⁹⁷ Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 137.

neye elverirse o ekonomik faaliyet yapılmak zorundadır. Zirai faaliyetler elvermiyorsa hayvancılık yapılmak zorundadır. Hayvancılık faaliyeti için ise hayvanını beslemek zorunda olan bozkır insanı, en iyi verimi almak için sürekli yer değiştirmek zorundadır. Bu durum olağan olarak idari teşkilatı da etkilemiş, ortaya çıkan aile temelli bozkır kültürü kendine has bir idari yapının oluşmasını sağlamıştır.

Bozkır kültürü temelli idari teşkilat yapısını Orhun Abideleri'nde şu şekilde görmekteyiz: *Oğuş-Aile, Urug-Aileler Birliği, Bod-Boy (Ok: Kabile), Bodun (Birleşik Boylar), İl (Devlet)*.⁹⁸ Buradan da anlaşıldığı üzere aile temelli bir toplum yapısı olan Oğuzların, siyasi teşekkülleri de ailelerin birleşmesi üzerine kurulmuştur. Ailelerin birleşerek oluşturduğu bu *Urug*'lar, iktisadi ve askeri gücü elinde bulunduran bir lidere (bey-beg) tabi olarak siyasi bir yapıya bürünmüştür. Bu şekilde oluşan boylar, bir soy ve dil birliğine sahip olmakla birlikte yine kendisinden daha kapsamlı bir siyasi teşekkül olan *Bodun* adı verilen boylar birliğine tabi olmuşlardır.⁹⁹

Bozkır kültürünün zorlu yaşam şartlarında içtimai ve iktisadi olarak ayakta kalmaya çalışan insanların bir arada olmaya ve dayanışmaya dayalı kurdukları bu sistemin, düzeni korumak amacıyla oluşturulduğu açıkça ortadadır. Neticede askeri ve iktisadi olarak düzenini kurmuş olan boy birliklerinin, bazen müstakil olarak da varlıklarını sürdürdüğü görülmüş; bazen ise bahis olunan iktisadi ve içtimai sebeplerle bu boy birlikleri bir *İl*'e yani devlete bağlanma ihtiyacı duymuştur.¹⁰⁰ Burada boyların ortadan kalkması veya birbirlerine kaynaşması ve karışması anlamı çıkmamalıdır. Bir amaç birliğini oluşturan boylar birliği liderinin, siyasi yönden tek karar alıcı olması bir merkezi yönetimin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Dolayısıyla bir amaç birliği olarak ifade ettiğimiz bu boy birliğinin, boylardan oluşan bir mekanizmanın üzerine kurulan tek bir siyasi unsur olduğu görülür. Bozkır kültürünün bir zorunluluğu olan birlikteliği sağlamak bu unsurun muhafaza edilmesine dayanmaktadır. Bu amaç birliği dışardan gelen her türlü tehlikeye karşı beraber hareket etmek zorundadır. Aksi bir durumda birliğin dağılması veya zayıflaması boy birliğinin teşekkül ettiği devletin yıkılması sonucunu doğurur. Nitekim bu dayanışmanın bozulduğu bozkır devletlerinde bu türde dağılmaların ve çözümlerin neden olduğu yıkılışları görmek mümkündür.

⁹⁸ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, C.I, 293.

⁹⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 215.

¹⁰⁰ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 219.

Bozkırda kurulan Türk devletleri sistemsal olarak zikredilen özellikleri taşımak zorundadır. Türklerin karakteristik olarak devlet kurma ve teşkilatlanma konusunda maharetli olmalarının yanı sıra, devletleşme sürecinde bozkır kültürünün önemli ölçüde etkili olduğunu söylemek mümkündür. Küçük siyasi birimlerin bir araya gelmesi bozkır kültürüyle yakından ilgilidir. Bir bütüne ulaşma yolunda ihtiyaç olan birlikteliği bozkır kültürünün getirdiği zorunluluk tetiklemiş ve devlet kurma yolunda elzem olan siyasi ve kültürel birlikteliğin oluşması sağlanmıştır. Bu şartların sağlanması elbette yeterli değildir. Bir devletin kuruluşunun en önemli etkenlerinden birisi olan liderlik kurumunun olgunlaşmış bu şartları değerlendirmesi ve boylar üzerinde hâkimiyetini kabul ettirmesi gerekmektedir. Bozkır şartlarının oluşturduğu bir çeşit doğal seleksiyon neticesinde baskın olan ve üstünlüğünü kabul ettiren bir liderin olması zorunludur. Bu da bozkır kültürünün ortaya çıkardığı bir sonuçtur. Siyaseten oldukça güçlü bir liderin mevcudiyeti devletleşme sürecini hızlandırmakta ve hızla teşkilatlanma neticesinde bir araya gelen boyların büyük devletler kurduğu görülmektedir. Devletin teşkilatlanma sürecini liderliğin meşrulaşma süreci takip eder. Bu bozkır kültüründe otoritenin meşruiyeti boy birliğinin muhafazası için hayati önem arz etmektedir. Meşruiyeti boylar tarafından kabul görmeyen bir liderlik kurumunun devlet idare etmesi mümkün değildir. Bir doğal seçim neticesinde liderlik konumuna gelen kişi olağan olarak meşru görülmelidir. Dönemin içinde bulunan bozkır kültürü şartları göz önünde bulundurulduğu zaman meşruiyetin sistematik olarak geliştirildiğini ve edinildiğini söylemek doğru değildir. Otoritenin kültüre bağlı olarak geleneksel bir anlayıştan ileri geldiği ifade edilebilir. Yönetilen grubun mutlak itaatini sağlamak için geleneksel bir anlayış veya dini bir niteliğe sahip olunması gerekmektedir. Bu durum Türk devletlerinde *Kut* olarak tabir edilen kavramın ortaya çıkması olarak tezahür etmiştir. Bozkır Türklerinde devlet teşkilatını yöneten egemen olan zümrenin tanrıdan salâhiyet aldığına veya tanrı tarafından kutsî özelliklerle donatıldığına inanılan bir hâkimiyet anlayışı mevcuttur. Nitekim bu durum Merv’de toplanan kurultay sonrası halifeye gönderilen mektup ile birlikte Selçuklu hanedanının yüceltilmesi ve soyun kutsal ata *Afrasyâb*’a dayandırılması veçhiyle görülmektedir. Hükümdara ait bu kutsal özellikler bir irsî bağ ile hanedan üyelerinin tamamına ait olmakta ve çocuklarına tevarüs etmektedir. Bu nesep özelliklerine sahip olan herkes böylece taht üzerinde eşit haklara sahip olsa da talîh, zekâ ve askeri yetenekleriyle ön

plana çıkanlar tahtı ele geçirmiştir. İrsî monarşik¹⁰¹ bu sistemin süreklilik ve öngörülebilirlik gibi avantajları olsa da, tahttan uzak kalan hanedan üyelerinin de hükümdarlık üzerindeki meşru kan hakkı nedeniyle isyan etmekten geri durmadıkları pek çok defa görülmüştür. Bu durum, zaman zaman Türk devletlerinin kendi içlerinde çetin ve uzun mücadelelerle yıpranmasına ve devletlerin ömrünün kısalmasına yol açmıştır. Selçuklularda da bu inanış doğrultusunda federatif bir yapı tesis edilmiş, merkezden yönetilen muhtariyetlere; hanedana kan bağı ile bağlı, güvenilir şehzadeler ve hanedan mensupları görevlendirilmiştir. Muhtariyetlerin oluşum sürecinde güvenilir aile üyelerinin görevlendirilmesi başlangıçta fethedilen bölgelerde tahakkümün sağlamlığı ve muvazenesi açısından avantaj sağlamıştır. Daha sonra göçlerle demografik yapıyı dengeleyen ve gittikçe kuvvetlenen aile üyesi bu valiler, saltanat hakkı için birçok defa isyanda bulunmuş ve buhrana sebep olmuşlardır. Hülasa, hanedan üyelerinin tesis ettiği bu muhtariyetlerin; Ortadoğu'nun Türkleşmesi babında müspet katkıları olsa da netice itibari ile Selçuklu hanedanı için inkisârı hayâl olduklarını söylemek mümkündür.

Büyük Selçuklu Devleti kurulmadan önce Selçuk Bey, Oğuz Yabgu Devleti içerisinde askeri bir görev yürütmüştür. Asker üzerinde becerisi ve cesaretiyle tesirli olan Selçuk Bey, Yabgu tarafından tehlikeli olarak görülmeye başlanmıştır.¹⁰² Yabgu ile arasında geçen birtakım olumsuz durumlar üzerine Selçuk, öldürülme tehlikesi ortaya çıktığından ailesi, maiyeti ve sürülerini alarak Yengi Kent havalisini terk ederek Cend bölgesine göç etmiştir.¹⁰³ Bu sırada İslam Dini'nin süratle yayıldığı Maverâünnehir bölgesinde ikisi Türk olan üç büyük devletin arasında tutunmak üzere mücadele eden Selçuklular, İslam Dini'nin Türk inanışlarına yakın olmasından ve geleceğinin parlak olduğunu

¹⁰¹ Yunanca "*monos archos*" kelimesinden türemiş olan monarşi, tek lider-tek şef anlamına gelmektedir. Etimolojik olarak tek kişinin hâkimiyeti anlamına gelen kelimenin Türkçe karşılığı padişahlık, krallık, sultanlık olarak da ifade edilebilir. Ayrıca bkz. Kemal Gözler, "Hukuk Açısından Monarşi ve Cumhuriyet Kavramlarının Tanımı Sorunu", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi C.LIV, 1, (1999): 52.

¹⁰² Selçuk Bey babasının ölümünden sonra Oğuz Yabgu tarafından mühim bir göreve atanmıştır. Genç yaşta olmasına rağmen asker tarafından da sevilen Selçuk'un izin almadan Yabgu'nun evine girip yanına oturması üzerine Yabgu'nun hatunu rahatsız olmuştur. Yabgu'nun hatunu, Selçuk'un meclisi terk etmesinin akabinde, bu gençlikte elde ettiği makamın ve küstahlığının ileride olumsuz sonuçlar doğuracağı hususunda Yabgu'yu uyarmış ve Yangu'yu yerinden edebileceğini söylemiştir. Hatunu tarafından kışkırtılan Yabgu, Selçuk Bey'i tehdit olarak görmeye başlamış ve ortadan kaldırmayı düşünmüştür. Bu sırada tehlikeyi bir şekilde fark eden Selçuk Bey, yanında mühim bir toplulukla Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrılmıştır. Selçuk'un buradan ayrılırken yanında 100 atlı, 1500 deve ve 50.000 koyun olduğu rivayet edilir. Ayrıca bkz. Oğuzhan Çakır, "Selçuklu Ailesinin Bilinen İlk Atası: Demir Yaylı Dukak", Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi 14, (2021): 83-108.

¹⁰³ Müneccimbaşı, *Cami'üd-Düvel Selçuklular Tarihi-I*, s.53, Salim Koca, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, (Giresun: İleri Ofset, 1997), 44.

gördüklerinden İslam Dini'ne geçmişlerdir.¹⁰⁴ Oğuz Yabgusu'nun Cend bölgesindeki Müslümanlardan aldığı vergiyi, “*Kâfire vergi ödenmez*” diyerek reddeden Selçuklular; Yabgu'nun gönderdiği birliklerle karşılaştılar.¹⁰⁵ Böylece Selçuklular, soydaşlarıyla çarpışarak İslam yolunda ilk cihat sayılabilecek bir mücadeleyi gerçekleştirdiler. Bu şekilde bölgede tutunmayı başaran Selçukoğulları müstakil bir beylik haline gelmiş oldular.¹⁰⁶

Selçuk Bey emrindeki Oğuzlar ile birlikte verdikleri mücadeleler ve sağladıkları başarılar ile bölgede oldukça ciddi bir kuvvet olduklarını ispat ederek bölgedeki hâkim güçlerle askeri ve siyasi münasebetler kurmaya başladılar. Selçuklara, kazandıkları bu şöhret ile Karahanlılar ve diğer Oğuzların saldırılarına karşı sınırları koruma karşılığında Samani Devleti tarafından Buhara civarına yerleşme hakkı verilmiştir.¹⁰⁷ Bunun üzerine Selçuk Bey tarafından oğlu Arslan (İsrail)¹⁰⁸ ve maiyetindeki bir grup Oğuz, Buhara civarındaki Nur kasabasına ve civar otlaklara sürüleriyle yerleştirilmiştir.¹⁰⁹ Karahanlılar'ın giderek artan saldırıları neticesinde Buğra Han tarafından Samani başkenti Buhara ele geçirilmiş ve bunun üzerine Samani Emiri II. Nuh, Selçuklardan yardım istemek durumunda kalmıştır.¹¹⁰ Selçuk Bey de oğlu Arslan Yabgu'yu Samanilere yardıma göndermesi üzerine II. Nuh, tekrar Buhara'yı ele geçirmiştir.¹¹¹ Buhara'yı ele geçirmelerine rağmen Samaniler kuvvet kaybetmişti. Cereyan eden mücadeleler neticesinde kuvvet dengesinin Karahanlılar ve Gazneliler lehine değiştiği görülmektedir. Karahanlılar'a karşı Arslan Yabgu'nun başarılı mücadeleler vermesine rağmen son Samani Emiri el-Muntasır'ın ölümü ile Samani Devleti tarih sahnesinden çekilmiştir.¹¹²

¹⁰⁴ Gregory Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, çev., Ömer Rıza Doğrul, (Ankara: TTK, 1945), C.I, 293; İmaduddîn Muhammed b. Muhammed Isfehânî, *Tarihu Devlet-i Âlî Selcûk*, yay., Yahya Murad, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 7; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, C.VIII, s.460; Müneccimbaşî, *Câmiu'd-Düvel*, C.I, 3.

¹⁰⁵ Ali Öngül, *Büyük Selçuklular*, (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016), 4.

¹⁰⁶ Özaydın, “Cend”, 359-360.

¹⁰⁷ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C.I, 34.

¹⁰⁸ İbrahim Kafesoğlu tarafından irdelenen Selçuk'un oğulları meselesinde çeşitli kaynaklarda, Selçuk'un dört veya beş oğlu olduğu rivayet edilmektedir. Selçuk Bey'in bu oğullarından Mikail ve Musa isimlerinde bütün raviler hemfikir iken; Arslan Yabgu ve Yusuf Yinal hususunda çeşitli görüş ayrılıkları vardır. Bazı kaynaklarda Arslan ismi yerine İsrail veya İsrail kullanılmıştır. Ayrıca bkz. İbrahim Kafesoğlu, “Selçuk'un Oğulları ve Torunları”, *Türkiyat Mecmuası*, C.XIII, (1958): 117-130.

¹⁰⁹ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C.I, 35; El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 2; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 275,276.

¹¹⁰ Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni Samaniler*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2007), 269-273. Merçil, *Büyük Selçuklu Tarihi*, 17.

¹¹¹ Merçil, *Büyük Selçuklu Tarihi*, 17.

¹¹² Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 288-290.

Bir asrı aşkın bir ömür Süren Selçuk Bey, 1007 yılında Cend şehrinde vefat etmiştir.¹¹³ Selçuk Bey'in Arslan, Mikail, Yusuf ve Musa adında 4 oğlu bulunmaktaydı.¹¹⁴ Vefat ettiğinde arkasında devletin başına geçmeye aday 3 oğul bırakmıştır. Mikail, daha önce Oğuzlarla yapılan mücadelelerde ölmüş; onun çocukları olan Tuğrul ve Çağrı Beyler de dedeleri Selçuk Bey'in tedrisatında yetiştirilmiştir.¹¹⁵ Selçuk Bey'in vefat etmesi üzerine Kınık Boyu'nun başına Arslan (İsrail)¹¹⁶ Yabgu'nun geçmesi ile birlikte, Cend havalisindeki bütün Selçuklular da Arslan Yabgu'nun faaliyet sahası olan Maverâünnehir ve Buhara civarına göç etmişlerdir.¹¹⁷ Selçuklular, Samaniler'in ortadan kalkması ile Maverâünnehir ve Buhara'da hâkim güç konumuna yükselen Karahanlılar ile karşı karşıya kalmışlardır.¹¹⁸ Birçok ittifakta yer alarak fırsatları değerlendirme yolunda faydacı bir siyaset güden Selçuklular, Karahanlılarla olan kötü tecrübelerden dolayı bir müddet siyasi arenada sakin davranmayı tercih etmişlerdir.¹¹⁹ Her iki tarafın da temkinli davrandığı ve birbirine güvenmediğinin anlaşıldığı bu süreçte Karahanlılar'ın da Selçuklulara karşı bir girişimde bulunmadığı görülmektedir.¹²⁰ Bu arada Selçuklu'da da bir yönetsel kriz olduğu, Arslan Yabgu ile Tuğrul-Çağrı kardeşler arasında anlaşmazlıklar olduğu görülmektedir. Arslan Yabgu'nun itidalli siyasetine rağmen Tuğrul ve Çağrı Beyler Nasır İlig Han'a¹²¹ doğrudan düşmanlık beslemekte ve topraklarına yağma harekâtları düzenlemekteydi. Bu durum üzerine Nasır İlig Han kuvvetli bir orduyla Tuğrul ve Çağrı Bey üzerine sefere çıkmıştır.¹²² Nasır İlig Han'ın saldırısına uğrayan Tuğrul ve Çağrı Beyler, Buğra Han'a sığınmıştır. İki kardeşten birinin

¹¹³ El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 2; Erkan Göksu, *Selçuklular Muhteşem Çağın Mütevazı Çocukları*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2019), 30; Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", 117-130.

¹¹⁴ Claude Cahen, *The Malik-Nâma and The History of Seljukid Origins*, *The Turks in the Islamic World*, ed., Clifford Edmund Bosworth, (Aldershot: Ashgate Variorum, 2007), 305-338.

¹¹⁵ Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", 117-130.

¹¹⁶ Abdülkerim Özeydın, "Arslan b. Selçuk", TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1991), C.III (1991), 402.

¹¹⁷ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C.III, s.78; Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi*, s.3,4,5; Divitçioğlu, *Oğuzdan Selçuklu'ya Boy Konat ve Devlet*, 83.

¹¹⁸ Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi*, 6.

¹¹⁹ Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 30.

¹²⁰ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları (1964), C.X, 357.

¹²¹ Karahanlı İlig Han Nasır, 998 'e kadar babası Arslan Han Ebu'l Hasan Ali adına daha sonra da kardeşi Togan Han Ebu Nasr Ahmed adına ülkesinin batı tarafında hüküm sürmüştür. Samani başkenti Buhara'yı ele geçirerek Samanilere son veren Karahanlıların önemli ve büyük şahsiyetlerindendir. Abbasi Halifesini metbu olarak tanıyan ilk Karahanlı olarak da bilinir. Ayrıca bkz. Abdülkerim Özeydın, "Karahanlılar", TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1991), C.XXIV, 404-412.

¹²² Kafesoğlu, *Doğu Anadolu ya İlk Selçuklu Akımı (1015-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti*, 261.

sürekli yanında kalmasını sağlayarak kendini Selçuklulara karşı güvence altına almak isteyen Buğra Han'ın, Tuğrul Bey'i tutuklaması üzerine Çağrı Bey harekete geçmiştir.¹²³ Çağrı Bey, yanındaki kuvvetlerle Buğra Han'ın kuvvetlerini mağlup etmeyi başarmış ve birçok Karahanlı komutanını esir almıştır. Bu durum üzerine Tuğrul Bey serbest bırakılmış ve Çağrı Bey ile birlikte Maverâünnehir bölgesine gelmiştir.¹²⁴ Karahanlı Hanedanı'nın başına geçmek için mücadele veren Ali Tegin¹²⁵, Tuğrul ve Çağrı Beylerin tekrar Maverâünnehir bölgesine döndükleri haberini alınca üzerlerine yürümeye karar vermiştir. Bunun üzerine tedirgin olan Selçuklular, maiyetlerini ve hayvanlarını Tuğrul Bey ile çöllere gönderirken, Çağrı Bey komutasında bir kuvvetin ise Anadolu'ya bir sefer düzenlemesine karar verdiler.¹²⁶ Yanında 3.000 kişilik bir kuvvet ile Anadolu içlerine hareket eden Çağrı Bey, bir keşif seferine çıkmıştır.¹²⁷ Bu arada Gazneliler ve Karahanlılar, Samanilerden miras kalan bölgenin paylaşımı konusunda bir anlaşma yapma yolunda bir görüşme gerçekleştirmiştir. Sultan Mahmud ve Kadir Han arasında gerçekleşen bu görüşmede Selçuklular için alan hâkimiyetinden daha önemli bir karar çıkmıştır. İki tarafın mutabık kaldıkları husus, Selçukluların bulundukları bölgelerden çıkarılarak Horasan'a sürülmesi konusudur. İki tarafın mutabakatı Selçukluları olduğu kadar müttefikleri Ali Tegin'i de rahatsız etmiş; Ali Tegin, kuvvetlerini ulaşılması güç olan çöllere çekmek durumunda kalmıştır.¹²⁸

Tıpkı Ali Tegin gibi çöllere çekilmiş olan Arslan Yabgu, Sultan Mahmud'un daveti üzerine Semerkand'a giderek onunla görüşmüştür.¹²⁹ Yapılan görüşmede Arslan

¹²³ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 97-98.

¹²⁴ Ali Sevim, "Çağrı Bey", TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1993), C.VIII, 183.

¹²⁵ Ali Tegin 1020 ile 1034 yılları arasında Karahanlı Devleti'nin doğu kısmında hüküm sürmüştür. Ayrıca bkz. Abdülkerim Özeydin, "Karahanlılar", 404-412.

¹²⁶ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C.I, 99.

¹²⁷ Selçuklular Gazneliler ve Karahanlı Devleti baskısı altındayken çıkış yolunu Tuğrul Bey ile çöllere çekilmekte ve Çağrı Bey'i ise bir miktar asker ile akın yapmak üzere göndermekte buldular. Horasan'dan geçerek Gaznelilerin tepkisini üzerine çeken Çağrı Bey, bazı kaynaklarda 3 bazılarında 5 yıl olarak aktarılan bu sefer neticesinde Doğu Anadolu'da pek çok yer ve ganimet ele geçirdi. Ayrıca bkz. Cihan Piyadeoğlu, "Çağrı Bey", *Gerçek Tarih Dergisi* 1, (2022): 37-40; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 89.

¹²⁸ Cem Tüysüz, "Türkmenler", *Türkler Ansiklopedisi*. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), C.IV, 557.

¹²⁹ Bahsi geçen görüşmede Sultan Mahmud, Arslan Yabgu'ya "Bana yardım gerekirse ne kadar kuvvet gönderirsin?" diye sormuştur. Verilen ziyafette içilen içkilerin de tesiriyle tedbirsiz konuşan Arslan Yabgu; sadağındaki oklardan birini çıkarıp; "Bunu gönderirsem on bin atlı", yayını göstererek ise "Bunu gönderirsem yüz bin atlı..." vb. ifadeleri kullanmıştır. Bu kadar gücü böyle kolayca bir araya toplayacak birini hafife almamak gerektiğini anlayan Sultan Mahmud, çözümü Arslan Yabgu ve adamlarını tutuklatmakta bulmuştur. Ayrıca bkz. Kerimüddin Mahmud Aksarayi, *Müsameretü'l Ahbar ve Müsayeretü'l Ahyar*, çev., Mürsel Öztürk, (Ankara: TTK, 2000), 12; Sefer Solmaz, "Selçuklu Tarihini

Yabgu'nun ülkesi için potansiyel bir tehlike olduğunu fark eden Gazneli Mahmud, Arslan Yabgu'yu bir tertip ile yakalatıp Kalincar Kalesi'ne hapsedtirmiştir.¹³⁰ Arslan Yabgu, bu esaretin neticesinde 7 yıl sonra vefat etmiştir.¹³¹ Arslan Yabgu'dan sonra Selçuk ailesinin başına geçen Musa Yabgu olsa da Selçukluları idare etme vazifesi fiili olarak Tuğrul ve Çağrı Beyler tarafından ifa edilmekteydi.¹³² Siyasi durumun oldukça karışık olduğu Buhara çevresinde çeşitli ittifaklarda taraf olmak zorunda kalan Selçuklular, Karahanlı hükümdarı Yusuf Kadir Han'a isyan ederek Buhara'yı ele geçiren Ali Tegin'in ittifak teklifine yanaşmayınca; Ali Tegin, Selçuk Bey'in diğer oğlu Yusuf'u yabgu ilan ederek Selçuklu birliğini bozmaya çalışmıştır.¹³³ Yusuf'un bu fitneye taraf olmaması üzerine Ali Tegin Yusuf'u öldürmüştü; Tuğrul ve Çağrı Beylerin intikam almak üzere Ali Tegin'in kuvvetlerinden bin kişiyi öldürmesi ile devam eden çatışmalar neticesinde Selçuklular Harezm'e çekilmek zorunda kalmışlardır.¹³⁴ Altuntaş'ın oğlu Harun'un daveti ile Harezm'e gelen Selçukluların, Harezm'e geçmesi üzerine Cend hâkimi Şah Melik hemen harekete geçmiş ve bir baskın vererek binlerce Selçuklu'yu kırıp birçoğunu da esir etmiştir.¹³⁵ Bu felaket üzerine Ceyhun Nehri'nin diğer tarafına kaçan perişan haldeki Selçuklular, Harezmşah Harun'un vaatleri ve desteği ile tekrar Harezm'e gelse de Harun'un bir suikast sonucu öldürülmesi ile 1035 yılında Horasan'a göç ettiler.¹³⁶ Önceden buraya göç eden Türkmenler ve Harezmîler ile birleşerek ciddi bir kalabalık teşkil eden Selçuklular, Gaznelilerin Horasan Emiri Suri'ye haber göndererek hizmet etmeyi taahhüt etmiş ve bunun karşılığında da Nesa çevresinde ikamet etme izni talep etmişlerdi.¹³⁷ Bu istek ret olunduğu ile kalmamış, Sultan Mahmud tarafından Selçuklular

Derinden Etkileyen Bir Olay: Selçuklu-Yabgulu Mücadelesi", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi 35, (2014): 545-575.

¹³⁰ El-Hüseyni, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 3.

¹³¹ İbnü'l Esir, *el Kâmil fi't-Tarih*, C. IX, s.292; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C.III, 79.

¹³² Minhâc-ı Sirâc Cüzcanî, *Tabakat-ı Nasırı Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, çev., Mustafa Uyar, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016), 16-17; Ahmet Kütük, *Tuğrul ve Çağrı Saltanat ve Sadakat*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2020), 42; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 20.

¹³³ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C.I, 122.

¹³⁴ Öngül, *Büyük Selçuklular*, s.11; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 27-28.

¹³⁵ Beyhaki'nin rivayetine göre Şah Melik bir seher vakti güçlü bir ordu ile Türkmenler üzerine baskın yapmış, 7-8 bin kadarını öldürerek kadınları ve çocukları da esir almıştır. Bu felaket üzerine ise buzla kaplı olan Ceyhun'u geçerek daha güvenli olduğunu düşündükleri Ribat-ı Nemek'e sığınmışlardır. Bu vaka Beyhaki'ye göre 1034 tarihinde vuku bulmuştur. Ayrıca bkz. Ebu'l Fazl bin Muhammed Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, 649; Agacanova, *Oğuzlar*, 297-298.

¹³⁶ Ebu'l Fazl bin Muhammed Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, 433; İbnü'l Esir, *el Kâmil fi't-Tarih*, C. IX, 364.

¹³⁷ Öngül, *Büyük Selçuklular*, 13; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 29; Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, 103.

üzerine Hacıp Beytoğdı komutasında yaklaşık 17.000 kişilik bir kuvvet gönderilmişti.¹³⁸ Selçuklular, Nesa önlerinde yapılan savaşta Gazneli ordusunu ağır bir hezime uğrattılar. Birçok ganimet ve mal ele geçirmelerine rağmen Gazneli Devleti'nden çekinen Selçuklular, Gaznelilere bir elçi göndererek savaşa kendilerinin sebep olmadıklarını belirtip özür dilediler.¹³⁹ Bunun üzerine başlayan müzakere süreci sonucunda sultana itaat ve aileden bir rehin bırakılması karşılığında Musa Yabgu'ya Ferave, Çağrı Bey'e Dihistan, Tuğrul Bey'e ise Nesa verilmiş; Selçuklular, Gazne Devleti gibi büyük bir siyasi güç karşısında resmi olarak muhatap alınarak meşru bir güç haline gelmiştir.¹⁴⁰

Daha önce Gaznelilerin Horasan Emiri Suri'yi aracı koyup taleplerini rica ile belirten Selçuklular savaş sonucu kazandıkları zaferlerle amaçlarına ulaşmış oluyorlardı. Selçukluların Nesa Zaferi (1035) ile birlikte, devlet kurma yolunda atılan bu önemli adım birçok lehte sonucu beraberinde getirmiştir. Akın akın gelen Türkmen göçleri, Selçuklu hâkimiyetindeki insan niceliğini de arttırmıştı. Maddi manevi güçlenen ve birçok çekinceyi geride bırakan Selçuklu hâkimiyetindeki Türkmen toplulukları, sakin geçen birkaç aylık sürecin ardından yağma hareketlerine başlamışlardı. Bu akınlardan Horasan'ı korumak isteyen Mesud, bu defa 15.000 kişilik bir orduyu Selçukluların üzerine gönderdi.¹⁴¹ Tahakkümü altında bulunan halkın iaşesi ve yerleşmesi için Sultan Mesud'dan yeni yerleşim yerleri talep eden Selçuklular, akınlara devam ediyor olsa da; Gazne güçlerine mukavemet edemeyeceklerini anladıkları için tekrar Nesa ve Ferave'ye çekildiler.¹⁴² Selçuklu tehdidine rağmen 1037'de Hindistan'a sefere çıkan Mesud geri dönene kadar Selçuklular, birçok Gazne şehrini yağmalamış ve Gazne kuvvetlerine karşı çeşitli bölgelerde ufak çaplı yıpratma çatışmalarına devam ediyorlardı.¹⁴³ Nihayetinde Sultan Mesud bir imha harekâtı gerçekleştirmek üzere bir meydan savaşı yapmayı amaçlayarak Selçuklu üzerine bir ordu daha gönderdi. Ailelerini ve ağırlıklarını Merv

¹³⁸ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları, 104; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 13; Ebu'l Fazl bin Muhammed Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, 447; Sergey Grigoreviç Agacanov, *Selçuklular*, çev., Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2006), 83; Cihan Piyadeoğlu, *Selçukluların Kuruluş Hikayesi, Çağrı Bey*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017), 50.

¹³⁹ Öngül, *Büyük Selçuklular*, 14, Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları, 104; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 23.

¹⁴⁰ İbnül Esir, *el Kâmil fi't-Tarih*, C.IX, 19; Sevim- Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 23; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 25.

¹⁴¹ Öngül, *Büyük Selçuklular*, 15; Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları, 104; Sevim- Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 24.

¹⁴² Sevim- Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 30.

¹⁴³ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C.I, 244; Bayındır, *Selçuklularda Saltanat Mücadeleleri*, 15; Ebu'l Fazl bin Muhammed Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, 550; İbnül Esir, *el Kâmil fi't-Tarih*, C.XI, 366; Sevim- Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 24.

çöllerine çeken Selçuklular, Serahs yakınlarında Talhab denilen mevkiye Gazne ordusu ile karşılaştılar.¹⁴⁴ Üstün başarı ve kahramanlık sergileyen Tuğrul ve Çağrı Bey komutasındaki Selçuklular, Gazne ordusunu ikinci defa ağır bir mağlubiyete mahkûm etti.¹⁴⁵ Bu zaferden sonra artık istiklallerini kazandıklarını düşünen Selçuklular, derhal teşkilatlanma ve devlet kurma gayesi ile hazırlıklara başladılar. Serahs Zaferi'nden (1038) sonra Nişabur'da Tuğrul Bey adına hutbe okundu ve Tuğrul Bey, yanında binlerce atıyla Nişabur'a geldi.¹⁴⁶ Türk geleneklerine göre kolunda yayı ve belinde 3 oku ile Nişabur'a gelen Tuğrul Bey, Sultan Mesud'un tahtına kuruldu.¹⁴⁷ Böylece Horasan'ın en mühim ve kıymetli şehri Nişabur, Selçuklu'nun merkezi oluyordu. Öte yandan artık Selçuklu tehdidini ciddiye almak zorunda kaldığını anlayan Sultan Mesud, Selçuklu üzerine bir sefer daha düzenlemeye karar verdi.¹⁴⁸

Selçuklular, Gazneliler karşısında önemli başarılar elde etse de Horasan civarında hâkimiyet mücadelesine devam etmekteydi. Sultan Mesud, Selçukluları bölgeden tamamen çıkarmak amacıyla 300 fil ile desteklediği yaklaşık 50.000 kişiden oluşan ve dönem şartlarına göre muazzam bir kuvvet sayılabilecek bir orduyu Belh'e doğru harekete geçirdi.¹⁴⁹ Ordusunu takviyelerle sürekli güçlendiren Mesud, 1039'da Ulyabad'da Çağrı Bey komutasındaki Selçuklu kuvvetleriyle karşılaştı.¹⁵⁰ Ağır bir hezimete uğrayan Çağrı Bey komutasındaki Selçuklular, çöllere çekilmek zorunda kalmıştı. Güven tazeleyen ve Serahs üzerine yürümeye karar veren Gazneliler karşısında kritik bir süreç geçiren Selçuklular, nihai bir yol haritası belirlemek üzere Serahs'ta bir araya geldiler.¹⁵¹

¹⁴⁴ Bayındır, *Selçuklularda Saltanat Mücadeleleri*, 15; Ebu'l Fazl bin Muhammed Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, 550; İbnül Esir, *el Kâmil fi't-Tarih*, C.XI, 366; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 24.

¹⁴⁵ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, 109; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 24; Ebu'l Fazl bin Muhammed Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, 556; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 25-26; Ahmet Kütük, *Tuğrul ve Çağrı Saltanat ve Sadakat*, 106.

¹⁴⁶ İbnül Esir, *el Kâmil fi't-Tarih*, C.IX, s.367; Minhâc-ı Sirâc Cüzcani, *Tabakat-ı Nasırı Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, 70-71.

¹⁴⁷ Ebu'l Fazl bin Muhammed Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, 557; İbnül Esir, *el Kâmil fi't-Tarih*, C.IX, 366; Osman Turan, "Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması", *Belleten* 35, (1945): C.IX, 305-318; El-Hüseyni, *Ahbarü'd Devleti's-Selçukiyye*, 6; er-Ravendî, *Râhatüsü's-Sudûr ve Ayetü's-Sürûr*, C.I, 95.

¹⁴⁸ Öngül, *Büyük Selçuklular*, 16; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 25; Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, 112.

¹⁴⁹ Osman Gazi Özgüdenli, "Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", ed., Refik Turan, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 50.

¹⁵⁰ Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 49.

¹⁵¹ Ebu'l Fazl bin Muhammed Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, 557; Faruk Sümer, "Tuğrul Bey", TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2012), C.XLI, 344.

Yaklaşık 20.000 süvariye sahip olan Selçuklular, Çağrı Bey'in ısrarcı tutumu karşısında çarpışma önerisini kabul ederek savaşa devam kararı aldılar.¹⁵² Ulya-abad'daki mücadeleden birkaç ay sonra yaklaşık 100.000 kişiden oluşan dönemin en kuvvetli ordularından sayılabilecek bir güçle hareket eden Mesud, çeşitli bölgelerde yapılan küçük çaplı çatışmalarda Selçuklu kuvvetlerini bertaraf ederek Serahs'a geldi.¹⁵³ Bu sırada Selçuklular ise su yataklarını değiştiriyor ve sürekli vurkaç taktikleri ile Gazne ordusunu yıpratıyorlardı. Manevra kabiliyeti zayıf ve ağır olan bir orduya sahip olan Gazneliler, vezirlerinin tavsiyesi ile Selçuklu'ya bir barış teklifi iletti. Buna göre Selçuklu eski sınırları olan Nesa ve Ferave'ye çekilecek; Nişabur, Merv ve Serahs'ı terk edeceklerdi.¹⁵⁴ İlk bakışta Selçuklu aleyhine görünen bu anlaşma ile Selçuklular, Gazneliler tarafından siyasi olarak resmen kabul edilmişlerdir.

2.1.3. Dandanakan Savaşı ve Merv Toyu

Yapılan geçici barışa uyan Mesud'un Herat'a çekilmesine rağmen Selçuklular, terk etmeleri gereken bu bölgeleri boşaltmadılar ve akınlara devam ettiler. Sultan Mesud, yaz için konakladığı Herat'tan ayrılarak Selçukluların üzerine tekrar hareket etse de daha önce olduğu gibi Selçuklular meydan savaşı yerine vur kaç yaparak rakiplerini yıpratmaya devam ediyorlardı.¹⁵⁵ Herhangi bir sonuç elde edemeyen Gazne ordusu yıpranmış vaziyette iken vezirlerinin Herat'a dönme tavsiyesine aldırmayan Mesud, Merv'e doğru hareket etti.¹⁵⁶ Selçuklular bu durum üzerine tedirginlik yaşadılar ve Tuğrul Bey Cürcan'a çekilme önerisinde bulundu. Bu belirsiz durumda yine Çağrı Bey'in savaşıma teklifi kabul gördü ve Selçuklular ağırlıklarını 2000 atlı ile savaş sahası dışına gönderdiler.¹⁵⁷ Bu sırada Selçuklu ordusu 16.000 kişi civarında idi.¹⁵⁸ Dandanakan Kalesi'ne doğru ilerleyen Gazne ordusu yorgun ve susuz bir durumda Selçuklu kuvvetlerinin karşısına çıktı. Çevredeki kuyular Selçuklular tarafından kullanılamaz hale getirildiğinden farklı su kaynaklarına doğru hareket etmek üzere yönelen ağır ve bitkin Gazne ordusunun düzeninin bozulmasını fırsat bilen Selçuklu kuvvetleri, ani bir hücumla

¹⁵² Ebu'l Fazl bin Muhammed Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, 567.

¹⁵³ Ebu'l Fazl bin Muhammed Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, 567; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 17; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 25.

¹⁵⁴ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C.I, 305.

¹⁵⁵ Öngül, *Büyük Selçuklular*, 17.

¹⁵⁶ Ebu'l Fazl bin Muhammed Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, 578.

¹⁵⁷ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, *Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, 113.

¹⁵⁸ Öngül, *Büyük Selçuklular*, 18, Bazı Kaynaklarda 20.000 Olarak Geçmektedir. Ayrıca bkz. Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 25.

Gazne ordusunu dağıttı.¹⁵⁹ Ağır bir hezimete uğrayan Gazne ordusundan geriye kalan bir avuç asker ve Sultan Mesud, savaş meydanından kaçarak Berkdiz kalesine sığındı.¹⁶⁰ Bu sayede birçok ganimet elde eden Selçuklular, Gazne Devleti karşısında adeta devletin kuruluşunu ilan eden parlak bir zafer elde etmiştir.

2.1.4. Muhtariyetlerin Oluşma Süreci

Dandanakan Savaşı sonrası Selçuklular artık tamamen bir devlet kimliğine bürünmüş ve bir devlet nizamı içerisinde faaliyet göstermeye başlamışlardır. Gazne toprakları üzerinde kurulmuş resmi bir Selçuklu Devleti'nin varlığı ile birlikte Horasan hâkimiyeti, daha önce fiili olarak olduğu gibi resmi olarak da Gaznelilerin elinden alınmıştır.¹⁶¹ Savaştan sonra Sultan Tuğrul; Türkistan hanlarına, Karahanlı hükümdarına, Buhara'da hüküm süren Ali Tegin oğullarına, Böri Tegin ve İran Kâkuyi Emiri Muhammed Alâüddeve'ye fetihnameler ulaştırmıştır.¹⁶² Bu fetihnamelerle iletilen sadece Gazneliler karşısında elde edilen zaferin haberi değildir. Selçukluların gönderdiği bu fetihnameler, devletin kurulmuş olduğunun ilanı ve meşruiyetinin kabulü için bir talep niteliğindedir.¹⁶³

Selçuklu ileri gelenleri, Dandanakan Savaşı'nı takiben hemen bir kurultay toplamak amacı ile Merv'de¹⁶⁴ bir araya gelmişlerdir. Tuğrul Bey'in hükümdar olarak başında bulunduğu bu büyük kurultay Selçukluların kaderini belirleyecek oldukça önemli kararların alındığı bir dönüm noktasıdır.¹⁶⁵ Bu kurultayda dikkat çeken en önemli kararlardan birisi Sünni İslam âleminin lideri halife Kaim Biemrillah'a, meşru bir devlet olarak tanınmalarını talep eden bir mektubun gönderilmesidir.¹⁶⁶ Mektup aynı zamanda bir âlim olan Selçuklu elçisi Abu İshak al-Fuka'i ile birlikte halifelige ulaştırılmış ve siyasi gelişmelerle birlikte kazanılan zafer anlatılarak, halifeye bağlılık da

¹⁵⁹ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, 114, Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 26; Ebu'l Fazl bin Muhammed Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, 590.

¹⁶⁰ Ebu'l Fazl bin Muhammed Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, 639; İbnül Esir, *el Kâmil fi't-Tarih*, C.IX, 368-369.

¹⁶¹ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C.I, 53.

¹⁶² Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C.I, 27; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 15; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 34; Bayındır, *Selçuklularda Saltanat Mücadeleleri*, 90.

¹⁶³ İsmail Öztürk, "Selçuklu Muhtariyetlerinin Oluşum Sürecinde Türk Göçlerinin Etkileri ve Selçuklu Muhtariyetlerinin Hakim Olduğu Coğrafyalarda Bugünkü Türk Varlığı", ed., Hasan IŞIK, *Türk Tarihinde Göç ve İsyan*, (İstanbul: Orient Yayınları, 2022), 6.

¹⁶⁴ Özgüdenli, "Merv", C.XXIX, 221.

¹⁶⁵ Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, 54.

¹⁶⁶ Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 27.

bildirilmiştir.¹⁶⁷ Yine bu mektupta, mezkûr bahisle ifade ettiğimiz gibi Selçuklu neslinin asil Oğuz Han soyundan oldukları ve Gaznelilerin köle zade oldukları ifade edilmiştir. Burada, bölgedeki meşru tek Türk hanedanı oldukları ile ilgili bir delilin halifelik makamına sunulduğu görülmektedir. Selçuklular halifeye gönderdikleri bu mektup ile merhametli ve adil olduklarını bildirmişler, halifeye saygılı ve bağlı olduklarının yanı sıra, gaza ve cihada devam edeceklerini de ilan etmişlerdir.¹⁶⁸

Merv kurultayında alınan en önemli kararlardan bir diğeri ise, eski Türk geleneklerine göre hanedan üyelerinin yöneteceği bölgelerin tespit edilmesidir. Ele geçirilen topraklar Selçuklu başbuğları arasında taksim edilmiştir. Bu taksim Göktürkler ve Karahanlılarda olduğu gibi devletin hanedanın ortak malı sayılarak taksim edilmesi geleneğine uygun şekilde gerçekleştirilmiştir. Bu taksime göre Gazne ve Ceyhun Irmağı arasındaki bölge Çağrı Bey'e verilmiştir.¹⁶⁹ Serahs ve Belh şehirlerini içine alan Merv merkezli bu bölge özellikle batı yönlü fetih politikalarını idare ettiği için melik ünvanlı Çağrı Bey idaresine verilmiştir. Bust, İsfizar ve Sistan'ı içine alan Herat merkezli bölge ise sultanın diğer kardeşi olan Musa Yabgu'ya verilmiş; merkezi Nişabur olan Irak ve batı bölgeleri ise devletin fiili ve resmi hükümdarı olan Tuğrul Bey idaresinde olacak şekilde üçlü bir taksimat yapılmıştır.¹⁷⁰ Bu temel üçlü taksimatın yanı sıra hanedan üyesi olan ikinci derece şehzadeler de eyalet yöneticileri olarak atamalara tabi olmuşlardır. Buna göre Arslan Yabgu oğlu Kutalmış; Damgan ve Curcan'a, İbrahim Yınal ise Kuhistan'a, Çağrı Bey oğlu Kara Aslan Kavurd ise Kirmân'a tayin olunmuşlardır.¹⁷¹

Yeni kurulan devlet için yapılan bu taksimat ile atanan yöneticilerin merkezi otoriteye tam bağlılığı gerekmektedir. Fakat bu sistem hanedan üyelerinin bulundukları bölgede bir takım hükümdarlık özellikleri taşımalarına olanak vermiştir. Nitekim hutbeyi Sultan

¹⁶⁷ Bayındır, *Selçuklularda Saltanat Mücadeleleri*, 91; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 107.

¹⁶⁸ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 107; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 33.

¹⁶⁹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 107.

¹⁷⁰ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 27.

¹⁷¹ Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 27; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 107.

Tuğrul Bey adına okutan bu valilerin aynı zamanda *nevbet*¹⁷² ve *çetr*¹⁷³ gibi bir takım Türk hükümdarlık alâmetlerine sahip oldukları da görülmektedir.¹⁷⁴

¹⁷² Nevbet, sarayın veya hükümdar çadırının önünde günde birkaç kez davul vb. müzik aletleriyle çalınan müziktir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, (Ankara: TTK, 2007), 116.

¹⁷³ Çetr, hükümdarların başı üstünde tutulan bir tür şemsiyedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti Siyasi Tarihi*, 104.

¹⁷⁴ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı (XI. Yy Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 373, Araştırma İnceleme Serisi Eserleri: 9, 2002), 128; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), C.VI, 8.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Ülüş¹⁷⁵ bölüşmek anlamına gelen, ülkenin pay edilmesi geleneğini ifade eden bir terimdir. Fetih politikasına bağlı olan bu paylaşımın bozkır kültürünün getirdiği göçebe devlet teşkilatına dayandığı ifade edilebilir. İleri gelenlerin bir araya toplandığı ve adeta kesilen bir kurbanın bölüştürülüp herkesin hakkı olan payı alması gibi bir durumu ifade eden bu gelenek, daha önce izahını yaptığımız bozkır kültürünün getirdiği bir sonuçtur. Hunlar, Göktürkler ve Karahanlılar gibi Selçuklular da bu geleneği uygulamış, fethedilen birçok bölge hanedan üyelerinin mesuliyetine bırakılmıştır. Bozkırda son derece geniş arazilere ve kozmopolit yapıda bir halka hükmeden hükümdarlar, bu sayede yönetimi sağlamlaştırmış ve hâkimiyeti sürdürebilme açısından bir avantaj elde etmiştir. Bu pratik ve faydacı uygulama hükümdarın elini rahatlatırsa da, merkeze bağlı valilerin meşru kan hakkı nedeniyle taht üzerinde hak iddia etmeleri ve taht kavgalarının vuku bulduğu görülmüştür.

Her ne kadar müstakil birer siyasi tarihe sahip olsalar da Selçuklu muhtariyetlerinin kuruluşunu hazırlayan sebepler, Büyük Selçuklu Devleti ve geçmiş Türk devletlerinin kuruluşunun dayanakları olan amillerle aynıdır. Burada en önemli etken Türk devlet geleneğinin hanedan mensuplarına verdiği yetkidir. Bu örfe göre muhtariyetler, metbû devletin gelişen şartların müsaade ettiği ölçüde ve sayıda mümkün olduğunca fazla vassal yapının oluşturulmasına olanak tanınması olarak ifade edilebilir. Kuruluş dönemini atlatan Türk devletlerinin gösterdiği en ciddi reaksiyon çevrelerindeki jeopolitik öneme haiz bölgelere doğru girişilen fetih hareketleridir. Bu özellik Büyük Selçuklu Devleti'nde de görülmektedir. Özellikle Dandanakan Savaşı sonrasında fethedilen veya fethedilmesi planlanan bölgeler hanedan mensupları arasında paylaşılmıştır. Tuğrul Bey, Selçuklu idari sistemine göre her bir aile ferdine fethedecekleri bir bölge tahsis etmiş ve daha sonra birleşik Selçuklu sancağı altında bu bölgeleri merkeze bağlı muhtariyetler olarak yönetmiştir. Son Selçuklu Sultanı Sencer'in vefat etmesi ile birlikte Büyük Selçuklu Devleti'nin dağılmasına rağmen bu muhtariyetler yaşamlarını bir müddet daha sürdürmeyi başarmışlardır.¹⁷⁶ Kavurt Bey'in Kirmân'ı ele geçirmesiyle başlayan bu süreç Melik Tutuş ve Muhammed Tapar ile devam etmiş, İran'dan Mısır'a kadar uzanan büyük bir Türk egemenliği tesis edilmiştir.

¹⁷⁵ Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (İstanbul: TDK, 1968), 272.

¹⁷⁶ Nesimi Yazıcı, *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 239.

3.1. SELÇUKLU MUHTARİYETLERİ

3.1.1. Kirmân Selçukluları

3.1.1.1. Kirmân Selçukluları Siyasi Tarihi

Miladi XI. yüzyılın ilk on yılları geçmeden Selçuklular, yüzlerini İslami Doğu'ya çevirmişlerdir. Tarihin yeni sayfalarını yazmak ve bölgedeki siyasi güçlerin haritasını yeniden çizmek için Ortadoğu ve Anadolu topraklarında dalga dalga yayılan Selçuklular, Gaznelilerin mülkünden kendilerine miras kalanlarla yetinmeyip hızla Irak'a ve diğer İran vilayetlerine yöneldiler. Böylece siyasi, askeri ve mezhepsel düzeyde ana düşmanlarını temsil eden Büveyhilerle rekabet ortamı da kendiliğinden ortaya çıkmış oldu. Özellikle Büveyhiler, kendilerini genç Selçuklu iktidarı için kolay bir av haline getiren iç sorunlardan muzdarip bir durumda idiler. Büveyhilerin hükümlanlık sahasını aile fertleri için bir nüfuz alanı haline getiren Selçuklu Hanedanı, böylece Selçuklulara tabi Türk toplulukları için yeni bir yurt ve yeni bir iskân sahası oluşturmuştur.

Kirmân Selçuklularının ilk hükümdarı Kara Aslan Kavurd, Çağrı Bey'in en büyük oğludur.¹⁷⁷ Kirmân vilayetinde ve hudutlarında Tuğrul Bey tarafından yeğeni Kavurd'a verilen yetki, yerleşmesi dokuz yılda tamamlanacak olan yeni bir Selçuklu kolunun oluşumunun habercisiydi. Tuğrul Bey tarafından Tabes vilayeti, Kuhistan ve Kirmân; Kara Aslan Kavurd Bey'e verilmiştir.¹⁷⁸ Melik Kavurd, tamamını Türk kökenli askerlerin oluşturduğu beş veya altı bin kişiden teşkil bir kuvvet ile Kirmân bölgesine hareket etmiştir.¹⁷⁹ Bu durum üzerine Kirmân hâkimi Behram bin Leşkeristân, bu güce karşı koyamayacağını öngörerek Berdesîr şehrine çekilmiştir. Ancak Berdesîr'i de kuşatan Selçuklu kuvvetleri Leşkeristân'ın askerlerine büyük kayıplar verdirmiştir. Ebu Kâlîcâr'dan yarım isteyen Leşkeristân, yardım gelene kadar dayanamamış; Kavurd Bey ile anlaşmayı tercih etmiştir. Taraflar arasında elçiler gidip gelmiş, netice itibari ile Berdesîr Kavurd Bey'e teslim edilmiş ve Behram bin Leşkeristân kızını Kavurd Bey ile evlendirerek bir akrabalık ilişkisi de tesis edilmiştir.¹⁸⁰ Bu arada Ebu Kalicar vefat etmiş ve Büveyhi ordusunda bir karışıklık meydana gelmiş, ordu Şiraz'a dönmek durumunda

¹⁷⁷ Abdülkerim Özeydin, "Kavurd Bey", TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2002), C.XXV, 25.

¹⁷⁸ Reşîdüddin Fazlullah Hemedani, *Câmi'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti*, çev., Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2010), 96; er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, C.I, 102.

¹⁷⁹ Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, (Ankara: TTK, 1989), 14.

¹⁸⁰ Ali Öngül, *Kirman Selçukluları*, (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017), 2.

kalmıştır.¹⁸¹ Bu gelişmeleri fırsat bilen Kavurd, Kirmân'ın Serdsir bölgesi ile birlikte kuzey cihetlerini de ele geçirerek, Kirmân'daki Büveyhi hâkimiyetini tamamen sonlandırmıştır. Böylece Kirmân Büveyhileri 1048 tarihi itibarı ile Selçuklular tarafından ortadan kaldırılmıştır.¹⁸²

Kara Aslan Kavurd Bey, Kirmân hâkimiyetini sağladıktan sonra dikkatini Arap Yarımadası'nın doğu uç noktasında bulunan Umman'a çevirdi. Umman, Büveyhilerin hâkimiyeti altında bulunuyordu.¹⁸³ Hürmüz Emîri'nden temin ettiği gemilerle Umman sahillerine hareket eden Kavurd Bey, böylece Selçuklu tarihinin ilk deniz aşırı seferini gerçekleştirmiş oluyordu.¹⁸⁴ Sefer sonucunda Umman'ı da ele geçiren Kavurd Bey, Kirmân'ın batı cihetinde bulunan Fars eyaletine doğru hareket etti ve ele geçirdi.¹⁸⁵

Kirmân üzerinde egemenliğini pekiştiren Kavurd Bey, Büyük Sultan Tuğrul'un vefatı üzerine amcasının yerine tahta geçmek niyetiyle hareket etmiş fakat kardeşi Alparslan'ın tahta geçtiğini öğrenince Isfahan'dan geri dönmüştür.¹⁸⁶ Kavurd'un Alparslan'ın sultanlığını tanınmasına rağmen; Alparslan, Kavurd'a karşı yardım isteyen Fars'ın önceki hâkimi Fazlûye'ye yardım göndermiştir. Sultan Alparslan, sadece yardım göndermekle kalmamış; Fars'a doğru bizzat hareket etmiş ve bölgeyi ele geçirerek Fazlûye'ye iade etmiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında, Sultan Alparslan tarafından rakip görülen kardeşi Kavurd Bey'in, daha fazla güçlenmesini engellemek istemesi etken olmuştur. Netice itibarıyla Kavurd'un tahtı ele geçirmek üzere isyan etmesi ile Sultan Alparslan'ın öngörüsünde haklı olduğu görülmektedir. Sultan, bu isyanı haber alır almaz 1067 yılının yaz aylarında Kirmân'a doğru hareket etmiştir.¹⁸⁷ İlk karşılaşmada Kavurd Bey'in güçleri mücadeleyi kaybedince Kavurd Bey kaçmış, bu durum karşısında takip etmeyi tercih etmeyerek Fars bölgesine giden Sultan Alparslan ise kardeşini affetmiştir. Affedilmesine rağmen taht iddiasından vazgeçmeyen Kavurd Bey'in bu defa da Fazlûye ile birleşerek Sultan Alparslan'a karşı isyan girişiminde bulunduğu görülmektedir. Sultan Alparslan,

¹⁸¹ Sevim- Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 300.

¹⁸² Merçil, *Kirman Selçukluları*, s.15; İbrahim Kafesoğlu, "Kavurd", *İslam Ansiklopedisi*. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1956), C.VI, 457.

¹⁸³ İbnu'l Esir, *el Kamil fi't-Tarih*, C.IX, 428; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 253; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, (Ankara: TTK, 1991), 95.

¹⁸⁴ Erdoğan Merçil, "Kirman Selçukluları", *Türkler Ansiklopedisi*. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2014), C.IV, 760.

¹⁸⁵ Merçil, *Kirman Selçukluları*, 20.

¹⁸⁶ Mehmet Altan Köymen, *Alparslan ve Zamanı*, (İstanbul: Başbakanlık Kültür Müşavirliği Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, 1972), 85.

¹⁸⁷ Mehmet Altan Köymen, "Kirman Selçukluları Tarihi", *DTCF Dergisi* S.1, (1943): C.II, 127.

Kirmân'a hareket ederek bu isyan girişimini bastırmayı hedeflemiştir. Fakat ordusunun içinde Kavurd taraftarlarının olması Sultan Alparslan'ı tedirgin etmiş, bu nedenle Kirmân'ı terk ederek geri dönmek zorunda kalmıştır. Bütün bu isyan girişimleri ve mücadelelere rağmen Sultan Alparslan, Kavurd'u düşünmüş; vefat etmeden önce kardeşine, Fars ve Kirmân bölgelerinin idaresinin bırakılmasını vasiyet etmiştir. Kavurd Bey, Sultan Alparslan'ın bu olumlu tavırlarına rağmen Selçuklu tahtına geçen yeğeni Melikşah'a da isyan etmekten geri durmamıştır. Neticede yeğeni tarafından merhamet görmeyen Kavurd Bey, 1073 yılında öldürülmüştür.¹⁸⁸

Kavurd Bey döneminde Kirmân, gerçek anlamda refaha kavuşmuş ve halk bolluk içerisinde yaşamıştır. Adil, cömert karakteri ile bilinen ve güçlü bir lider olan Kavurd Bey, taht kavgalarına dâhil olarak kendi sonunu getirmiştir.¹⁸⁹ Kavurd Bey'den sonra ülkesinin de ömrü pek kısa sürmüştür. Melikşah ile mücadeleye girişmeden önce yerine bıraktığı oğlu Kirmânşâh bir yıl geçmeden vefat etmiş, yerine Kavurd'un küçük oğlu Hüseyin tahta geçmiştir. Hemedân'da tutuklu bulunan diğer oğul Sultanşâh, küçük yaştaki kardeşinin elinden tahtı almak üzere hapisten kaçmış ve Kirmân'a gelerek tahta oturmuştur. Bir müddet sonra Kirmân'daki bu karışıklıkları sonlandırmak üzere Sultan Melikşah harekete geçmiş, emirlerin araya girmesiyle kuzenini affetmiş ve Isfahan'a dönmüştür. 1085 yılında da Sultanşâh'ın vefat etmesi üzerine Selçukluların Kirmân şubesi son bulmuştur.¹⁹⁰

3.1.1.2. Kirmân Coğrafyası ve Kirmân Selçukluları İktisadi ve İdari Yapı

3.1.1.2.1. Kirmân Coğrafyası ve Kirmân Selçuklularında İktisadi Yapı

Tarihi gelişmeleri ve olayları siyasi ve idari açıdan ele almadan önce coğrafi boyutları ve sosyo ekonomik durumu göz ardı etmek, doğru değerlendirme yapmamıza engel olabilir. Bu nedenle devletlerin sosyoekonomik durumları ve kuruldukları coğrafyalar, devletlerin siyasi hayatlarında önemli bir yer teşkil etmektedir. Bu vesileyle Kirmân coğrafyasının özelliklerinin ele alınması ve Kirmân Devleti'nin iktisadi, ticari teşebbüslerinin farklı boyutlarıyla incelenmesi siyasi olayların da doğru anlaşılması yolunda takip edilmesi gereken bir yol olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹⁸⁸ Merçil, *Kirman Selçukluları*, s.22, 28.

¹⁸⁹ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklu Tarihinin Meseleleri "Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu" Adlı Eserin Tenkidi Dolayısıyla", *Belleten*, C.XIX, S.76 (1956), s.465-489.

¹⁹⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Döneminde Selçuklu İmparatorluğu*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019), 24, 26.

Tarihte pek çok devlet fetihleri iktisadi hedefler doğrultusunda yapma gereği duymuştur. Nitekim Kirmân Selçukluları da bu doğrultuda Umman Denizi'nin boğazlarını, Fars Körfezi'ni ele geçirerek; ekonomik güç kaynaklarını ve ticari yolları denetim altında tutmayı amaçlamıştır. Bu hedef doğrultusunda daha önce de bahsettiğimiz ilk deniz aşırı seferin gerçekleştirildiği görülmektedir. Erdoğan Merçil de Kirmân'ın ele geçirilmesinin akabinde daha önce sekteye uğramış ve bozulmuş olan ticari faaliyetleri canlandırmak adına hemen girişimlerin başladığını belirtmiştir.¹⁹¹

Kirmân, İran'ın güney cihetinde bugün de var olan bir eyaletin adıdır. Kirmân'a bu adın dışında '*Şehr-i Guvaşir*' ve "*Nemaşir*" isimleri de verilmiştir.¹⁹² Bugün ismi *Kerman* olarak da kullanılmakta olup İran'ın merkezinde çöl bölgesi olan *Deşt-i Lut*'un güneyinde yer almaktadır. İran'ın güneydoğusunda yer alan Kirmân bölgesi; XX. yüzyılın başlarında üç tarafı dağlarla çevrili yüksek bir yayla olarak tasvir edilmiştir. Dr. Fahrettin Şevket, XX. yüzyılın başlarındaki İran'ı tanıttığı eserinde; geçmiş dönemlerde özellikle önem ihtiva eden ve zengin bir kent sayılan Kirmân'ın 50-60 bin nüfuslu fakir bir kent olduğunu nakletmiştir.¹⁹³ Kirmân'ın batısında Fars, doğusunda Sistan ve Belücistan, güney taraflarında Fars ve Umman körfezi, kuzeyinde Horasan, kuzey batısında ise Isfahan bulunmaktadır. Güney tarafı denizle sınırlandırılmış olan Kirmân beş bölümden müteşekkildir. Sircan, Ciruft, Bem ve Narmasir; Kirmân'ı oluşturur. Kuzeyinde yüksekliği 5000 metreyi bulan zirvelere sahip sıradağlar Kirmân'ı ortadan ikiye ve kuzeyden güneye doğru ikiye ayırır. *Pariz* adı verilen bu dağların yanı sıra güney de de Pariz Dağları'na paralel dağlar mevcuttur.¹⁹⁴ Akarsu açısından oldukça fakir olan bölgede zirai sulama ancak dağlardan gelen kısıtlı sularla yapılabilmekte olup en önemli akarsu Ciruft'ta yer alan *Halil Rud*'dur. Çöl kısmı gün geçtikçe genişleyen Kirmân bölgesinde küçük hurmalıkların mevcudiyeti gözlemlenir. Kirmân hurması İran'da bilinen bir endemik türdür.¹⁹⁵ Kirmân Selçukluları dış ticaretin yanı sıra zirai faaliyetlerden elde edilen ürünler ve yer altı kaynaklarından da gelir elde etmişlerdir. Altın, gümüş, bakır ve kurşun gibi madenlerin Kirmân'da çıkarıldığı bilinmektedir.¹⁹⁶

¹⁹¹ Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, (Ankara: TTK, 1989), 196.

¹⁹² Erdoğan Merçil, "Kirman Selçukluları", DGBTİ C.VII, (1992): 231.

¹⁹³ Fahrettin Şevket, *İran (İklim, halk, iktisadiyyat, ictimaiyyat, müessesat-ı medeniyye, adet-ı milliye ve saire gibi evsaf ve hususiyatından bahisdir.)*, haz., Derya Örs, (Ankara: TTK, 2016), 47.

¹⁹⁴ Merçil, *Kirman Selçukluları*, 1

¹⁹⁵ Johannes Hendrick Kramers, "Kirman", *Encyclopedia of Islam* VI, (1960): 816.

¹⁹⁶ Murteza Muminzade, "Muqedemii ber Muerrefi-i Muaden-i İran Zemin, Mururi ber Zehayer-i Madeni-i Telay-i İran", *Ruşd ve Amuzeş-i Zeminşenasi* 40, (1384): 23.

Kirmân'ın Selçuklulardan önce ekonomik açıdan iyi durumda olduklarını söylemek mümkün değildir. Özellikle Büveyhilerin emirleri arasındaki şiddetli mücadeleler, sonrasında Gaznelilerin Kirmân'a saldırması ve bölgeyi işgal altına alması halkı yıpratmış gibi ekonomik faaliyetlerin de sekteye uğramasına yol açmıştır.¹⁹⁷ Ancak Selçukluların Kirmân'a hâkim olmasıyla, Oğuz istilas ve taht mücadeleleriyle başlayan buhranlı dönemlere kadar refah içerisinde bir yaşamın mevcudiyeti görülmektedir. Özellikle başkent Berdesir ve Ciruft zengin bölgeler olup, çevre iller ve ülkeler için cazip birer ticari merkez haline getirilmiştir.¹⁹⁸ Kirmân, Fars istikametinden Horasan ve Hindistan'a uzanan hac ve ticaret yolları üzerinde olduğundan bir geçiş güzergâhıdır. Nitekim Hürmüzgan eyaletine bağlı Siraf Limanı'na Hindistanlı tüccarların baharat ve çeşitli güzel kokuları getirdiği kaydedilmiştir.¹⁹⁹ Ünlü müelliflerden Bundâri, eserinde; Isfahan'dan hareket eden bir kervanın ve elçilik heyetinin ulaşımın kolay olması vesilesiyle Kirmân üzerinden dönemin en önemli başkentlerinden Bağdat'a gittiğini aktarmaktadır.²⁰⁰ Isfahan veya Rey üzerinden değil de Kirmân üzerinden Bağdat'a yolculuk yapılması bu yolun daha güvenli, kolay kat edilebilen ve işlek bir güzergâh olduğunu ortaya koymaktadır. Bu durum ticari açıdan avantaj olarak görülse de Kirmân'ın işgal ve istilalara da müsait bir durumda olmasına yol açmış; tarih boyunca bu işgal ve istilalardan dolayı da pek çok defa hâkim olan siyasi gücün değiştiği gözlemlenmiştir.²⁰¹ Selçuklular da Kirmân bölgesini ele geçirdikten sonra bu ticari yolları avantaja çevirmeye çalışarak bir iktisadi siyaset izlemeye gayret etmiş; ticaretin, hâkim oldukları yollar aracılığıyla Kirmân üzerinden gerçekleşmesini sağlamaya çalışmışlardır.²⁰² Kavurd Bey, yollara mil taşı veya işaret taşları denilen kuleler koydurmuş; önemli güzergâhlarda han, kervansaray ve derbentler yaptırmıştır.²⁰³ Bu politika ile Kirmân Selçuklularının, özellikle Hindistan üzerinden gelen ve Fars körfezine giden yolların güvenliğini sağlayarak; ticaretin gelişmesini ve canlandırılmasını hedeflediği açıktır. Ticaret yollarının Kirmân üzerinden geçtiği göz önünde

¹⁹⁷ Erdoğan Merçil, "Gaznelilerin Kirmana Hâkimiyeti 1031-1034", Tarih Dergisi 24, (1970): 37.

¹⁹⁸ Kramers, "Kirman", 816.

¹⁹⁹ Ahmet Altungök-Taner Yıldırım, "Erken Ortaçağlarda Siraf Liman Kentlerinin İran Körfezi Açısından Önemi", Tarih Araştırmaları Dergisi 134, (2001): 24-25.

²⁰⁰ El-Bundari, *Zübdet el Nusra ve Nuhbet el-Usra, (Irak ve Horasan Selçukluları)*, çev., Kıvameddin Burslan, (Ankara: TTK, 1999), 225.

²⁰¹ Kramers, "Kirman", 816.

²⁰² Aydın Çelik, "Fatımi-Selçuklu Münasebetleri", Türkler Ansiklopedisi. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2014), C.IV, 746.

²⁰³ Merçil, *Kirman Selçukluları*, 196.

bulundurulursa Kirmân Selçuklularının bu siyasetlerinde başarılı olduklarını da söylemek mümkündür.²⁰⁴ Berdsir ve Kemadin gibi şehirler dönem itibarıyla önemli ticaret şehirleri haline gelmiş, bölgedeki imar faaliyetleri ve kültürel girişimler bölgenin kalkınmasına, eğitim ve ilim merkezi haline gelmesine olanak tanımıştır. Bir buçuk asır bölgenin hâkimi olan Selçuklular, bu sayede bölgeyi mamur hale getirerek zamanın en müreffeh coğrafyalarından biri haline getirmişlerdir. Kavurd Bey'den başlayarak Kirmân Selçukluları'nın yıkılışına kadar olan süreçte bütün hükümdarların halkın çıkarını ön planda tuttuklarını ve bu meyanda bir politika sergiledikleri görülmektedir.²⁰⁵

3.1.1.2.2. Kirmân Selçuklularında İdari Yapı

Anadolu'dan önce tam manasıyla Türk yurdu haline gelmiş olan İran'da Selçuklular devrinde gerçekleşen teşkilatlanma, bu ülkenin 1925 yılına kadar Türk kökenli aileler tarafından yönetilmesine olanak sağlamıştır.²⁰⁶ İran'ın yüzyıllar boyunca Türkler tarafından idare edilmesini sağlayan bu teşkilatlanma, İran'da kültür, edebiyat, içtimai hayat ve diğer bütün yönlerden Türk etkisinin kalıcı olmasını ve İran kültüründe belirleyici olmasını sağlamıştır.²⁰⁷ Elbette bunun sağlanması da sağlam bir idari yapı ve teşkilatlanmanın varlığına bağlıdır.

Kirmân Selçuklularında idari yapı ve teşkilatlanma Büyük Selçuklular ile benzerlik taşımaktadır. Devletin en üstünde, bütün güçleri kendisinde toplayan melik bulunmaktaydı. Fakat ilerleyen dönemlerde atabeylerin de idarede etkili oldukları görülmektedir.²⁰⁸ Meliklerin tahta geçmelerinde belirli bir veraset prensibinin olduğu görülmektedir. Ancak hükümdarın çocuğu bulunmadığı takdirde hanedan üyesi bir diğer akrabanın tahta geçmiş olduğu görülür.²⁰⁹ Bu husus İslam öncesi Türk devletlerinde görülen *Kut* anlayışını akıllara getirmektedir. Fakat Mehmet Altan Köymen, Kirmân Selçuklularında taht ile ilgili belirli bir veraset kaidesi gözlemlenmediğini iddia etmiştir. Askeri açıdan kuvveti eline geçirenin tahtı elde ettiğini ifade eden Köymen, bazen de şer'i makamların kullanılarak fetva aracılığıyla hükümdarların tahttan indirildiğini

²⁰⁴ Çelik, "Fatımi-Selçuklu Münasebetleri", 746.

²⁰⁵ Salim Koca, "Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika", *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 23, (1996): 465-466.

²⁰⁶ Ali Kafkaslı, *İran Coğrafyasında Türkler*, (İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2011), 23.

²⁰⁷ Vasiliy Vladimiroviç Barthold, *Tezkere-ye Coğrafiya-ye İran*, çev., Hemze Serdaver, (Tahran: Tus Yayınları, 1386), 55.

²⁰⁸ Merçil, *Kirman Selçukluları*, 141.

²⁰⁹ Merçil, *Kirman Selçukluları*, 143.

belirtmiştir.²¹⁰ Her ne surette olursa olsun mutlak şekilde adaletin tesis edilmesi ve korunması hususunu ön planda tutan Kirmân Melikleri, İslam'da da Türk töresinde de yer alan ortak anlayış olarak adilane yönetim şeklini idame ettirmeye gayret göstermişlerdir.²¹¹ Burada çarpıcı bir anekdotu aktarmak gerekir. Kavurd Bey döneminde hükümdarın sefer ile meşgul olduğu bir zaman diliminde birleşerek ekmek fiyatına zam yapan fırıncıların halkı zor duruma düşürmesi üzerine; Melik Kavurd müdahale etmiş ekmeğin yine halkın alabileceği makul bir değere indirilmesini sağlamıştır.²¹² Buradan da sosyal olarak halkın maruz kalacağı her türlü haksızlığa karşı duyarlı bir yönetim sisteminin varlığı anlaşılmaktadır.

3.1.1.2.3. Toprak Sistemi

Kirmân Selçuklularında arazi mülkiyeti uygulamaları Büyük Selçuklularla benzerlik göstermektedir. Bu bakımdan tıpkı metbu devlette olduğu gibi toprak rejimini dört kısımda ele almak gerekir. Bunlar Has, Mülk, Vakıf Arazi ve İkta sistemidir.

Has arazi vergileri hükümdara ait olan arazilerdi. Bu araziler üzerinde tasarruf yetkisi tamamen hükümdara ait olup dilediğine bu arazilerden bağışlamakta, ihsanda bulunmakta serbestti.²¹³ Büyük Selçuklularda yer alan mülk arazi uygulaması mülk sahibinin arazi hakkında dilediği gibi tasarrufta bulunmasına izin verilen, miras bırakılabilen, satılabilen veya vakfedilebilen bir mülkiyet tipiydi. Kirmân'da bu tip arazi varlığı ile ilgili kaynaklarda bilgi edinilememesine rağmen; diğer toprak sistemlerinin ve mülkiyet kavramlarının varlığından özel mülkiyetin Kirmân'da da var olduğu iddia edilebilir. Nitekim adaletleri ile meşhur meliklerin özel mülkiyet hakkı hususunda tebaasına bu müsaadeyi tanımış olmalarını düşünmek yerinde olacaktır. Turanşah'ın adaleti ile ilgili bahsolunan bazı menkıbelerde bağ, bahçe ve evlerin özel mülk olduğu da anlaşılmaktadır.²¹⁴ Bunların yanı sıra sosyal kurumların giderlerini karşılamak üzere tahsis edilen vakıf arazilerinin mevcudiyeti de malumdur. Bu arazilerin gelirleri ile cami, medrese, bimarhane gibi kamu yararına hizmet veren çeşitli sosyal tesislerin idame ettirilmesi için gerekli olan maddi kaynak sağlanmaktadır.²¹⁵ Kirmân'da vakıf arazisi

²¹⁰ Köymen, "Kirman Selçukluları Tarihi", 132.

²¹¹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 301.

²¹² Merçil, *Kirman Selçukluları*, 146.

²¹³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, (Ankara: TTK, 1989), 57-58.

²¹⁴ Merçil, *Kirman Selçukluları*, 143.

²¹⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 114-115.

örnekleri Melik I. Turanşah döneminde yapılan cami ve medreseler için, yine Melik I. Arslanşah döneminde yapılan medrese ve ribatlar için vakıfların tahsis edildiği görülür.²¹⁶ Hatta I. Arslanşah'ın eşi Zeytun Hanım'ın pek çok vakfiyesi olduğu için yapılan vakıfların Zeytun Hatun'un *İsmeddiddin* lakabına nispetle *Evkaf-ı İsmetiyye* diye anıldığı bilinmektedir.²¹⁷

Halkın ve hanedanın mülklerinin yanısıra devlet gelirlerinin ciddi bir kısmını oluşturan, hizmet ve ödemelere karşı sivil ve askerlere tahsis edilen araziler de mevcuttur. İktâ sistemi olarak adlandırılan bu yapıda toprak, görevde bulundukları süre zarfında emirlere ve devlet adamlarına verilir; hükümdar değişiminde veya görevleri bittiğinde ellerinden alınır.²¹⁸ Kirmân'da bu iktaların genellikle ordu mensuplarına ve devlet adamlarına verildiği görülür.²¹⁹ Zaman zaman da itaat altına alınmak istenen veya desteğine, hizmetine ihtiyaç duyulan bazı Türkmen beylerine de iktalar teklif edilerek cezbedilmeye çalışıldıkları görülmüştür.²²⁰

3.1.1.2.4. Saray Teşkilatı

Kirmân Selçuklularında devletin yani idari mekanizmanın başında *Melik* ünvanlı hükümdar bulunmaktadır. Kafesoğlu *Melik* kavramını bir bölgeyi yönetmek üzere görevlendirilen bir hanedan mensubu olarak nitelendirmiştir. Melikler vasıtasıyla idare edilen bu muhtariyetlerdeki idari yapı imparatorluk merkezine benzer bir yapıdadır. Merkeze bağlı fakat federatif yapının bir parçası olarak nisbi bağımsız hareket eden muhtariyetlerde meliklerin, merkezi devletteki gelişmelerden de doğrudan etkilenmesi kaçınılmazdır. Büyük Selçuklu Devleti'nin muhtariyetler üzerinde tam tahakkümü olduğu dönemlerde Kirmân Melikleri, yetkilerini ve yetki sahalarına dair fermanları sultandan almışlardır. Nitekim Sultan Melikşah'ın, Sultanşah ve I. Turanşah'ı melik olarak atadığı görülmektedir.²²¹

Meliklerin altında ise yüksek memurlar bulunmaktadır. Divan mensupları arasında en yüksek mertebeye sahip memuriyet atabeylik kurumudur. Büyük Selçuklu Devleti'nde

²¹⁶ Merçil, *Kirman Selçukluları*, 145.

²¹⁷ Zeki Atçeken-Yaşar Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*, (Konya: Eğitim Yayınevi, 2012), 207.

²¹⁸ Osman Turan, "İktâ", *İslam Ansiklopedisi*. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), C.V/II, 949-959.

²¹⁹ Merçil, *Kirman Selçukluları*, 143.

²²⁰ Atçeken-Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*, 206; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 365

²²¹ Merçil, *Kirman Selçukluları*, 154.

vilayetleri idare ile tayin olunan şehzadeler için bir çeşit vasi ve eğitici konumunda olan atabeyler, şehzadelerin ülke idaresinde yetişmelerini sağlamakla vazifelidir. Atabeylerin seçimi tamamen sultan tarafından yapılmakta olup yüksek kumandanlar ve beyler arasından tayin edilmişlerdir.²²² Kirmân Selçuklularında ise bu durum biraz farklıdır. Büyük Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi vilayetlerde eğitmenlikle vazifeli atabeylerin varlığı görülmez.²²³ Atabeylerin daha ziyade merkez sarayda bizzat meliklerin danışmanı pozisyonunda oldukları görülmektedir. Kirmân Selçuklu sarayında hükümet işleriyle vazifeli, meliklerin yardımcılığını üstlenen hükümdar atabeyliği şeklinde bir kurum ortaya çıkmıştır.²²⁴ Bu atabeylerin emrinde çalışan *Kethüda*, Kirmân'da sarayın en önemli vazifelilerinden biridir. Atabeylerin işlerinde yardımcı vazifesi gören kethüdaların aynı zamanda atabeylere vekâleten iktalardan vergi toplama işlerini de yürüttüğü bilinmektedir. Bir diğer üst düzey memurluk ise *Müşir*'dir. Bu memurların devlet işlerinde yol gösterici ve danışılan pozisyonunda olduğu, zaman zaman ise elçilik görevi üstlendikleri bilinmektedir. Nitekim *Kuvs Kabilesi* ile görüşme yapmak üzere bir müşirin görevlendirildiği kaynaklarda geçmektedir. Kirmân'da *Naip* tabiri ile temsil edilen bir vazifeli daha bulunmaktadır. Naiplik kelime manasından da yola çıkılarak melikin vekili şeklinde değerlendirilebilir. Melik Kavurd'un *Kuvs Kabilesi* reisini hükümdar naibi olarak görevlendirmesi de bu tahminimizi doğrulamaktadır.²²⁵

Kirmân Selçuklularında hükümet edilen ve *saray-ı melik* veya *saray-ı emaret* olarak adlandırılan sarayın ismi devlethane-devlet evi olarak da bilinmektedir.²²⁶ Bu sarayda da elbette Büyük Selçuklularda olduğu gibi pek çok görevli bulunmaktaydı. Bunların içinde en büyüğü *Üstad-üd-Dar* denilen memur idi ve vergi-gelir toplama vazifesinin yanı sıra saray giderleri için yapılan harcamaların tasarruf yetkisini elinde bulundurmaktaydı.²²⁷ Bunun yanı sıra Silahhane'yi muhafaza eden ve melikin silahlarını taşıyan *Silahdar*, sarayın e melikin hayvanlarına bakan *Ahurdar*, melikin şahsi kıyafetlerini muhafaza eden ve hazırlayan *Emir-i Camehane*, melikin sofrası hizmetini gören *Hansalar*, sarayın koruma görevini üstlenen *Candar*, meliklerin av işlerinde yardımcılığı üstlenen *Bazdarlar* saray

²²² Mehmed Fuad Köprülü, "Ata", İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), C.I, 712.

²²³ Merçil, *Kirman Selçukluları*, 156.

²²⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 79.

²²⁵ Merçil, *Kirman Selçukluları*, 157-158.

²²⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 274.

²²⁷ Merçil, "Kirman Selçukluları", C.VII, 271.

görevlilerini teşkil etmektedir.²²⁸ Daha alt sınıf memuriyetler olarak saray muhafızları, çalgı çalıp şarkı söyleyen *Mutripler* ve sakalık görevi icra eden *Sakiler* de mevcuttur. Meliklerin yaşamlarını sürdürdükleri sarayda yaşam resmi ve hususi hayat olarak iki ayrı şekilde ele alınmalıdır. Bütün Türk İslam saray yapılarında görüldüğü gibi harem ve selam şeklinde ikiye ayrılan saray idaresinde; selam kısmı resmî kabul ve görüşmelerin yapıldığı, devlet işlerinin yürütüldüğü kısımdır. Harem ise melikin eşi ailesi ve cariyelerinin yaşadığı mahrem bölümdür. Yine Kirmân Melikleri'nin eski Türk töresi uyarınca kışlak ve yaylak şeklinde farklı ikametgâhlarının olduğu da görülür.²²⁹ Kirmân Selçuklu hükümdarları havaların soğuması ve sonbaharın gelmesi ile birlikte Berdesir'den Ciruft'a giderek bahar başlangıcına kadar Ciruft'ta konaklamışlardır.²³⁰

3.1.1.2.5. Kirmân Selçuklularında Hükümet Teşkilatı

Kirmân Selçuklularında genel devlet işlerinin görüldüğü ve karar mekanizmasının harekete geçirildiği bir divanın mevcudiyeti bilinmektedir. Büyük Selçuklu Devleti'nde olan ve Büyük Divan adı ile anılan yapının Kirmân'da *Divan-ı Melik* olarak adlandırıldığı kaynaklarda zikredilmiştir.²³¹ Büyük Divan vezirin başkanlığında oluşturulan ikinci derece alt divanlardan oluşmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi *Divan-ı İşraf*, *Divan-ı Arz*, *Divan-ı İnşa*, *Divan-ı İstifa* gibi divanlara başkanlık eden vezirin yetkilerinin de aynı olduğu düşünülebilir.²³² Kirmân Selçuklularının kuruluş döneminde vezaret makamının etkili olduğu görülse de son dönemlerde hükümet işlerinde etkin rol oynayan atabeylerin divanlarda da etkili olduğu görülmektedir.²³³ Bu divanlar bugünkü bakanlar kurulu gibi görev yaparak çeşitli devlet işlerini yürütmekle vazifelendirilmiştir. İnşa divanının başlıca görevi haberleşmeyi, iç ve dış iletişimi sağlamaktır. Devletin çeşitli kademelerine yapılan atamalar, tayinler ve ikta dağıtımından sorumlu olan bu divanın başkanına *Tuğrai* denilmektedir.²³⁴ *Divan-ı İşraf*, mali işlerden sorumlu divandır. Bu divanın başı *Müşrif-i Memalik*, mali işleri denetler ve yürütürdü. Bir diğer ikinci derece

²²⁸ Merçil, *Kirman Selçukluları*, 158; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 274; Merçil, "Kirman Selçukluları", 271; Mehmet Altan Köymen, "Alparslan Zamanı Saray Teşkilatı ve Hayatı", *Tarih Araştırmaları Dergisi* S. 8-9, (1970): C.V, 34.

²²⁹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978), C.I, 3.

²³⁰ Merçil, "Kirman Selçukluları", 278.

²³¹ Merçil, *Kirman Selçukluları*, 170.

²³² Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 8-9, (1967): C.V, 103.

²³³ Mehmet Altan Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmalar- II", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 2-3, (1964): C.II, 322.

²³⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 43.

divan olan *Divan-ı Arz*'ın görevi ise ordunun ikmal ve ihtiyaçlarını karşılamak, askerlerin maaşlarını tedarik etmektir. Bu divanın başına *Arzu'l Ceyş* adı verilmiş ve bu reis ordunun bütün levazimatını tedarik etmekle vazifelendirilmiştir.²³⁵ Bunların dışında Kirmân Selçuklularında *İstifa* ve *Berid Divanı*'nın da varlığı bilinmektedir. *Berid Divanı*'nın Kirmân Selçukluları için önem arz ettiğini hususiyetle belirtmek gerekir. Devletin ilk kurulduğu zamanlarda istihbarat ve casusluk vazifesini gören bu divan memurlarının; Kavurd Bey zamanında *Kufs Kabilesi*'ne gönderildiği ve harekâtın başarılı olmasında önemli rol oynadıkları görülmektedir.²³⁶ *Berid Divanı* daha sonraki dönemlerde ise Büyük Divan'a bağlı olmaksızın, taşra yönetimleri ile merkezin arasında adeta bir köprü oluşturarak muhaberatı sağlamış ve merkeze bağlı vilayetlerde gerçekleşen durumları belirli periyotlarla merkeze sunma vazifesini gerçekleştirmişlerdir.²³⁷ Burada eyalet teşkilatından da bahsetmek gerekir. Büyük Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi Kirmân da eyaletlere ayrılarak yönetilmiştir. Fakat kaynaklarda bu sistemin memuriyetleri ile ilgili bir takım bilgiler bulunsa da, nasıl işlediğine dair aydınlatıcı bilgiler bulunmamaktadır. Eyaleti idare eden valilerin yanında, valilik teşkilatının sivil bir memuru olan *Reisler* de bulunmaktaydı. Genellikle yerli halka mensup ve soylu ailelerden seçilen reislerin merkezi hükümete bağlı oldukları bilinmektedir.²³⁸ Eyalet teşkilatına bağlı bir diğer memur ise, vergi toplama memuru olan *Amil* adı verilen görevlilerdir.²³⁹ *Şihne* adı verilen görevliler ise yerel hâkimleri ve inzibat işlerini kontrol ederdi. *Kutval* adı verilen kale muhafızları da yine eyalet teşkilatı içinde memuriyetleri olan görevlilerdi.²⁴⁰

3.1.1.2.6. Askeri Teşkilat

Kirmân Selçuklularında orduyu teşkil eden kuvvetlerin Boy Birlikleri, *Gulamanlar*, *Deylemliler*, *Tazikler* ve diğer yardımcı birliklerden oluştuğu görülmektedir.²⁴¹ Kirmân Selçuklu ordusunun asıl gücünü teşkil eden boy birliklerinin Kavurd Bey'in Kirmân'a ilk gelişinde de yanında 5 veya 6 bin kişilik bir kuvvetten teşkil olduğu bilinmektedir.²⁴² Bu

²³⁵ Atçeken-Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*, 216.

²³⁶ Merçil, *Kirman Selçukluları*, 172.

²³⁷ Mehmed Fuad Köprülü, "Berid", *İslam Ansiklopedisi*. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1979), C.II, 541-549.

²³⁸ Merçil, *Kirman Selçukluları*, 175.

²³⁹ Mehmed Fuad Köprülü, "Amil", *İslam Ansiklopedisi*. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1979), C.I, 404.

²⁴⁰ Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmalar-II", 375; Merçil, *Kirman Selçukluları*, 177.

²⁴¹ Atçeken-Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*, 219.

²⁴² Merçil, *Kirman Selçukluları*, 178.

kuvvetin devletin güçlendikten ve gerçekleşen göçlerden sonra peyderpey arttığını söylemek yanlış olmaz. Kirmân Selçuklularında ordunun diğer ve ikinci esas bölümünü oluşturan gulamanlar hakkında kaynaklarda ayrıntılı bilgi bulunmasa da köle kökenli oldukları ve *Devşirme*²⁴³ benzeri bir sistemin ürünü oldukları söylenebilir.²⁴⁴ Hanedana doğrudan bağlı olan gulamların sarayda *Enderun*²⁴⁵ benzeri bir okulda talim gördükleri bunun yanında da yine her melik, şehzade, atabey gibi sivil ve askeri devlet erkânına ait şahsi gulamların olduğu bilinmektedir.²⁴⁶ Bu sisteme devşirme sisteminin ilk örneği de denilebilir.

Orduda Türk boylarına ait birlikler ve gulamanların yanı sıra *Deylemli* ve *Taziklerin* de varlığından bahsedilmiştir. Özellikle Melik Kavurd, Kirmân'ı ilk ele geçirdiği dönemlerde kuzey cihetlerindeki harekâttan sonra bölgedeki Deylem kökenli askerleri de hizmetine almıştır. Kirmân Selçuklularının dönem dönem yabancı kuvvetlerden faydalandığı ve çevre ülkelerden lejyonerleri Kirmân topraklarına soktuğu görülmüştür. Bu durum genellikle taht kavgaları dönemlerinde ortaya çıkmıştır. Kirmân melikleri özellikle Horasan, Yezd, Salgur ve Irak gibi yakın bölgelerin atabeylerinden askeri yardım talebinde bulunmuşlardır.²⁴⁷

Kirmân Selçuklularında ordunun genel itibarıyla Türk-İslam devletlerinde rastlanıldığı gibi sağ ve sol iki kanat, öncü ve artçı şeklinde dört ana grup şeklinde yapılandırıldığı görülmektedir.²⁴⁸ Kirmân Selçuklu ordusunda hafif silahların yanında ağır ve hafif taşlar atan mancınıklar da yer almaktaydı.²⁴⁹ Süvari ve piyade birliklerinden oluşan orduyu sevk ve idare eden *Sipahsalar* adı verilen kumandanlar mevcuttu.²⁵⁰ Ordunun sayısının ise

²⁴³ Osmanlı Devleti'nde ordunun yaya asker ihtiyacı önce savaş esiri gençlerden karşılanırken Ankara Savaşı sonrasında fetihlerin azalmasıyla, bu sistem daha öne çıkmıştır. Sistem aracılığıyla temin edilen çocuklar belli bir eğitime tabi tutularak yeteneklerine uygun vazifelere yönlendirilmiş, zamanla ordunun omurgasını oluşturan Kapıkulu askerlerinin büyük bir kısmı devşirme kökenli askerlerden oluşturulmuştur. Ayrıca bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, (Ankara: TTK, 1984), C.I, 1.

²⁴⁴ Mehmet Altan Köymen, "Alparslan Zamanı Selçuklu Askeri Teşkilatı", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 8-9, (1970): C.V, 9.

²⁴⁵ Enderun mektepleri XV. Yüzyıl itibarı ile medreseler dışındaki en mühim eğitim kurumlarıdır. Merkez ve taşra bürokrasisindeki personel ihtiyacını karşılamak üzere devşirme kökenli gençlerin eğitime tabi tutulduğu bu kurum XIX. yüzyıla kadar önemini muhafaza etmiştir. Ayrıca bkz. Mehmet İpşirli, "Enderun", *TDV İslam Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1995), C.XI, 185-187.

²⁴⁶ Merçil, "Kirman Selçukluları", 282.

²⁴⁷ Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2003), 125; Erdoğan Merçil, *Fars Atabeyleri Salgurlular*, (Ankara: TTK, 1989), 7-8.

²⁴⁸ Merçil, "Kirman Selçukluları", 282.

²⁴⁹ Erdoğan Merçil, "Emir Savtekin", *Tarih Enstitüsü Dergisi* 6, (1975): 71.

²⁵⁰ Atçeken- Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*, 220.

dönem dönem değiştiği bilinmektedir. Daha önce bahsedildiği üzere Kavurd Bey Kirmân'a 5-6 binlik bir kuvvetle girmişken, Melik II. Arslanşah devrinde ise bu sayının Salgur'dan gelen yardımcı kuvvetlerle birlikte 15.000'i aştığı bilinmektedir.²⁵¹

3.1.1.2.7. İlmiye Teşkilatı

Kirmân'da gerek hanedan mensupları gerekse üst memurlukla vazifeli atabey ve soylu kişilerin ilmi ve içtimai hedefler doğrultusunda çeşitli vakfiyelerde bulundukları görülmektedir. Bu amaçla yapılan pek çok medrese inşa edildiği bilinmektedir. Bu müesseselerde görevli olan başlıca memurlar; *müderrisler*, *müftüler*, *Şehyü'l İslam*, *hatipler* ve *imamlardır*. Kirmân halkının bugünkü durumun aksine ehl-i sünnete tabi olduğu, İmam-ı Azam Ebu Hanefi'nin mezhebine uydukları kaynaklardan anlaşılmaktadır.²⁵² Daha sonraki dönemlerde Bâtıniyye hareketlerinin özellikle Melikşah ve I. Turanşah dönemlerinde yayıldığı ve Bağdat üzerinden İsfahan'a ve oradan da Kirmân'a gelen Hasan b. Sabbah aracılığıyla halka telkin edilmeye başlandığı görülmektedir.²⁵³

Müderris isimli eğiticiler medreselerde ders vermenin yanında, kadılık ve hatiplik görevlerini yapan şer'i hukuka hâkim kişilerdir.²⁵⁴ Özellikle hadis, fıkıh, kelam, tefsir gibi derslerin okutulduğu medreselerde Hanefi Fıkıhı'na dair bazı kitapların ezberlenmesi için talebelerin teşvik edildiği bilgisine kaynaklarda rastlanmaktadır.²⁵⁵

Müftüler şer'i hukuka göre karar veren ve meselelerin halli için şer'i hukuka göre yön tayin ederek hüküm bildiren görevlidir. Bu dini hükümlere de fetva adı verilir.²⁵⁶ Kirmân Selçuklularında Melik Muhammed döneminde mezkûr bahisle ifade ettiğimiz fıkıh kitaplarının ezberinin teşviki vesilesiyle, binleri aşan sayıda müftü yetiştiği bilinmektedir.²⁵⁷

İlmiye sınıfının yüksek dereceli memuriyetlerinden olan Şehyü'l İslam, kadılık ve müftülük işlerini birlikte yürütmekle vazifelidir. Şeyh'ül İslam'ın anlaşmazlıkları çözen ve kritik kararlarda söz sahibi olan bir pozisyonda olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim

²⁵¹ Merçil, *Kirman Selçukluları*, 184; Merçil, *Fars Atabeyleri Salgurlular*, 7-8.

²⁵² Nizamü'l-Mülk, Ebû Ali Hasan b. İshak et-Tusî, *Siyâset-nâme*, çev., Mehmet Altay Köymen, (Ankara: TTK, 1999), 70.

²⁵³ Atçeken-Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*, 222.

²⁵⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlıda İlmiye Teşkilatı*, (Ankara: TTK, 1989), 20.

²⁵⁵ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1999), 191.

²⁵⁶ Fahrettin Atar, "Fetva", TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1995), C.XII, 486-496.

²⁵⁷ Merçil, *Kirman Selçukluları*, 187.

İranşah'ın görevden azli ve idamı konusunda karar veren dönemin Şehy'ül İslam'ı Kadı Cemaleddin Ebul Meali'dir.²⁵⁸

Hatip ve İmamlar, Kirmân Selçuklularında ilmiye teşkilatına mensup diğer önemli memurlardandır. Hatipler, özellikle bayram ve cuma namazlarında halka hitaben hutbe icra etmekle vazifelilerdi.²⁵⁹ İmamlar ise günümüzdeki gibi namaz kıldırmak vazifesinin dışında bir fetva makamı veya bir kanaat önderi sıfatı taşımaktaydı. Kirmân Selçuklularında dönem dönem bazı kişilerin hal' edilmesinde veya idamlarında bu imamların görüşüne danışıldığı ve fetvalarının alındığı bilinmektedir.²⁶⁰

3.1.1.2.8. Adli Teşkilat

Kirmân Selçuklularında, diğer Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi yargı sistemi örfi ve şer'i olarak iki kısma ayrılmaktadır. Şer'i hukukta, din ve şariat işleri ile ilgili görevleri yürüten yetkili tek mercii kadılardır.²⁶¹ Alacak-verecek, boşanma, miras gibi işlerle ilgilenen kadıların, aynı zamanda vakfiyelerin idaresiyle de ilgilendikleri bilinmektedir. Her vilayette eyalet kadıları bulunmakta, bu kadıların başındaki *Kadı'l Kudat* ise başkent Berdesir'de görev yapmaktadır.²⁶² Örfi hukuk ise şer'i hukuka göre dünyevi konularla ilgilenen müessesedir. Örfi hukuk genellikle adi suçlar ve asayiş problemleri ile ilgili davalarla meşgul olur ve bu davalara *Emir-i Dad* denilen Dad Beyi bakardı. Dad beylerinin genellikle asker kökenli kişilerden seçildiği ve özellikle Türk olmasına dikkat edildiği bilinmektedir.²⁶³

3.1.1.3. Kirmân Selçukluları Kültür ve Medeniyeti

Selçuklular Kirmân'da bulundukları süre içinde bölgede sadece siyasi ve askeri bir varlık olarak kalmayıp, hâkimiyetleri altında bulunan bölgeleri her açıdan mamur hale getirmeyi amaçlamışlardır. Bu nedenle kültürel faaliyetlerin yanında, imar ve inşaa faaliyetlerinden de söz edilmesi gerekir ki bu faaliyetler Kavurd Bey, Kirmân'ı ele geçirir geçirmez başlamıştır. Sistan yolu üzerinde bir derbent, han ve hamam yapılması, Yezd'de bir kuyu açtırılması, Tiz Limanı'nın tamir ettirilmesi bunlara örnek verilebilir.²⁶⁴ Kavurd Bey'in

²⁵⁸ İbn'ul Esir, *el Kâmil fi't-Tarih*, C.X, 320-321.

²⁵⁹ Merçil, "Kirman Selçukluları", 284.

²⁶⁰ Merçil, *Kirman Selçukluları*, 188.

²⁶¹ Fahrettin Atar, "Kadı", TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2001), C.XXIV, 66-69.

²⁶² Merçil, *Kirman Selçukluları*, 189.

²⁶³ Köymen, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmalar-II", 374.

²⁶⁴ Merçil, *Kirman Selçukluları*, 218; Atçeken-Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*, 229.

Büyük Selçuklu tahtına karşı olan ihtirası nedeniyle felakete sürüklenmesi neticesinde imar faaliyetleri aksamış olsa da I. Turanşah döneminde imar çalışmaları yeniden ivme kazanmıştır. I. Turanşah, özellikle şehir içindeki askeri varlığın halkı rahatsız ettiğini fark etmesi üzerine şehrin dışına yeni bir mahalle inşa ettirmiştir.²⁶⁵ Bu mahalleye kendisi için bir köşk ve yanına bir medrese, cami, hamam, bimarhane yaptıran I. Turanşah'ın yaptırdığı camii olan *Mescid-i Melik Kirmân*'ın en eski camiisidir.²⁶⁶ İranşah döneminde zaman zaman taht mücadeleleri veya sair etkenlerle imar faaliyetleri duraklamış olsa da, I. Arslanşah döneminde başta merkez Berdesir olmak üzere Kirmân genelinde imar faaliyetleri tekrar canlanmıştır. Arslanşah, tıpkı selefleri gibi medrese, kervansaray benzeri yapılar inşa ettirmiştir.²⁶⁷ 1142-1156 arasında hüküm süren Melik I. Muhammed de babası Arslanşah gibi imar faaliyetlerine önem vermiş, *Serbizen Hanı* ile *Dar-el Kütübi* gibi önemli eserleri inşa ettirerek buralara vakfiyelerde bulunmuştur.²⁶⁸

Meliklerin gücünün zayıfladığı son dönemlerde özellikle devlet yönetiminde söz sahibi olan atabeylerin de imar faaliyetlerinde bulunduğu ve hayır müesseseleri inşa ettirdiği muhakkaktır. Bunların içinde önemli isimler olarak zikredilebilecek olan Bozkuş ve Müeyyeddin Reyhan'ın birçok kervansaray, külliye, medrese inşa ettirdikleri de bilinmektedir.²⁶⁹

Türk tarihine, parlak kültür ve medeniyet çağlarından birini yaşatan Büyük Selçuklulara tabi olan Kirmân Selçuklularında ilmi faaliyetler dikkat çeker. Kirmân Selçuklu Melikleri'nin adaletli bir anlayışla hüküm sürerek, halkın refah seviyesini yükseltmeye gayret ettikleri gibi; kültürel alanda da halka hizmet etmek için çaba gösterdikleri anlaşılmaktadır. Ekonomik refah seviyesinin yükselmesi de rahat çalışma ortamlarının sağlanması ve idari yapının sağlamlığı Kirmân coğrafyasına çevre ülkelerden âlimlerin ve ilim adamları için Kirmân'ın bir cazibe merkezi olması sağlamış olmalıdır. I. Arslanşah döneminde bu âlimlerin Kirmân'a geldikleri ve I. Arslanşah tarafından büyük bir kütüphane yaptırıldığı, binlerce kitabı bu kütüphaneye bağışladığı bilinmektedir.²⁷⁰

²⁶⁵ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 191.

²⁶⁶ Kramers, "Kirman", 81-82.

²⁶⁷ Merçil, "Kirman Selçukluları", 288.

²⁶⁸ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 191.

²⁶⁹ Atçeken-Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*, 230.

²⁷⁰ Atçeken-Bedirhan, *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*, 227.

Bunun yanı sıra Kirmân meliklerinin hüküm sürdükleri dönemlerde birçok bilim adamı, şair ve din âlimini himaye ettikleri, bunlara bağış ve ihsanda bulundukları görülür.²⁷¹

3.1.1.4. Kirmân Selçuklularının Hâkim Olduğu Coğrafyada Türk Varlığı

Büyük Selçuklu İmparatorluğuna bağlı olarak kurulan Kirmân Selçuklu Devletinin, kurulduğu yer olan Kirmân'ın coğrafi konumuna, konumuz açısından önemi dolayısıyla bahsetmek gerekmektedir. Kirmân, doğuda Belucistan ve Sistan, kuzeyde Horasan, kuzey batıda İsfahan ve batıda Fars eyaletleri, güneyde Fars ve Uman körfezleri ile çevrilidir. Kirmân, coğrafi olarak önemli kara ve deniz yolları üzerinde bulunmasından dolayı tarihte büyük güçlerin dikkatini çekerek yönelindikleri bir yer olmuştur.²⁷² Kirmân; Fars'tan Sistan ve Hindistan'a; ayrıca Tahran, Kazvin, Kâşân, İsfahan ve Yezd'den geçerek yine Hindistan'a ulaşan büyük yollar üzerindedir. Denizden ise İran'ın kuzey doğusuna ve daha ilerilere giden ticaret ve Hac yolu üzerindedir.²⁷³ Bu önemli kara ve deniz yolları üzerinde bulunan Kirmân, coğrafi ve stratejik açıdan önem arz etmektedir. Kirmân'ın dikkat çeken bu coğrafi konumu, tarihte milletler tarafından istilalara açık hale gelmiş ve bu istilalar nedeni de ile sık sık Kirmân'a hâkim olanların değişmesine sebep olmuştur.²⁷⁴

Kirmân'da özellikle Kavurd Bey dönemi ile başlayan ve halefleri tarafından da devam ettirilen iktisadi politikaların olumlu neticeleriyle bölgede bariz bir gelişme gözlenmiştir. Ticaret yollarının Kirmân üzerinden geçirilmesini sağlamaya çalışan Selçuklular, bu siyasetlerinde sağladıkları başarıyla, Berdesîr ve Kemâdin şehirleri başta olmak üzere önemli ticari faaliyet merkezlerinin oluşmasını sağlamışlardır. Ekonomik kalkınma ile birlikte girişilen imar çalışmalarlarıyla Kirmân'ı mamur hale getiren Selçuklular, bilimsel ve kültürel faaliyetlere de önem vermiş; Kirmân'ı dönemi içerisinde bir cazibe merkezi haline getirmişlerdir. Bütün bu refaha ve güce rağmen Büyük Selçuklu tahtının çekiciliğine karşı koyamayan Kirmân hükümdarları, taht arzusu ile meliklerin ve atabeylerin ihtiraslarına boyun eğmek durumunda kalmış, böylece devletin zayıflamasına yol açmışlardır. Bu durum da devletin yıkılışını hızlandırmıştır.

²⁷¹ Merçil, *Fars Atabeyleri Salgurlular*, 61.

²⁷² Hasan Akyol, "Kirman Selçukluları", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed., Refik Turan, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2014), 196-197.

²⁷³ Merçil, "Kirman Selçukluları", C.VII, 231.

²⁷⁴ Merçil, *Kirman Selçukluları*, 15.

Türklerin, Selçuklulardan önce Kirmân coğrafyasına gelmeleri Hun Türkleri zamanına tesadüf etmekle birlikte; Göktürkler, Uygurlar, Hazarlar ve Oğuzların zaman zaman İran devletleriyle siyasi ve askeri mücadelelere girdikleri görülmektedir.²⁷⁵ Türklerin İslamiyet’i kabul etmesinden sonra, hareketliliğin daha da arttığı bir geçiş coğrafyası olan Kirmân bölgesine Türk göçleri ve Türk yerleşimi daha da yoğunlaşmıştır. Selçuklu Devleti’nin İran coğrafyasına hâkim olması ile Selçuklu payitahtı bugün İran coğrafyasında yer alan Rey ve İsfahan şehirlerine taşınmıştır.²⁷⁶

Asırlar boyunca Türklerin yurt tuttuğu ve yakın tarihe kadar da yönetimi altında bulundurduğu İran coğrafyasının, Türklerin ana yurtlarından birisi olduğuna dair araştırmalar günden güne artmaktadır. Kirmân Selçuklularının kurulduğu Güney İran’da yer alan; Kuhistan, Kirmân ve Fars eyaletlerinin yer aldığı coğrafyada bugün Kirmânşah, Kuzistan ve Fars eyaletleri yer almaktadır. Bu bölgede daha çok beş boydan oluşukları için Arapça 5 (beş) rakamının telaffuzu olan “*Hamse*” kelimesi ile adlandırılan *Hamse Türkleri* yaşamaktadır. Yaklaşık 1,5 milyon nüfusa sahip oldukları düşünülen; Arapça, Farsça ve Türkçe konuşan *Hamse Türkleri*, bölgede dağınık bir şekilde yaşamaktadır.²⁷⁷ *Hamse Türkleri* dışında; İran’ın çok çeşitli bölgelerine dağılmış; *Türkmen*, *Azerbaycan Türkü*, *Kaşkay*, *Horasan Türkü*, *Halaç*, *Sungur*, *Ebiverdi*, *Kazak* ve *Özbek* gibi Türk grupları da mevcudiyetlerini muhafaza etmektedir.²⁷⁸

İran’daki güncel Türk nüfusu ve İran’ın demografik yapısı ile ilgili net bilgiler elde etmek pek mümkün değildir. Bugün siyaseten oldukça kapalı ve dış ilişkilerinin zayıf olduğunu gözlemlenen İran ile ilgili sağlıklı ve objektif veri elde etmek ancak uluslararası kuruluşların sağladığı kısıtlı bilgilerle mümkün olmaktadır. Nitekim Kuzey Kore, Çin ve İran gibi istibdai rejimlerle yönetilen ülkelerin uyguladıkları sansür neticesinde; bilinmesini istediklerinin dışında bir bilgi elde etmek kolay değildir. Bu nedenle İran Türkleri ile ilgili net bir istatistik verilememektedir. Elde edilen verilere göre çeşitli kaynaklarda İran Türklerinin sayıları 20 ile 35 milyon arasında gösterilmektedir.²⁷⁹ Ciddi

²⁷⁵ Hans Wilham Hausing, “İran Hudutları Bölgelerinde Indo-Cerman ve Altaylı Göçebe Kavimler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 103, (1996): 6.

²⁷⁶ Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 6.

²⁷⁷ Mehmet Metin Ören-Selçuk Alkın, *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*, (Ankara: Mars Matbaası, 1980), 4.

²⁷⁸ Rafael Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, (İstanbul: Yeni Zamanlar Dağıtım, 1997), 272.

²⁷⁹ Ali Rıza Sarrafi, “İran Türklerinin Dili ve Folkloru”, *Varlık* 114-3, (1999): 60-71; Mahmudali Çehregani, “Hedefimiz Milli Kültürümüze Sahip Çıkmak”, 2023, (2002): 14; Kadir Güldiken, “İran’da Yaşayan 33 Milyon Türkü Düşününüz”, *Azerbaycan* 322, (1998): 47; Mehmet Saray, *Türk-İran İlişkileri*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999), 261.

sayıda bir nüfusa sahip olan ve bir takım taleplerde bulunan *Fars* olmayan halkın, bu talepleri karşılık bulmamış ve Şah yönetiminin²⁸⁰ etnik ve kültürel asimilasyonuna maruz kalmaktan kurtulamamışlardır. *Kaçar Hanedanı*'nın²⁸¹ devrilmesinden sonra sistematik olarak bir Fars milliyetçiliği ideolojisi ile yönetilen İran'ın, İslam Cumhuriyeti'ne geçişi ile birlikte İran yönetimi, aslında ciddi bir nüfusa sahip bu sözde azınlık problemi ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu durum, *Panfarsizm*²⁸² fikrini savunan kesimin; özellikle Türkleri, Farsi İran için tehlikeli görmelerinden ileri gelmektedir. Şah Rıza Pehlevi²⁸³ döneminde Ankara'da büyükelçi olan Furigi, Şah'a yazdığı mektupta şu ifadeleri kullanmıştır:

*“İran’da Yahudi, Ermeni ve Asuri gibi az nüfuslu ve tehlikesiz azınlıklar vardır. Ancak Türkler, Kürtler ve Araplar büyük nüfusa sahip tehlikeli azınlıklardır. En tehlikelisi ise Türklerdir ve devletin bunu her zaman göz önünde bulundurması gerekir.”*²⁸⁴

Furigi'nin bu sözleri İran bürokrasisinin Türkleri nasıl bir gözle gördüğünü açıkça gözler önüne sermektedir. Nitekim *İran İslam Devrimi*'nin²⁸⁵ gerçekleşmesinde önemli bir rol oynayan Türkler, Tebriz'de ayaklanarak Şah rejiminin devrilmesinde önemli bir rol oynamış; ülke siyasetinde ne derece etkin ve toplu hareket edebilme refleksine sahip olduklarını göstermişlerdir.

²⁸⁰ Muhammed Şah Rıza Pehlevi, 1941'den 1979'daki İslam Devrimi'ne kadar İran'ı yönetmiştir. Batı yanlısı olan Şah, İran'a monarşi ile hükmeden son liderdir. Ayrıca bkz. Rıza Kurtuluş, “Muhammed Rıza Şah Pehlevi”, TDV İslam Ansiklopedisi. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2020), C. XXX, 562-563.

²⁸¹ Kaçarlar, 1925 yılına kadar İran'da hüküm sürmüş olan Türk kökenli hanedandır. Ayrıca bkz. Faruk Sümer, “Kaçarlar”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2001), C.XXIV, 51-55.

²⁸² Panfarsizm, Pehlevi Hanedanı'ndan sonra gittikçe daha görünür hale gelmiş ve İran içindeki diğer halkların görmezden gelinmesine yol açmıştır. İran Milliyetçiliği, ortaya çıkışı ile birlikte emperyalizme karşı mücadele fikrinden çok ülke içinde bir ulus kimliği inşasına yönelik bir reaksiyon haline gelmiştir. İran'daki milliyetçilik akımının tarihsel süreci için ayrıca bkz. Yalçın Sarıkaya, *Tarihî ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2008).

²⁸³ Kurtuluş, “Muhammed Rıza Şah Pehlevi”, 562-563.

²⁸⁴ Cevat Heyet, “Nasıyonizm ve Bastangerayı Der İran”, Varlık 126-3, (2002):20.

²⁸⁵ 1979 yılında gerçekleşen İran İslam Devrimi ile İran Devleti'nin adı İran İslam Cumhuriyeti'ne olmuştur. İktidarı ele geçiren İmâm Rûhullah Mûsevî Humeynî bütün yetkileri elinde tutarak, halkın demokrasi ve özgürlük umuduyla devirdiği Şah döneminde elde edilen kazanımları eritmiştir. Ayrıca bkz. Ünal Gündoğan, “Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme”, Ortadoğu Analiz 29, (2011): C.III, 93.

3.1.2. Irak Selçukluları

3.1.2.1. Irak Selçukluları Siyasi Tarihi

Irak'ta Selçuklu faaliyetlerinin başlangıcı Sultan Tuğrul dönemine isabet etmektedir. Kuruldukları tarihten itibaren sürekli batı yönlü bir yayılma politikasını takip eden Selçuklular, Sultan Alparslan ve oğlu Melikşah dönemlerinde de İran'ın batısında faaliyet göstermiş, etki alanlarını Arap Yarımadası'ndan Kuzey Afrika'ya kadar genişletmişlerdir. Melikşah'ın ölümü ile duraksayan bu genişleme, yerini içerde yaşanan çekişmelere bırakmıştır. Devleti içten içe yiyip bitiren bu mücadeleler, Melikşah'tan sonra tahtın sahibi olan Sultan Sencer'i olaylara müdahale etmeye itmiştir. Devletin esas hâkimi ve doğu tarafını idare eden Sultan Sencer, devletin batı kısmının hâkimi durumunda olan kardeşi Muhammed Tapar'ın üzerine yürüyerek ikiliği ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. Muhammed Tapar'ın Sencer ile taht mücadelesi sırasında vefat etmesi üzerine oğlu Mahmut, Irak'ta bağımsızlığını ilan etmiş; Sultan Sencer ise bunu kabul etmeyerek yeğeninin üzerine bir ordu ile hareket etmiştir.²⁸⁶ Save bölgesinde amca-yeğen arasında gerçekleşen mücadelede Mahmut esir düşmüş, buna rağmen Sultan Sencer yeğenini bağışlayarak onu kızıyla evlendirmiştir.²⁸⁷ Savaşın sonra yapılan antlaşma ile Sultan Sencer'in; kardeşi Muhammed Tapar'ın oğlu Mahmut'u tanımasıyla Gürcistan sınırlarından Arap Yarımadası'na, İran'ın batı bölgelerinden başlayarak Suriye içlerine uzanan Hemedan merkezli Irak Selçukluları devleti resmen kurulmuştur. Yine bu antlaşma üzerine, Mahmut merkeze bağlı olmasına rağmen sultan unvanını kullanma hakkını elde etmiştir.²⁸⁸

Muhammed Tapar'dan kalan zengin ve kuvvetli bir ülkenin mirasçısı olan Sultan Mahmut, henüz çocuk yaşta tahta geçmiş ve amcası Sultan Sencer'in denetimi altında 10 yılı aşkın bir süre Irak'ta Selçuklu şubelerini yönetmiştir.²⁸⁹ Tahta geçmesi ile birlikte kendini siyasi çekişmelerin ortasında bulan Sultan Mahmut, hükümdarlığı süresince içerde ve dışarda birçok sorunla uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu sorunlardan en zorlusu şüphesiz Abbasi Halifeleri'nin çıkardıklarıdır. Uzun yıllar boyunca Selçuklu baskısı ve tahakkümü altında kıvranan Abbasi Halifeleri yetersiz ve genç hükümdarın varlığını fırsat

²⁸⁶ Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 46; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 290.

²⁸⁷ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, 260.

²⁸⁸ Öngül, *Irak Selçukluları*, 259.

²⁸⁹ Hüseyin Kayhan, "Irak Selçukluları (1120-1194)", *Türkler Ansiklopedisi*. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2014), C.IV, 786.

bilerek eski parlak günlerine dönme arzusuna düşmüşlerdir.²⁹⁰ Kurulduğu andan beri iç isyanlar ve taht mücadeleleri ile uğraşan Irak Selçukluları da maalesef Abbasilere bu fırsatı vermiştir.

Sultan Sencer, metbû hükümdar olarak Irak Selçukluların vezirini dahi kendisi atamış, Mahmut'un tecrübesizliğinden kaynaklanacak sorunların önünü almak istemiştir.²⁹¹ Sultan Sencer o denli Irak'la ilgili olmuştur ki yeğeni Mahmut'un, uyarılarına aldırılmaması üzerine Rey'e gelip Mahmut'u çağırarak ona emirler vermiştir.²⁹² Sultan Mahmut'un 1181 yılında henüz 27 yaşında iken vefat etmesiyle, Hemedân'da bulunan henüz oldukça genç yaştaki oğlu Davud, sultan ilan edilmiştir.²⁹³ Davud'un saltanatı Azerbaycan ve Cibal'de tanınmışken amcası Mesud da Irak'ta sultanlığını ilan etmiştir.²⁹⁴ Bu durum üzerine Sultan Sencer, karışıklıkları ortadan kaldırmak amacıyla bir sefer düzenleyerek Dinever²⁹⁵ yakınlarında Mesud ile karşılaşmış, yapılan savaşı Mesud kaybetmiş ve kaçmıştır.²⁹⁶ Sultan Sencer, Irak tahtına yeğeni Tuğrul'u geçirmiştir. Bu tarihten itibaren Mesut, Davut ve Tuğrul arasında geçen saltanat mücadelelerine Abbasi Halifeleri'nin de müdahil olduğu görülmektedir.²⁹⁷ Bu durum Sultan Tuğrul'un vefatına kadar devam etmiştir. Tuğrul ölünce Irak Selçuklu tahtına oturan Mesud, yeğeni Davut'la kızını evlendirerek veliaht ilan etmiş ve karışıklıkları bir süre de olsa durdurmayı başarmıştır.²⁹⁸ Uzun süren saltanat mücadeleleri neticesinde istikrarı bulamayan Irak Selçukluları, Bâtını²⁹⁹ suikastları ve Abbasilerin siyasi manevraları ile gittikçe gücünü kaybetmiştir. Davud, Bâtıniler tarafından öldürüldükten sonra Mesud'un da hastalanarak ölmesi ile Muhammed Tapar'ın hayatta kalmayı başarabilmiş yegâne oğlu Süleyman Şah,

²⁹⁰ İbnü'l Esir, *el Kâmil fi't-Tarih*, C.X, 598.

²⁹¹ Sıbt İbnü'l Cevzi, *Mir'atü'z Zeman fi Tarihi'l-Ayan*, çev., Ali Sevim, (Ankara: TTK, 2011), C.X, 8.

²⁹² İbnü'l Esir, *el Kâmil fi't-Tarih*, C.X, 651.

²⁹³ Ali Öngül, *Irak Selçukluları*, (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2018), 24; Sıbt İbnü'l Cevzi, *Mir'atü'z Zeman fi Tarihi'l-Ayan*, C.X, 24.

²⁹⁴ Öngül, *Irak Selçukluları*, 5.

²⁹⁵ Tahsin Yazıcı, "Dinever", TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1998), C.IX, 356.

²⁹⁶ Faruk Sümer, "Mes'ud b. Muhammed Tapar", TDV İslam Ansiklopedisi. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2004), C.XXIX, 349; Kayhan, "Irak Selçukluları (1120-1194)", 788.

²⁹⁷ Mehmet Nadir Özdemir, "Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler", SÜTAD 24, (2008): 315-367.

²⁹⁸ Öngül, *Irak Selçukluları*, 33.

²⁹⁹ Bâtıniyye'nin bir mezhep olarak ortaya çıkması VII. yüzyıla tesadüf eder. Ayrılıkçı bir akım diyebileceğimiz Batınilik, Emevilerin baskıcı ve ırkçı dayatmaları neticesinde toplumda daha çok karşılık bulmaya başlamıştır. İmam Cafer Sadık tarafından kurulduğu Şii çevreler tarafından iddia edilen Bâtınilik, Kur'an ve sünnet yer alan nasların zahiri manalarını kabul etmeyen aşırı fırka olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca bkz. Avni İlhan, "Bâtıniyye", TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1992), C.V, 190-194.

Irak tahtına geçti.³⁰⁰ Azerbaycan ve Arran'da hüküm süren Tuğrul oğlu Arslanşah da atabeylerinin desteği ile saltanatını ilan etmişti.³⁰¹ Bu dönem genç ve tecrübesiz hükümdarların atabeylerin etkisinde kaldığı görülmektedir. Özellikle 1161 yılından sonra Atabey İldeniz ve oğlu Cihan Pehlivan Muhammed dönemlerinde nefes alan Irak halkı, Arslanşah oğlu II. Tuğrul döneminde de huzura kavuşamamıştır.³⁰² 1194 yılında Abbasi Halifesi Nasır Lidinillah'ın teşvikiyle Hârizmşah Alâeddin Tekiş³⁰³, Selçuklulara karşı savaş açmış ve Rey civarında cereyan eden savaşta II. Tuğrul öldürülmüştür. Böylece Selçukluların Irak şubesi son bulmuştur.³⁰⁴

3.1.2.2. Irak Coğrafyası ve Irak Selçukluları İktisadi Yapı

Irak ile ilgili kaynaklardaki coğrafi bilgilerin genellikle Bağdat şehrinin merkez alınarak tarif edildiği görülür. Ticari yolların ve şehirlerin; o dönem önemli bir kültür, inanç ve ilim merkezi olan Bağdat'a göre konumlandırılması gayet doğaldır. Irak Selçuklularının hâkim olduğu coğrafyadaki ticari yollar da Bağdat merkezli açıklanmaya çalışılmıştır. Hacıların, kervanların ve hatta orduların da talim ettiği bu yollar Bağdat'tan Hemedan'a ve oradan İsfahan'a; Bağdat'tan Hemedan'a ve oradan da Save'ye şeklinde nakledilmiştir.³⁰⁵ Irak Selçuklularının hâkim olduğu coğrafyayı, dönem itibarıyla çeşitli yönlerden ayrılan üç bölgede incelemek gerekir. Bunlardan ilki İsfahan ve Hemedan'ın bulunduğu merkez bölge olan Irak-ı Acem ki buralarda Fars kültürü daha etkiliydi. İkinci bölge ise Irak-ı Arap olarak tabir edilen ve Arapların yoğun olarak yaşadığı, hilafet merkezi Bağdat'ı da kapsayan bölgeydi.³⁰⁶ Üçüncü bölge ise Azerbaycan bölgesiydi. Burada da Türk nüfusun yoğun yaşadığı bilinmektedir.³⁰⁷ Başkent Hemedan kaynaklarda, havası ve suyu güzel, insanların barış içinde yaşadıkları, içinde meyveliklerin ve 1600 çeşmenin olduğu, Irak-ı Acem'in en görkemli şehirlerinden

³⁰⁰ er-Ravendî, *Râhatüsü's-Sudûr ve Ayetü's-Sürûr*, 263.

³⁰¹ Faruk Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1991), C.III, 404.

³⁰² Öngül, *Irak Selçukluları*, 90.

³⁰³ Alâeddin Tekiş, 1172 ile 1200 yılları arasında Harezmsahlr'ın hükümdarlığını yapmıştır. Ayrıca bkz. Meryem Gündüz, "Alâeddin Tekiş", TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2011), C.XL, 364-365.

³⁰⁴ İbnü'l Esir, *el Kâmil fi't-Tarih*, C.XII, 97.

³⁰⁵ Yazıcı, "Hemedan", 183-185.

³⁰⁶ Hüseyin Kayhan, "Irak Selçuklularında Sosyal, Ekonomik, Kültürel ve Dini Yapı Hakkında", *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* IV/2, (2018): 2.

³⁰⁷ Muhammed bin Havendşah bin Mahmud Mirhand, *Ravzatu's Safa fi Sireti'l Enbiya ve'Müluk ve'l-Hulefa Tabaka-i Selçukiyye*, 214.

biri olarak tasvir edilmiştir.³⁰⁸ Hemedan'ın halkının özellikle altın ve kuyumculuk işinde oldukça mahir oldukları, ayrıca Hemedan'da oldukça bilinen bir pazarın yer aldığı rivayet edilmiştir.³⁰⁹ Eserlerde özellikle Hemedan şehri ile ilgili Irak Selçuklularının başkenti olmasından sonraki dönemlere ait birçok bilgiye rastlanmaktadır. Hemedan'ın idari merkez olması hasebiyle burada meliklere ve yüksek memurlara ait saray, köşk ve vakfiye gibi yapıların olması kaçınılmazdır. Ravendi, Hemedan'ın surlarından, iç kalesinden ve bu kaleye ait bir hapisaneden bahsetmektedir.³¹⁰ Nitekim Irak Selçuklu melikleri kardeşleriyle gerçekleşen taht mücadeleleri esnasında ele geçirdikleri aile fertlerinden bazıları bu kaleye hapsedirmişlerdir.³¹¹ İdari merkezin olduğu Hemedan'ın yanı sıra Save şehri de Irak Selçuklular açısından önemli bir merkezdir. Eski Türk idari yapısında da görülen yaz ve kış farklı yerlerde ikamet etme geleneğine uygun olarak, Irak Selçuklularının Hemedan'a 30 fersah mesafede olan Save şehrini kışlak olarak kullandıkları bilinmektedir.³¹² Irak Selçuklu Meliklerinden Mesud, Muhammed b. Mahmud ve Arslanşah'ın bu uygulamayı sürdürdükleri ve kışı Save'de geçirdikleri bilinmektedir.³¹³

Irak Selçuklularının diğer önemli şehri ise İsfahan'dır. İsfahan; Horasan ve Irak-ı Acem bölgesinde Büyük Selçuklu başkentlerinden olan Rey şehrinden sonra en büyük ikinci kent olarak anılmıştır.³¹⁴ Şehrin etrafını çevreleyen 3,5 fersah³¹⁵ uzunluğunda bir sur yapısı, İsfahan'ın o dönem oldukça büyük bir şehir olduğunun delili sayılabilir.³¹⁶ Dönem şartlarında adeta bir anakent sayılabilecek olan İsfahan'da ticaret de önemli ölçüde gelişmiştir. Nasır Hüsrev'in 1300 eşek yükü ticari malın İsfahan'a taşındığını nakletmesi

³⁰⁸ Hamdullah Kazvini, *Nuzhetu'l Kulüb*, nşr., Muhammed Debir Siyaki, (Tahran, 1336), 79-80.

³⁰⁹ Kayhan, "Irak Selçuklularında Sosyal, Ekonomik, Kültürel ve Dini Yapı Hakkında", 2.

³¹⁰ er-Ravendi, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 278.

³¹¹ er-Ravendi, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 224/264.

³¹² İbn Havkal, *Suretu'l Arz*, 10. *Asırda İslam Coğrafyası*, 104

³¹³ Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 233; El-Bundari, *Zübdet el Nusra ve Nuhbet el-Usra*, 225; Reşidüddin Fazlullah Hemedani, *Câmiu't-tevârîh*, nşr., Ahmed Ateş, (Ankara: TTK, 1999), C.II, 152.

³¹⁴ Mirza Bala, "İsfahan", *İslam Ansiklopedisi*. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1950) V/2, 1069.

³¹⁵ *Kamus-i Osmani*'de, "*1 fersah 3 mil karşılığına denk gelir*", şeklinde bir kayıta varlığı bilinmektedir. İran'da 1 fersah; atın 1 saatte katettiği yol, yaklaşık 6000 ziraya denk gelmektedir. Irak'ta ise Arap fersahı 3 mile denk gelmektedir. Buradan 3,5 fersahın yaklaşık 20 kilometrenin üzerinde olduğu ve şehrin etrafının at ile ancak 3,5 saatte kat edilebileceği tahmininden hareketle İsfahan şehrinin büyüklüğü tahayyül edilebilir. Fersah için Bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Fersah", TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1995), C.XII, 412.

³¹⁶ Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, çev., Abdülvehap Tarzi, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1994), 143.

bu şehirdeki ticaretin de ciddi boyutlarda olduğunun ve önem arz ettiğinin delilidir.³¹⁷ Kuyumculuğun yine Hemedan'da olduğu gibi gelişmiş olduğu, 200 sarrafın olduğu büyük bir çarşının bulunduğu, yabancı tüccarların kalması için inşa edilen 50'den fazla kervansarayın bulunduğu nakledilmiştir.³¹⁸

Irak Selçukluları döneminde Arap Irakı'nın Bağdat'tan sonra en büyük şehri olan Musul ise tıpkı Hemedan ve Isfahan gibi büyük bir şehirdir. Sur içinde ev yapacak yerin kalmamasından dolayı evler artık surların dışında yapılmaya başlanmış; yeni evlerin yanı sıra sur dışında da artık han, hamam, medrese gibi sosyal yapılar da yaygınlaşmıştır.³¹⁹ Yine Yahudi gezginlerin anekdotlarında Musul, Dicle kıyısına kurulmuş büyük ve tarihi kent olarak anılmıştır.³²⁰

Irak'ta bulunan iki büyük nehir Fırat ve Dicle'nin, Türkiye'den doğup Basra körfezine kadar uzandığı günümüzde de malum olan bir bilgidir. Selçukluların, I. Muhammed döneminde Bağdat muhasarasında Dicle üzerinden çeşitli araçlarla askeri sevkiyat yaptıkları görülmüştür.³²¹ Bu durum da nehir taşımacılığının dönem itibarıyla söz konusu olduğunun kanıtı sayılabilir.

Ticari politikaları fetihlerin hemen akabinde hayata geçiren Selçuklular, ele geçirdikleri bölgelerin kalkınmasında çok ciddi çaba sarf etmişlerdir. Selçukluların ticari gelişmeyi sağlamak ve ekonomik hacmi arttırmak adına yaptıkları çalışmalar neticesinde refah düzeyi yükseltmiş ve iktisadi zenginlik artmıştır. Sultan Mesud, *mukus* denilen vergiyi kaldırmış ve o dönem büyük bir meblağ denilebilecek 70.000 dinar harcayarak sulama kanalları yaptırarak zirai faaliyetlerin de gelişmesi yönünde adımlar atmıştır.³²² Selçuklu hâkimiyetinin bitmesinden sonra kargaşa ve istila dönemlerinde bölgede ekonominin de gerilediğini hatta şehirlerin dahi hacmen küçüldüğü görülmektedir. Nitekim Isfahan ile ilgili verdiğimiz bilgilerde XII. asırda 3 fersahtan fazla olan şehrin ihatasının, XV. asırda 1 fersaha kadar gerilediği görülmektedir.³²³

³¹⁷ Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, 143.

³¹⁸ Kayhan, "Irak Selçuklularında Sosyal, Ekonomik, Kültürel ve Dini Yapı Hakkında", 4.

³¹⁹ İbn Havkal, *Suretu'l Arz, 10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev., Ramazan Şeşen, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014), 181.

³²⁰ Tudela'lı Benjamin-Ratisbon'lu Petechia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, çev., Nuh Arslantaş, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001), 60.

³²¹ El-Bundari, *Zübdet el Nusra ve Nuhbet el-Usra*, (Irak ve Horasan Selçukluları, 228.

³²² İbnu'l Esir, *el-Kamil fi't Tarih*, C.XI, 71; Mukus vergisi ile ilgili ayrıca bkz. Cengiz Kallek, "Meks", TDV İslam Ansiklopedisi. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2003), C.XXVII, 583-588.

³²³ Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, çev. Tufan Gündüz, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005), 89.

3.1.2.3. Irak Selçukluları İdari Yapı

Irak Selçuklularında da idari yapı Ortaçağ'da kurulan Türk İslam devletleriyle yapısal özellikler açısından aynı özellikleri taşır. Tıpkı Büyük Selçuklu ve Kirmân Selçuklularında da olduğu gibi, Irak Selçukluları da yegâne hâkimiyetin sultanda olduğu bir idari yapı görülür. Buna rağmen Irak Selçuklularında atabeylerin gücünün dönem dönem hükümdarın dahi önüne geçtiği dönemler de görülmüştür. Taht mücadelelerine doğrudan müdahil olan Atabey İldeniz veya Atabey Cihan Pehlivan gibi kuvvetli kişilerin ülkenin idaresinde sultanı geride bırakacak kadar etkili oldukları, bu atabeylerin kendi adlarına sikke dahi bastırdıkları bilinmektedir.³²⁴

3.1.2.3.1. Saray Teşkilatı

Hükümdarın daimi ikametgâhı olan saraylar devletin idare edildiği konutlardır. Bu terimin belirli bir konut için değil; yazlık, kışlık köşkler veya sultanın ikamet ettiği herhangi bir yapı için kullanıldığı görülür.³²⁵ Irak Selçuklularında başşehir Hemedan'da asıl konutun *Yeni Köşk*, *Köşk-i Cedid* diye anıldığı bilinmektedir. Süleyman Şah'ın tahttan indirilmesinden sonra Hemedan'a gelen Arslanşah'ın maiyetiyle birlikte Yeni Köşk'e gelerek tahta oturduğu nakledilmiştir.³²⁶ Yine Hemedan'da *Köşk el-Atik* olarak bilinen *Eski Köşk* adında bir sarayın mevcudiyeti ve Irak Selçuklu Melikleri tarafından kullanıldığı bilinmektedir.³²⁷ Bu saraylarda görev yapan memurların Büyük Selçuklu ve Kirmân Selçuklularındakilere benzer oldukları söylenebilir. Çok sayıda görevlinin yer aldığı bu saraylarda vazifelerin belirli kurallar çerçevesinde gerçekleştirildiği ve yetkilerinin belli kurallarla sınırlandırıldığını söylemek mümkündür. Saray teşkilatına mensup bu memuriyetleri görevleri hasebiyle; *Ekâbir-i Has*, yani büyük memurlar ve *Kihteran* veya *Bendegân* yani küçük memurlar olarak iki ana başlıkta incelemek lazım gelir.³²⁸

Hacibü'l Hüccac veya *Emir-i Hacib* denilen ekâbir memurlardan olan görevli, sarayın baş vazifelisi olup, divanlar ile sultan arasında iletişimi sağlamakla ve diğer saray görevlilerinin işlerini düzenlemekle mesuldü. Hatta bu Hacibü'l Hüccac'ların ordu

³²⁴ Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", 405; İbnu'l Esir, *El-Kamil fi't Tarih*, C.XI, 415.

³²⁵ Erdoğan Merçil, *Selçuklularda Saray ve Saray Teşkilatı*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2011), 13.

³²⁶ er-Ravendi, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, C.II, 308.

³²⁷ El-Hüseyni, *Ahbarü'd Devleti's-Selçukiyye*, 121.

³²⁸ Köymen, *Alparslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilatı ve Hayatı*, 28.

komuta ettiği ve sultan ile birlikte seferlere icabet ettiği bilinmektedir.³²⁹ Nitekim kudret sahibi atabeylerden Cihan Pehlivan; Sultan Arslanşah tarafından asi Rey Valisi üzerine gönderilmiş ve mücadeleden galip ayrılan Hacibü'l Hüccac Cihan Pehlivan, Rey Valisi olarak görevlendirilmiştir.³³⁰ Sarayın yüksek memuriyetlerinden bir diğeri ise *Emir-i Perdedar*'dır. Huzura kabul ile görevli olan Emir-i Perdedar'ın kabul görevlisi olduğu anlaşılmaktadır.³³¹ *Vekil-i Der* ise sultan ile devlet ricali arasında iletişimi sağlayan hususi bir memuriyettir.³³² Irak Selçuklularında saray teşkilatında yine sultana oldukça yakın hususi memuriyetlerden bir diğeri ise *Emir-i Âlem*'dir. Sancağı taşıyan ve seferlerde sancağı muhafaza ile görevli olan Emir-i Âlem'in savaşılar bizzat katıldığı ve hatta bazı savaşılarda Emir-i Âlem'in esir edildiği nakledilmiştir.³³³ *Emir-i Bar* ise saray vazifelilerinin içinde yetki bakımından yüksek memurlardan birisidir. Sultanın huzuruna kabul edilecek emirlerin kabul bildirisinden, elçilik ve davet vazifesi gibi pek çok görevi üstlenen Emir-i Bar; önemli devlet adamlarındandır.³³⁴ Bunların dışında; saray giderleri ile ilgilenen ve sarayın personel işleriyle meşgul olan *Üstadüddar*, binek hayvanlarından sorumlu *Emir-i Ahur*, sultanın elbiselerinden sorumlu *Camedar*, saray muhafazası ve güvenliğinden sorumlu *Emir-i Candar*, sofralara nezaret eden *Emir-i Çeşnigir*, mutfağın idaresini üstlenen ve ihtiyaçlarını temin eden *Hansalar* gibi pek çok hususi saray memuru da bulunmaktaydı.³³⁵

3.1.2.3.2. Hükümet Teşkilatı

Irak Selçuklularında devlet idaresi ile alakalı her türlü işin görüşülüp karara bağlandığı *Divan-Ala*'nın mevcudiyeti bilinmektedir. Mali, askeri ve idari her türlü işlerin

³²⁹ Selim Kaya, "Büyük Selçuklular Döneminde Bağdat", Akademik Bakış 15, (2008): 1-15.

³³⁰ Aydın Taneri, "Hacib", TDV İslam Ansiklopedisi. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1996), C.XIV, 508-509.

³³¹ Muhammed Hanefi Palabıyık, *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2002), 192-193.

³³² Merçil, *Selçuklularda Saray ve Saray Teşkilatı*, 77-78.

³³³ Abdülkerim Özaydın, "Mir-i Alem", TDV İslam Ansiklopedisi. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2020), C.XXX, 123-124; er-Ravendi, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 318.

³³⁴ El-Bundari, *Zübdet el Nusra ve Nuhbet el-Usra*, (*Irak ve Horasan Selçukluları*), 115; er-Ravendi, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, 313.

³³⁵ Muhammed bin Havendşah bin Mahmud Mirhand, *Ravzatü's Safa fî Sireti'l Enbiya ve 'Müluk ve 'l-Hulefa Tabaka-i Selçukiyye*, 600; Merçil, *Selçuklularda Saray ve Saray Teşkilatı*, 108; Aydın Taneri, "Candar", TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1993), C.VII (1993), 145,146; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi 485-498/1092-1104*, (İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2001), 205; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Mirâhûr", İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1971), C.VIII, 347-350; Fatih Yahya Ayaz, "Üstadüddar", TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2012), C.XLII, s.389-393.

görüldüğü alt divanlardan oluşan Divan-ı Ala'ya vezirin başkanlık ettiği ve diğer divan amirlerinin de katıldığı bilinir.³³⁶ Sultan Arslanşah döneminde, sultanın tahta çıkması vesilesiyle bütün divan reislerinin huzura çıkıp itaat arz ettiği ile ilgili nakledilen bir rivayet vesilesiyle bu divanın varlığının Irak Selçuklularında da olduğuna kanaat edilebilir.³³⁷ Yine bazı kaynaklarda Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un verdiği taht mücadelesinde kendisine rakip olan Kutluk İnanç ile müttefik olan divan azalarını cezalandırdığı kaydedilmiştir.³³⁸ Selçuklularda, her ne kadar Divan-ı Ala'ya vezirlik makamı başkanlık etse de Irak Selçuklularında atabeylerin devlet yönetimindeki etkisinden dolayı vezaret makamının önüne geçtiklerini söylemek mümkündür.³³⁹ Irak Selçuklularında vezirlerin genellikle İran kökenli oldukları ve vezaret makamına dair, mühür, yüzük, nevbet, çadır gibi alametleri kullandıkları görülür.³⁴⁰ Irak Selçuklularında devlet idaresinde özellikle bahsi edilmesi gereken devlet ricali atabeylerdir. Meliklerin eğitiminden sorumlu olan bu kimselerin, destek verdikleri melik vasıtasıyla taht mücadelelerine giriştikleri ve taht mücadelelerinde önemli bir rol oynadıkları görülür. Özellikle Sultan Arslanşah ve II. Tuğrul dönemlerinde sultan kadar etkili oldukları iddia edilebilen bu atabeylerin devlet içinde etkinliği o kadar artmıştır ki hutbelerde ve sikkelerde isimleri zikredilmeye başlanmıştır.³⁴¹ Sultan Arslanşah döneminde etkisini ve kuvvetini iyice artıran Atabey İldeniz; hazine tasarrufundan orduyu sevk ve idareye, atama ve azillere kadar her konuda yetki sahibi olmuş, adeta hükümdar gibi davranmıştır.³⁴² Atabeylerin hâkimiyeti, Irak Selçuklu meliklerini rahatsız etse de kudretli atabeylere karşı mücadele etmede yetersiz kaldıkları görülmektedir. Sultan II. Tuğrul'un, Atabey Kızıarslan'ı saf dışı bırakmak için girdiği mücadelede hapsolması, Irak Selçukluları devlet idaresinde atabeylik müessesesinin ne denli etkili olduğunu ortaya koymaktadır.³⁴³

³³⁶ Heribert Horst, "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II, Selçuklu Devri Devlet Teşkilatına Dair Yazılmış bir Eser Münasebetiyle", çev., Mehmet Altan Köymen, TAD 2-3, (1964): 314-331.

³³⁷ Ahmed bin Mahmud, *Selçuknâme*, C.II, 102.

³³⁸ er-Ravendi, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, C.II, 323; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi: Büyük Selçuklular-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2014), 345-346; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 289.

³³⁹ Ziya Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri Dövləti (1136-1225)*, (Bakü-Azərbaycan: Şərq-Qərb, 2007), 195.

³⁴⁰ Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", 142.

³⁴¹ El-Bundari, *Zübdet el Nusra ve Nuhbet el-Usra*, (Irak ve Horasan Selçukluları), 264

³⁴² Mükrimin Halil Yınanç, "Arslanşah", *İslam Ansiklopedisi*. (İstanbul: Milli eğitim Bakanlığı Yayınları, 1942), C.I, 613.

³⁴³ er-Ravendi, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, C.II, 332; El-Hüseyni, *Ahbarü'd Devleti's-Selçukiyye*, 126.

Divan-ı İstifa-i Memalik, Divan-ı Ala'nın iktisadi konularla iştigal olan birimidir. Bu divanın sorumlusu olan *Mütevfi* veya *Mütevfi-i Memalik* denilen görevlinin vergi toplanması ve vergilerin tasarrufu ile ilgilendiği bilinir. Irak Selçuklularında Divan-ı İstifa-i Memalik'in varlığını; Nişaburi ve Ravendi'nin rivayetlerine dayanarak bilmekteyiz. Nakledilen rivayete göre Sultan Tuğrul kendisine karşı isyan eden Rey valisi ile birlikte hareket eden Mütevfi Muini Savi'yi azletmiş ve yerine Hacı Azizeddin'i görevlendirmiştir.³⁴⁴

Irak Selçuklularında varlığı bilinen bir diğer divan ise *Divan-ı İşraf*'tır. Bir nevi teftiş kurulu vazifesi gören bu divan, mali işleri yürüten idari teşkilatı ve vergi toplama memurlarını kontrol ile vazifeli olup; başında *Müşrif* adı verilen görevli yer almaktadır.³⁴⁵ *Müşrif*'in bütün vergileri hesapladığı ve bu hususta bir rapor hazırlayıp Divan-ı İşraf'a sunduğu bilinmektedir.³⁴⁶ *Müşrif*'in dönem itibarıyla müteveli, kayyum gibi anlamlara geldiği ve medrese, bimarhane, kütüphane, cami gibi tesislerin idare ve denetimi ile alakadar olduğu da kaydedilmiştir.³⁴⁷ Sultan Muhammed Tapar döneminde müşriflik vazifesi üstlenen Hekimoğlu adındaki zatın, Irak Amid'i³⁴⁸ nin usulsüz edindiği serveti tespit ettiği ve vezire bu durumu izah ettiği Bundari tarafından rivayet edilmiştir.³⁴⁹ Buradan da anlaşılmaktadır ki *Müşrif*'in günümüzdeki karşılığı kamu denetçisi veya müfettiş benzeri bir roldür. Kaynaklardan edinilen bilgilere göre devlet görevlilerini de kontrol ettiği görülen *Müşrif*'in sorumluluk alanının mali işler, dolayısıyla Divan-ı İşraf olduğu ve vezire karşı da sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. *Müşrif*lerin ülke genelinde denetim yapabilmeleri için her eyalete bir vekil-naib atamaları lazım gelmiştir. Çünkü Nizam'ül-Mülk'ün de kaydettiğine göre, *Müşrif*'in görevlendirdiği vekillerin vergi toplamakla görevli devlet memurlarına nezaret etmesi ve her türlü mali işe vukuf olmaları zorunludur.³⁵⁰

³⁴⁴ er-Ravendi, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, C.II, 281.

³⁴⁵ Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Divan Teşkilatı Merkez ve Eyalet Divanları*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015), 76.

³⁴⁶ Pınar Kaya, Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194), (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi), 2017, 161.

³⁴⁷ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Müşrif", TDV İslam Ansiklopedisi. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2006), C.XXXII, 167.

³⁴⁸ Amid ile ilgili bkz. Erdoğan Merçil, "Amid", TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1991), C.III, 55.

³⁴⁹ El-Bundari, *Zübdet el Nusra ve Nuhbet el-Ustra*, (Irak ve Horasan Selçukluları), 179-180.

³⁵⁰ Nizamü'l-Mülk, Ebû Ali Hasan b. İshak et-Tusî, *Siyâset-nâme*, 45.

Ordunun genel idaresinden mesul olan divan ise *Divan-ı Arz* olup, başında *Arz-ul Ceyş* veya *Sahib-i Divan-ı Arz* denilen görevli bulunmaktadır. Bu görevli ordu mensuplarının iktalarının yanı sıra, askerlerin maaş işlerini de düzenlemek ve kayıt altına almakla mesuldü.³⁵¹ Bir diğer divan olan *Divan-ı Berid*, mezkûr bahisle ifade edildiği gibi Kirmân Selçuklularında taşra teşkilatları ile iletişimi sağlamak gibi oldukça önemli bir işleve sahipti. Irak Selçuklularında da iletişim ve istihbarat dairesi gibi bir işleve sahip olan *Divan-ı Berid*'in bir dönem askıya alındığı veya kaldırıldığı kaynaklardan anlaşılmaktadır.³⁵²

3.1.2.3.3. Askeri Teşkilat

Irak Selçuklularında *Gulaman-ı Saray* ismi ile anılan, küçük yaşlardan itibaren hususi yetiştirilen sarayı ve erkân-ı devleti muhafaza ile memur görevliler bulunmaktaydı.³⁵³ Büyük Selçuklular ve diğer vassal devletlerde de görülen gulamların, mezkûr bahisle ifade edildiği üzere önemli bir role sahip oldukları görülmektedir. Yeteneklerine göre sınıflandırılan bu askerlerin zaman zaman devlet işlerinde farklı pozisyonlarda da kullanıldıkları görülür. Nitekim Atabey İldeniz'in gulam olarak geldiği Irak Selçuklularında, devletin en üst mertebelerine kadar ulaştığı malumdur.³⁵⁴ Selçuklu ordularının asıl vurucu gücünü oluşturan *Hassa Birlikleri* ise ikta sahipleri tarafından yetiştirilen askerler olup bunların başında *Sipehsalar* adında bir kumandanın olduğu görülür.³⁵⁵ Bu ikta sisteminin yaygınlaşması devlet üzerindeki ekonomik yükün azalmasını ve sürekli hazır askeri birliklerin mevcudiyetinin muhafaza edilmesini de sağlamıştır.³⁵⁶ Irak Selçuklu ordusunun temelini oluşturan gulamların ve hassa ordusuna ait olan sipahilerin dışında hanedan mensupları ve emirlerin özel kuvvetlerinin olduğu da bilinmektedir. Devlet adamlarının şahsi iktalarının neticesi olan bu kuvvetler, sefer zamanı orduya destek olmakla birlikte dönem dönem bir baskı veya tehdit unsuru olarak da kullanılmıştır. Nitekim Melik Muhammed ile birlikte Selçuklu emirlerinin Sultan

³⁵¹ Ekber N. Necef, *Selçuklu Devletleri ve Atabeyleri Tarihi, (Oğuzların ortaya çıkmasından-XIV. Asırlar)*, (Azerbaycan-Bakü: Qanun, 2010), 299.

³⁵² Nizamü'l-Mülk, Ebû Ali Hasan b. İshak et-Tusî, *Siyâset-nâme*, 45-46.

³⁵³ Salim Koca, *Selçuklularda Ordu ve Askeri Kültür*, (Ankara: Berikan Yayınları, 2005), 82-84.

³⁵⁴ Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 181.

³⁵⁵ Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri Dövləti (1136-1225)*, s.51; Nizamü'l-Mülk, Ebû Ali Hasan b. İshak et-Tusî, *Siyâset-nâme*, 71.

³⁵⁶ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 308-309.

Arslanşah'a karşı giriştikleri isyan hareketinde bir araya getirdikleri askeri kuvvetin 20.000'i aştığı rivayet edilmektedir.³⁵⁷

Büyük Selçuklu Devleti'nin teşekkülünde dahli ve etkisi olan Türkmenler, Irak Selçuklu ordusunda bir destek unsuru olarak yer almıştır. Türkmen Emiri Hasan b. Kıpçak'tan destek isteyen Sultan II. Tuğrul'un, Türkmenlerden teşekkül 50.000 kişilik bir orduyu bir araya getirdiği bilinmektedir.³⁵⁸ Fakat nizami harp unsuru olarak kullanılması ve itaat altına alınması güç olan Türkmenlerin, özellikle yağma ve talan hareketlerine girişmesi idari yapıyı zor duruma düşürerek otoritenin zarar görmesine de vesile olmuştur.³⁵⁹

3.1.2.3.4. Toprak Sistemi

Selçuklu Devletlerinin iktisadi yapısına bakıldığında devletin gelir kaynağının toplanan vergiler olduğu görülür. Tarım ve ticaret gelirleri arasında olan bu vergiler, toprak sisteminin sürekliliğini de zorunlu kılmaktadır. Büyük Selçuklularda ve bağlı muhtariyetlerde mezkûr bahisle ifade edildiği üzere devlete ait olan toprakların emirlere ve devlet ricaline ikta edilmesi ile hem üretimin sürekliliği sağlanmış hem de orduya asker sağlanmıştır. Irak Selçuklularında da ikta toprakları, vakıf arazileri, mülkiyeti kişilere ait araziler ve gelirleri doğrudan hükümdara ait olan toprakların olduğu görülür. Irak Selçuklu hükümdarı Sultan Arslanşah devrinde Rey, Hoy, Erdebil, Hemedan gibi birçok şehrin has arazi olduğu, saray için gerekli iaşenin bu topraklardan karşılandığı rivayet edilmiştir.³⁶⁰

Irak Selçuklu Devleti'nin son dönemlerinde, özellikle atabeyler ve bunlara bağlı kuvvetlerin tesirinin artmasıyla birlikte; yağmacılık faaliyetlerinin artmasına dayalı olarak yollarda emniyet kaybolmuş, bu durum da ticaretin ve tarımın olumsuz etkilenmesiyle sonuçlanmıştır.³⁶¹ Siyasi istikrarsızlığın yanında 1175 yılında Rey ve çevresini etkileyen çok şiddetli bir deprem, kıtlık, kuraklık gibi etkenlerle birlikte

³⁵⁷ El-Hüseyni, *Ahbarü'd Devleti's-Selçukiyye*, 102; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092- 1221)*, (Ankara: TTK, 2000), 79.

³⁵⁸ El-Hüseyni, *Ahbarü'd Devleti's-Selçukiyye*, 125; Mehmet Altan Köymen, "Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamanı", *Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi C.XIII*, (1985):, 224-225.

³⁵⁹ El-Bundari, *Zübdet el Nusra ve Nuhbet el-Usra*, (Irak ve Horasan Selçukluları), 268-269.

³⁶⁰ Bünyadov, *Azərbaycan Atabəyləri Dövləti (1136-1225)*, 235-236.

³⁶¹ Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092- 1221)*, 123-124.

ekonomik sistem ve toprak rejimi bozulmuş; halk fakirleşmiş refah seviyesi de oldukça düşmüştür.³⁶²

3.1.2.4. Irak Selçukluları Kültür ve Medeniyeti

Selçuklular devrinde Bağdat'ın dini ve siyasi bir merkez olmasından dolayı Irak, her zaman önemli bir konumda olmuştur. Bağdat'ın imar edilmesi, mamur bir hale getirilmesi için Sultan Tuğrul döneminden itibaren başlayan çalışmalar Irak Selçukluları tarafından da sürdürülmüştür. Sultan Tuğrul, uzun süre Bağdat'ta ikamet etmiş; Melikşah ise kışlak olarak kullanmıştır. Bağdat, Selçuklular döneminde kültür, sanat ve ticaret merkezi haline getirilmiş; birçok mimari eserle donatılmıştır.

Bu mimari eserlerin yanı sıra Türk İslam şehirlerinde genel olarak çarşı-pazar ve ibadethanelerin iç içe geçmiş olduğu bir yapı görülür. Buna rağmen Hemedan ile ilgili böyle bir verinin varlığına kaynaklarda rastlanmaz. Bundari'nin bahsettiği bir *bazar-ı leşker*, yani asker pazarı bahsi ile pazarın varlığından ve kuvvetle ihtimal bu pazardan askerlerin ihtiyaçlarını temin ettiğinden söz edilebilir.³⁶³ Bunlarla birlikte *Hemedan Camii* kaynaklarda zikredilmiş olup konum ve mevki ile ilgili sahih bilgiler elde edilememiştir.³⁶⁴ Irak Selçuklularının meliklerinden üçüncüsü olan I. Tuğrul devrinde Hemedan'da bir medrese inşa ettirdiği bilinir, kısa süreli saltanatına rağmen imar faaliyetlerine gayret gösteren Tuğrul'un ölünce de hizmetkârları için inşa ettirdiği bu medreseye gömüldüğü bilinmektedir.³⁶⁵ Reşidüddin'e göre yapıldığı mahallenin ismi verilen *Ser Berze Medresesi*'ne yine Irak Selçuklularının son meliki Sultan Mesud'un da gömüldüğü aktarılmaktadır.³⁶⁶ Irak Selçuklularındaki bu medrese türü Makdisi'nin tanımladığı içinde gömüt yer alan medrese tarifine girmektedir. Ekseri medreselerin içinde ibadethane, kütüphane, hamam ve sair yapıları barındıran kompleks bir yapıda olduğu görülür. II.Tuğrul döneminde vuku bulan bir hadisede de medresenin ve içindeki kütüphanenin tahrip edildiğinin nakledilmesi de bu nazariyeyi doğrulamaktadır.³⁶⁷ Irak'ta, Büyük Selçuklularda ve Kirmân'da da olduğu gibi devlet ricalinin çeşitli

³⁶² Özgüdenli, "Selçuklular (Irak Selçukluları Sosyo Ekonomik ve Kültürel Hayat)", 388; Ufuk Erkoç, "Son Irak Selçuklu Sultanı III. Tuğrul ve Zamanı (1177-1194)", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi), 2010, 21; El-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 127.

³⁶³ El-Bundari, *Zübdet el Nusra ve Nuhbet el-Usra*, (Irak ve Horasan Selçukluları), 210.

³⁶⁴ er-Ravendi, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, C.I, 18.

³⁶⁵ El-Bundari, *Zübdet el Nusra ve Nuhbet el-Usra*, (Irak ve Horasan Selçukluları), 160.

³⁶⁶ Reşidüddin Fazlullah Hemedani, *Câmiu't-tevârih*, C.II, 134-135; er-Ravendi, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, C.I, 236.

³⁶⁷ er-Ravendi, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, C.I, 311.

vakfiyelerde bulunduğu görülür. Fars emiri Bozaba'nın eşinin yaptırdığı *Zahide Hatun Medresesi*, Hazinedar Kemaleddin'in yaptırdığı *Kemaliye Medresesi* bunlar arasında zikredilebilir.³⁶⁸

Tıp bilimleri, mantık, riyaziye gibi bilimler de Irak Selçuklularında gelişmiştir. Bağdatlı tanınmış bir Yahudi tabip olan Hibetullah b. Melik, Sultan Mahmud'un hizmetinde bulunmuş; *Muteber* isimli de bir tıp kitabı telif etmiştir.³⁶⁹ Yine Sultan Mahmud döneminde İstifa Divanı'nın da başında olan ünlü âlimlerden Ebu Nasır b. Ahmed b. Hamid'in iki yüz devenin taşıdığı bir seyyar hastane inşa ettirdiği bilinmektedir.³⁷⁰

Irak Selçukluları ticaretin ve yolcuların salahiyesi için pek çok ribat inşa ettirmiştir. Köprülü'nün tarif ettiği üzere büyük yol kavşaklarında veya çöllerde inşa edilen ribatların bir çeşit kervansaray işlevi gördüğü söylenebilir.³⁷¹ Meliklerin ve yüksek dereceli devlet adamlarının yaptırdığı bu yapıların varlığına birçok vaka rivayetinde de rastlanmaktadır. Örneğin Irak Selçuklularının son Meliki II.Tuğrul ile Kutluk İnanc arasında cereyan eden çarpışmanın *Kote-i Serrud Ribatı*'nın yakınlarında gerçekleştiği Ravendi tarafından nakledilmiştir.³⁷²

Irak Selçukluları, Büyük Selçuklulara göre daha batıda kurulmuş; bulunduğu konum itibarıyla hem iç meselelerle boğuşan hem de siyasi dış etkenlere daha fazla maruz kalan istikrarsız bir siyasi pozisyonda olmalarına rağmen kültür ve medeniyet sahasında etkili olmuşlardır. Irak Selçuklu Melikleri ilim adamları, sanatkârlar ve âlimleri muhafaza etmiş, onlara ihsanda bulunarak çalışmalarında teşvik etmişlerdir. Bu politika Büyük Selçuklu ve tabi devletlerinde geleneksel bir anlayış halini almış, en zor zamanlarda dahi kültür, sanat, imar ve vakıf çalışmalarına gerekli ihtimamı göstermişlerdir. Sultan I.Tuğrul döneminde İmadi, *Divan*'ını yazmıştır. Bu divanda sultana ithafen övgü dolu dizelerin yer alması, sultan tarafından himaye edildiğini veya sultandan teveccüh gördüğünü göstermektedir.³⁷³ Yine Sultan Mesud, şairlere önem veren bir meliktir. *Melik'ul Efdal*, *Ebu'l Mefahir-i Razi*, *Seyyid Hasan Gaznevi*, *Seyyid Eşref* gibi şairler

³⁶⁸ Hamdullah Kazvini, *Nuzhetu'l Kulüb*, C.I, 467; İbnü'l Esir, *el Kâmil fi't-Tarih*, C.XI, 80.

³⁶⁹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 338.

³⁷⁰ El-Bundari, *Zübdet el Nusra ve Nuhbet el-Usra*, (Irak ve Horasan Selçukluları), 129.

³⁷¹ Mehmed Fuad Köprülü, "Vakfa Ait Tarihi Istılahlar Ribat", Vakıflar Dergisi 2 (1942): 275.

³⁷² er-Ravendi, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, C.II, 341, Köprülü, "Vakfa Ait Tarihi Istılahlar Ribat", 274.

³⁷³ er-Ravendi, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, C.I, 204.

Sultan Mesud döneminde yaşamış ve sultan adına birçok şiir kaleme almışlardır.³⁷⁴ Hasan Gaznevi'nin Sultan Süleymanşah'a ve Sultan Melikşah'a methiyeler yazdığı bilinir.³⁷⁵ Sultan Arslanşah'ın şiire özel bir alakasının olduğu meclisinde sürekli şairler bulundurmasından anlaşılmaktadır. Nitekim Hakani, *Zahreddin-i Faryabi*, *Beylekani*, *Kemaleddin Nahcivani*, *Şahfur-i Nişaburi*, *Zulfikar-i Şirvani* ve *Seyyid İzzeddin Alevi* gibi pek çok şairi himaye etmiş, ihsanda bulunmuştur.³⁷⁶ Melik II.Tuğrul döneminde de bilimsel çalışmalara ve bilim adamlarına değer verildiği görülür. *Ahmet Tusi* tarafından yazılan edilen *Acaibü'l Mahlûkat* isimli coğrafya kitabı ve Kâşgarlı Mahmut'un ünlü coğrafya haritası bu dönemde telif edilmiştir.³⁷⁷

3.1.2.5. Irak Selçuklularının Hâkim Olduğu Coğrafyada Bugünkü Türk Varlığı

Irak'a Türk göçlerinin yoğun bir şekilde yaşanması ve Irak'ın farklı bölgelerini Türklerin yurt edinmeleri Selçukluların değişik dönemlerine tesadüf eder. Özellikle Gaznelilerin baskısıyla Horasan civarından uzaklaşarak Irak'ın kuzeyi ve Anadolu'nun güneyine doğru sürülen Türkler, Diyarbakır'a kadar gelmişlerdir.³⁷⁸ Kirmân'dan sonra Isfahan'a göç eden neredeyse 2000 çadırlık bir Türk varlığı bölgede huzursuzluk yaratmıştır.³⁷⁹ İran'ın batısı ve Cezire³⁸⁰ bölgesine yerleşen bu Türkler, Irak Oğuzları veya Irak Türkmenleri olarak adlandırılmaktadır. Musul topraklarını işgal eden bu Oğuzlar, bölgede tutunmayı başaramamıştır. Daha sonra Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yınal komutasındaki Oğuzlar, Musul ve çevresindeki bölgeye hâkim olmayı ve bölgedeki Kürt beylerini de taraflarına çekmeyi başarmışlardır. Bu dönemde, günümüzde Ba'kübâ ve Mendeli³⁸¹ olarak adlandırılan kentlere göç eden ciddi bir Türk mevcudiyeti göze çarpmaktadır. İbrahim Yınal ile Sultan Tuğrul'un arasındaki anlaşmazlıklar neticesinde bu bölgeler Tuğrul Bey'in nüfuzu altına girmiş ve Tuğrul Bey ile birlikte Oğuz kitleleri de Bağdat'a yönelmiştir. Bu yeni durum ile birlikte göç eden Oğuz kitlelerinin Irak'ın

³⁷⁴ Devletşah Semerkandî, *Tezkire-i Devletşah*, çev., Necati Lugal, (İstanbul: MEB Yayınları, 1990), C.I, 131,148,152.

³⁷⁵ er-Ravendi, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, C.II, 242,263.

³⁷⁶ Devletşah Semerkandî, *Tezkire-i Devletşah*, C.I, 141-142.

³⁷⁷ Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (İstanbul: Çağ Yayınları, 1988), C.VII, 209

³⁷⁸ İbnü'l Esir, *el Kâmil fi't-Tarih*, C.VIII, 22.

³⁷⁹ Fazıl Bayat, "Moğol İstilasına Kadar Irak Türkleri", *Türkler Ansiklopedisi*. (İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 2014), C.IV, 796.

³⁸⁰ Ramazan Şeşen, "Cezire", *TDV İslam Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1993), C.VII (1993), 509.

³⁸¹ Ba'kübâ ve Mendeli için ayrıca bkz. Erdoğan Akkan, "Irak", *TDV İslam Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1999), C.XIX (1999), 83-85.

doğu ve kuzey doğu bölgelerine yayıldığı görülmektedir. Bölgedeki Kürt beylerini itaat altına alan Tuğrul Bey'in nüfuzu altındaki bölgelerde giderek artan Türk göçlerine engel olmak isteyen Abbasî halifesinin çabalarına rağmen Türkmen ve Oğuz kitleleri bu bölgeleri yurt edinmişlerdir.

Tuğrul Bey Bağdat'a girmeden önce de Büveyhiler ile Abbasi hilafetinin askeri gücünü Türkler oluşturmaktadır. Hatta Samerra kenti bu askeri gücün kaynağını teşkil eden paralı Türk askerlerin iskân edilmesi için kurulmuştur.³⁸² Bu askerlerin başında aslen bir Türk olan *Arslan El-Besasiri*³⁸³ bulunmaktaydı. İbrahim Yınal'ın ayaklanmasıyla Bağdat'ı terk etmek zorunda kalan Tuğrul Bey'in boşluğunu, isyan eden Aslan El-Besasiri doldurmuştu. Bağdat'ın Şii³⁸⁴ Halifesi'ne bağlanmasına yol açan Besasiri Ayaklanması uzun sürmemiş, Tuğrul Bey tekrar Bağdat'ı kontrol altına almıştı. Bu esnada Irak'ın güneyi hariç Oğuzlar, Irak'ın tamamına yerleşmişlerdi. Tuğrul Bey, göçle gelen Türklerin Bağdatlıların evlerinde oturmalarını yasaklamış; Dicle kenarına Türkleri iskân etmek için bir şehir kurdurmuştu. Bu şekilde Bağdat'ın, Rey ile birlikte Selçukluların ikinci başkenti konumuna kavuştuğu görülmektedir. Hızlı bir şekilde imar faaliyetlerine girişen Selçuklular, surları tamir ettirmiş; hanlar, çarşılar yaptırmıştır. Melikşah döneminde yapılan görkemli bir camiinin bugün hâlâ Bağdat'ın *Ayvazıyye* semtinde sapasağlam ayakta durduğunu görmek mümkündür.

Türkler'in Irak'ta sayısal olarak ciddi bir oran teşkil ettiklerini Arap Seyyah İbn Cübeyr'in, Irak'tan hac vazifesini yapmak üzere Mekke'ye giden dikkat çekici sayıda Irak Türkü'nün mevcudiyetini nakletmesi vesilesiyle anlamak mümkündür. Mekke'de Irak Türkü hacıların belirli bir günde toplandıkları ve hutbeyi Horasanlı bir vaizin Türkçe okuduğu İbn Cübeyr tarafından aktarılmıştır.³⁸⁵

Selçuklu döneminde Türklerin yoğun olarak yaşadığı, Kerkük, Erbil ve Süleymaniye bölgelerini içine alan ve Osmanlı döneminde bir eyalet olan Şehrızor bölgesine Türk göçü, Selçuklu dönemi ile başlamış ve buradaki Oğuzlar giderek bölgenin hâkim gücü

³⁸² Hatice Kübra Topuz, "Abbasi Başşehri Samerra ve Abbasi Tarihinde Samerra Dönemi", İSTEM 18 (1999): 87.

³⁸³ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasiiler", TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1988), C.I, 35.

³⁸⁴ Sözlük anlamı tabi, şayi olmak, çoğalmak veya desteklemek anlamına gelen Şia kelimesinden türeyen Şii inancına mensup bireylerin temel davası, İslam Devleti'nin liderliğinin Ali ve soyundan gelenlerin elinde olması iddiasıdır. Şia veya Şiilik ilk etapta siyasi bir eğilim olsa da kısa zamanda bir mezhep halşne gelmiştir. Ayrıca bkz. Mustafa Öz, "Şia", TDV İslam Ansiklopedisi. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2010), C.XXXIX, 111-114.

³⁸⁵ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, (Beyrut: Daru Sadr, 1964), 140.

konumuna gelmişlerdir. 1099 yılında Sultan Berkyaruk'un bu bölgeden önemli ölçüde asker topladığı rivayet edilmektedir.³⁸⁶ Yine Selçuklu döneminde önemli bir diğer Türk bölgesi *Himrin Dağı* ve çevresidir. Bugün Mendeli olarak adlandırılan bölgeden, kardeşi Mahmut'un ölümü üzerine taht mücadelesine dâhil olan Sultan Mesut 10.000 atlı toplamıştır.³⁸⁷ Aynı Sultan Mesut'un Abbasi Halifesi ile giriştiği bir savaşta, Mendeli'de meskûn olan 12.000 aileden teşekkül Oğuzların, Selçuklulara destek verdiği bilinmektedir.³⁸⁸ Selçukluların zayıflamasıyla birlikte bölge, Abbasi hâkimiyeti altına girse de Türk valiler tarafından yönetilmeye devam etmiş fakat Moğol işgaline uğramaktan kurtulamamıştır.

Irak'ı yurt tutan Türklerin hangi boya mensup oldukları ile ilgili tatmin edici bilgi elde edilememektedir. Sadece birkaç kaynakta Bayat ve Yıva boyu isimleri geçmekte ve Irak'ta bugün var olan Türklerin atalarının bu boydan indikleri tahmin edilmektedir.³⁸⁹ Günümüzde Türkmen olarak adlandırılan Irak Türkleri, bin yılı aşkın bir süredir varlıklarını muhafaza ettikleri Irak topraklarında; Kerkük, Erbil, Diyala, Selahattin, Musul ve Bağdat illerinde yaşamlarını sürdürmektedir.³⁹⁰ XX. yüzyıl başlarında 2 milyon civarında olan Irak nüfusu, 2014 seçimleri öncesinde 35 milyon olarak açıklanmıştır.³⁹¹ 2020'de ise Irak nüfusu, Birleşmiş Milletler verilerine göre 40 milyonu geçmiş durumdadır.³⁹² Buna göre günümüzde yaklaşık olarak nüfusun %10'unu oluşturan Türkmenlerin sayısının 3,5 milyonun üzerinde olduğu belirtilmektedir.³⁹³ Bu nüfusun ağırlıklı olarak yaşadığı bölgelerden birisi olan Musul'da, merkezde birkaç Türkmen mahallesi olsa da kırsalda yüzlerce Türkmen köyü bulunmaktadır.³⁹⁴ Sadece Musul'un değil Ortadoğu'nun en büyük ilçelerinden biri olan Telafer, kent merkezinin tamamının Türklerden oluşmasından dolayı oldukça önemlidir. Telafer'de yaklaşık 500.000 Türkmen yaşamaktadır.³⁹⁵ Irak Türklerinin bir diğer sembol şehri ise Kerkük'tür. Elli yıl

³⁸⁶ İbnü'l Esir, *el Kâmil fî't-Tarih*, C.VIII, 193.

³⁸⁷ Bayat, "Moğol İstilasına Kadar Irak Türkleri", 796.

³⁸⁸ El-Hüseyni, *Ahbarü'd Devleti's-Selçukiyye*, 131.

³⁸⁹ Bayat, "Moğol İstilasına Kadar Irak Türkleri", 797.

³⁹⁰ DİA, "Irak Türkleri", TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1999), C.XIX, 99.

³⁹¹ Akkan, "Irak", 83.

³⁹² <http://data.un.org/en/iso/iq.html> E.T.: 20.09.2021, sa. 00.32

³⁹³ Bilgay Duman, "Irak'ta 2014 Seçimleri IŞİD Operasyonları ve Irak'ın Geleceği", Orsam Rapor No.190 (2014): 9-26.

³⁹⁴ Suphi Saatçi, *Irak Türkmen Boyları*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2015), 91.

³⁹⁵ Serhat Erkmen, "Unutulmuşluğun Karanlığından Umudun Aydınlığına Uzanan Bir Türkmen Kenti: Telafer", Ortadoğu Analiz 9, (2009): s.9.

öncesine kadar Kerkük nüfusunun %90'ını Türkler oluşturmaktayken 1960'tan sonra, Araplaştırma politikaları nedeniyle bu nüfus oranı %60'lara kadar gerilemiştir.³⁹⁶ Günümüzde ise Kerkük nüfusunun ancak %25'i kadar Türkmen mevcudu tespit edilmiştir.³⁹⁷ Kerkük'ün güneyinde ve İran sınırında yer alan Diyala şehrinin bütün bölgelerinde, özellikle Bakubâ ve Mendeli ilçelerinde yoğun bir Türkmen varlığı mevcuttur. Bir diğer önemli ilçe ise daha önce Kerkük'e bağlı iken 1970'li yıllarda Araplaştırma politikaları nedeniyle Selahattin vilayetine bağlanan Tuzhurmatu'dur.³⁹⁸ Yine tıpkı Kerkük gibi eski bir Türk yerleşim yeri olan Selahattin vilayetinde de bugün 200.000 civarında Türk yaşamaktadır. Kürt özerk yönetiminin merkezi konumunda olan Erbil şehri Irak Türkleri'nin yoğun yaşadığı bölgelerden biridir. 90'lı yıllara kadar kent merkezinin çoğunluğunu oluşturan Türklerin sayısı bugün 250.000 ile 400.000 arasında olarak tahmin edilmektedir.³⁹⁹

3.1.3. Suriye-Filistin Selçukluları

3.1.3.1. Suriye-Filistin Selçukluları Siyasi Tarihi

1063 yılında Tuğrul Bey'in vefatından sonra Selçuklu tahtının sahibi olan Alparslan döneminde devletin Suriye-Filistin ve Mısır politikasında bir değişiklik olmamıştır. Şii inancına sahip Fatımi devletine son vererek İslam dünyasının manevi ve siyasi bütünlüğünü sağlama yönündeki dış politika Alparslan'ın da öncelikli hedefleri arasında yer almaktaydı. Henüz tahta geçmeden önce idari ve askeri yeteneğini kanıtlayan Alparslan, tahta geçtikten sonra içerde ve dışarda otoritesini sağlamlaştırmış; başta Abbasi Halifeliği olmak üzere Türk ve İslam âlemine kendini kabul ettirmiştir. Ortadoğu'daki bu güçlü ve itibarlı konumu Alparslan'ın Mısır'daki Fatımilerden davet almasını sağlamıştır.⁴⁰⁰ Fakat Selçukluların Anadolu'ya yaptıkları fetih hareketleri ve Bizans'ın karşı faaliyetleri bu konunun ele alınmasına engel olmuştur. Bu nedenle

³⁹⁶ Hasan Mazin, "Irak'ın Gizlenen Gerçeği Türkmenler Irak Krizi (2002-2003)", Analiz 48, C.IV, (2004): 49-50.

³⁹⁷ Kerkük nüfusu hakkında, Kerkük Vakfı Sözcüsü Mahir Nakip'in açıklamaları için bkz. <https://www.yenisafak.com/gundem/mermiler-ucaga-yetismiyor-2344546> E.T.: 20.09.2021, sa. 01:14

³⁹⁸ Saatçi, *Irak Türkmen Boyları*, 93.

³⁹⁹ Bilgay Duman, Feyzullah Tuna Aygün, "Telaferli Türkmen Göçmenlerin Durumu ve Telafer'in Geleceği", Orsam Rapor No:215, (2017):2271.

⁴⁰⁰ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Tarih Haleb*, çev., ve yay., Ali Sevim, (Ankara: TTK, 1976), 13; Faruk Sümer-Ali Sevim, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı, (Metinler ve Çeviriler)*, (Ankara: TTK, 1971), 38,44; Salim Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Bey'i Atsız", SÜTAD 22, (2007): 8.

Alparslan öncelikle Anadolu'ya yönelik faaliyetlere öncelik vermiş bunun için de bu faaliyetlere engel olma ihtimali olan Ermeni ve Gürcülere yönelik harekâtlara girişmişti. Bu şekilde Anadolu ve Ortadoğu da yapacağı fetih harekâtları öncesinde arkasını sağlama almayı amaçlamıştır.⁴⁰¹ Buna karşılık Bizans'ta tahta geçen Romanos Diogenes⁴⁰² Türklerin Anadolu'daki yoğun faaliyetlerinin bütünüyle bir işgal harekâtına devşirilmesi ihtimali yönünde bir değerlendirmede bulunduğundan tedbir almakta gecikmemiştir. Diogenes bu amaçla hemen Kayseri istikametine hareket ederek Suriye'ye kadar ilerlemiştir. Burada asıl amacın Halep çevresinde faaliyet gösteren Selçuklu Beylerinin Anadolu ile irtibatını kesmek olduğu düşünülebilir. Bu doğrultuda Menbiç ve Azez'e saldıran Bizans ordusu, bölgede lojistik destek sağlayamamış; salgın hastalıklar nedeniyle de sarsılmış ve kıymete değer bir başarıya ulaşamamıştır.⁴⁰³ Bu nedenle bir sefer daha tertip eden Bizans yine aynı akıbete uğramış, bunun yanında Selçuklu ise Bizans'ın askeri durumu ve gerçek potansiyeli hakkında bilgiler elde etmeyi başarmıştır. Bütün bu gelişmeler Bizans ile Selçuklu'nun Anadolu için nihai bir karşılaşmaya girişmelerini kaçınılmaz kılmıştır.⁴⁰⁴ Gelişmeler bu yönde cereyan ederken Selçuklu Beyi Sunduk El-Türki, Halep kırsalından Hama'ya doğru inerek Halep Emirliği'ni Selçuklu'ya ve Sünni Abbasi Hilafeti'ne bağlamıştır. Bu gelişmede genç Selçuklu Devleti'nin gücünü göstermesinin yanında, Halep hâkimi Mirdasoğlu ailesinin de Fatımiler aleyhinde yaptığı faaliyetler etkili olmuştur. Büyük Selçuklu Devleti'nin lehinde sonuçlanan bu önemli gelişmenin paralelinde Mısır'da da ilginç bir gelişme olarak vezir Nasirü'd-Devle yönetimi el geçirmişti. İdari açıdan Mısır'da hâsıl olan bu sarsılma neticesinde Vezir Nasirü'd-Devle, Halep kadısı Fakih Ebû Cafer Muhammed bin Ahmed el-Buharî'yi Sultan Alparslan'a göndererek Mısır'ı Selçuklulara teslim edeceğini ve Sünni Halife adına hutbe okutacağını belirtmiştir.⁴⁰⁵

Bunun üzerine Mısır'a fetih üzere hazırlanan Sultan Alparslan, bir yıl süren bir hazırlığın ardından sefere çıksa da Romanos Diogenes'in Anadolu'ya hareket ettiğini öğrenince hassa birliğini yanına alarak süratle Azerbaycan'a dönmüş ve Bizans ordusunu

⁴⁰¹ Salim Koca, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, 135.

⁴⁰² Romanos Diogenes hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Georgi Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), TTK, Ankara 1991; Şerif Baştav, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Ankara: TTK, 1989).

⁴⁰³ Ali Sevim, "İbnü'l-Adim'in Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklular ile İlgili Bilgiler", 619.

⁴⁰⁴ Salim Koca, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, 141.

⁴⁰⁵ Ali Sevim, "İbnü'l-Adim'in Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklular ile İlgili Bilgiler", 622.

karşılama üzere hazırlıklarına başlamıştır.⁴⁰⁶ Bu şekilde kaçınılmaz hale gelen, Anadolu ve Ortadoğu'nun kaderini şekillendirecek olan Malazgirt Savaşı gerçekleşmiş, Türk tarihi açısından etkisi bugün bile devam eden önemli bir zafer elde edilmiştir. Öte yandan Bizans'ın bu girişiminin Selçuklu'nun Ortadoğu politikasına sekte vurduğunu söylemek mümkündür. Mısır seferinin yarım kalmasıyla Fatımi meselesi ele alınamamış, Alparslan'ın da ani vefatıyla bu meselenin çözümü Sultan Melikşah'a kalmıştır. Sultan Melikşah ise ülkesine parlak bir dönem yaşatmasına rağmen uğraştığı pek çok sorundan ötürü bu meselenin hallini Uvakoğlu Atsız'a bırakmıştır.⁴⁰⁷

Suriye Selçuklu Muhtariyeti kurulmadan önce Suriye'ye çeşitli dönemlerde Türk girişlerinin olduğu görülür. Selçuklu döneminde özellikle Hanoğlu Harun Bey, Afşin ve Sunduk Beyler ile birlikte Kurlu et-Türki Bey'in Türklerden oluşan kuvvetlerle Suriye'ye akınları görülmektedir. Kurlu Bey, 1070 yılında yanındaki beylerle birlikte Suriye üzerinden Filistin'e inmiş ve merkezi Remle olan Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı bir beylik kurmuştur. 1071 yılında Kurlu Bey'in vefat etmesiyle beyliğin başına Uvakoğlu Atsız Bey geçmiştir.⁴⁰⁸ Atsız, bölgenin en önemli kentleri Kudüs, Trablusşam, Akkâ, Sur, Taberiyye, Rafeniyye ve Humus'u ele geçirerek Dımaşk'ı baskı altına almıştır. Yaklaşık 5 yıl boyunca kuşatma ve baskı altında kalan Dımaşk ahalisi ve yöneticileri varılan antlaşma üzerine kenti ve kaleyi savaşımadan teslim etmişlerdir. Atsız Bey devletin başkentini Kudüs'ten, günümüzde de Suriye Arap Cumhuriyeti'nin de başkenti olan Dımaşk'a (Şam) taşımıştır. Atsız Bey, diğer Selçuklu Beylerinin fethettikleri yerlerde yaptığı gibi hemen şehirde imar faaliyetlerine girişmiş ve uzun süre kuşatma altında kalan halka gıda maddeleri temin ettirmiştir.⁴⁰⁹

Filistin ve Suriye'de önemli kentleri Şii Fatımilerin elinden alan Atsız Bey, Fatımi devletine tamamen son vermek üzere Mısır'a bir sefer düzenlemek amacıyla hazırlıklara başlamıştır. Yaklaşık 5000 atlı ile Kahire'ye kadar ilerleyen Uvakoğlu Atsız, Fatımiler karşısında ağır bir bozguna uğramış; bunu haber alan Sultan Melikşah, Atsız'ın

⁴⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil fi't-Tarih*, C.VIII, 256; Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sösi Dolanoğlu, (İstanbul: Aras Yayınları, 2005), 609; Salim Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Bey'i Atsız", 9.

⁴⁰⁷ Ayşe Dudu Kuşçu, "Büyük Selçuklu Devleti'nin Suriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler", SÜTAD 27, (2010): 659.

⁴⁰⁸ Salim Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Bey'i Atsız", 12.

⁴⁰⁹ Ali Sevim, "Suriye Selçuklu Melikliği", *Türkler Ansiklopedisi*. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2014), C.IV, 764.

öldürülmüş olabileceğine kanaat getirerek yerini boş bırakmamak adına kardeşi Tâcüddevle Tutuş'u Suriye Selçuklu Melikliği'ne tayin etmiştir. Tâcüddevle Tutuş, görevi üzere Suriye'ye hareket etmiş; Diyarbakır'a geldiğinde Atsız'ın Suriye'ye döndüğü haberini alınca durumdan Sultan Melikşah'ı haberdar etmiştir. Bu durum üzerine Sultan Melikşah tarafından geri dönmesi uygun görülmeyen Tutuş'a, Atsız'ın hâkim olduğu bölgeye girmemesi ve Halep çevresine yönelmesi bildirilmiştir. Bu emir üzerine Membic'e yönelerek burayı ele geçiren Tâcüddevle Tutuş, Halep'e hareket ederek burayı kuşatmıştır. Tam bu esnada Filistin ve Suriye'yi geri almak için büyük bir ordu hazırlayan Fatımiler, Filistin'i işgal ederek Atsız'ın müdafaa ettiği Dımaşk'ı kuşatmıştır. Kalabalık Fatimi ordusu karşısında zor durumda kalan Uvakoğlu Atsız, Halep'i kuşatmış olan Tâcüddevle Tutuş'tan yardım istemiştir. Diğer Selçuklu kuvvetlerine nazaran Dımaşk'a oldukça yakın olan Tâcüddevle Tutuş'un hemen Dımaşk'a hareket etmesi üzerine Fatımiler kuşatmayı kaldırıp Mısır'a dönmek zorunda kalmıştır. Atsız tarafından Dımaşk'ın dışında hürmet ve itaatle karşılanan Tâcüddevle Tutuş, Atsız ve kardeşini şüpheli tavırlarından dolayı öldürtmüş ve bütün Suriye-Filistin bölgesinin tek hâkimi durumuna gelmiştir. Tâcüddevle Tutuş, mezkûr bahisle ifade edildiği gibi Selçuklu Beyleri'nin âdeti üzere hemen şehri imar faaliyetlerine girişmiş, başkent Dımaşk'ta sosyal ve iktisadi hayatın normale dönmesine çaba göstermiştir.⁴¹⁰ Halka adil ve cömert davranan Tutuş idaresindeki Suriye-Filistin Melikliği idari değişiklikle birlikte yeni bir çehreye kavuşmuştur.⁴¹¹

Sultan Melikşah'ın vefat etmesiyle metbû devlet olan Büyük Selçuklu Devleti'nin eski gücünü yitirerek gerilemeye başlaması üzerine, Suriye-Filistin bölgesindeki gelişmeler ele alınamamıştır. Fatımilerin faaliyetleri ve Haçlı Seferleri'yle günden güne zayıflayan Selçuklu idaresi; 1104'te Şam bölgesini terk etmiş, 1117 yılında da Artukoğlu İlgazi'nin Halep bölgesini ele geçirmesiyle Suriye'de Selçuklu egemenliği son bulmuştur.⁴¹²

⁴¹⁰ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C.I, 366.

⁴¹¹ El-Bundari, *Zübdetü'n Nusra ve Nuhbetü'l-usra, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 72.

⁴¹² Faruk Sümer, "Suriye Selçukluları", TDV İslam Ansiklopedisi. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2009), C.XXXVI, 386.

3.1.3.2. Suriye-Filistin Coğrafyası ve Suriye-Filistin Selçuklularında İktisadi ve İdari Yapı

3.1.3.2.1. Suriye-Filistin Coğrafyası ve İktisadi Yapı

Bir coğrafya atlası alınıp Suriye'nin fiziki haritasına bakıldığında, üç tarafının doğal sınırlarla çevrili olduğu görülür. Bu hudutlar; doğuda Fırat Nehri, güneyde çöller ve batıda Akdeniz sahili ile sınırlanmıştır. Tek suni sınır olarak tanımlayabileceğimiz bugünkü sınırlar, Suriye'nin kuzeyinde Türkiye Cumhuriyeti sınırlarıdır. Bu durum asırlar boyunca Anadolu ile aynı siyasi kudretlerin egemenliği altında bulunan Suriye'nin; Anadolu ile kültür ve medeniyet bağlamında pek çok ortak değere sahip olmasına yol açmıştır. Dini, iktisadi ve jeopolitik açıdan oldukça öneme haiz olan Suriye, geçmişten günümüze birçok yabancı unsurun etkisinde kalmış ve farklı egemen güçlerin mücadele sahası olmuş, ele geçirilmeye çalışılmıştır. Doğu Akdeniz'in önemli limanlarına sahip olan Suriye; Lübnan, Ürdün, İsrail, Irak ve Türkiye gibi ülkelerin arasında yer alarak, tarih boyunca bir nüfuz mücadelesinin merkezi olmuştur.

Suriye'nin en büyük şehirlerinden olan Şam'ın; Hz. İbrahim, Hz. Davut ve Hz. Süleyman devirlerinde de var olan bir şehir olduğu rivayet edilmiştir.⁴¹³ VII. asrın ilk çeyreğinden sonra İslam Devleti'nin nüfuz sahası haline gelen Suriye; Osmanlılar, Selçuklular ve Toluniler gibi Müslüman Türklerin egemenliğinde kaldığı gibi, Fatımiler, Abbasiler, Emeviler ve Eyyubiler gibi Müslüman Arapların idaresinde de kalmıştır.⁴¹⁴

Kuzeyden güneye 600, doğudan batıya ise 280 kilometre genişlikte olan Suriye'ye, İslam ordularının fethinden sonra güneydeki büyük ve kadim şehir Şam'a atfen; *Bilad'üş-Şam* adı verilmiştir.⁴¹⁵ Tarihi coğrafya açısından üç ana bölgeye ayrılarak incelenmesi gereken Bilad'üş-Şam; güneyde *Kudüs*, ortada ise *Fenike* veya *Kenan* adı verilen sahil şeridi, kuzeyde *Arem* adı verilen bölgelerden oluşmaktaydı.⁴¹⁶ Sonraları Halep'in gelişmesiyle kuzeyde Halep idari bölgesi yer almış ve Suriye; Halep, Filistin, Şam olmak üzere üç ana idari bölümde ele alınmıştır.⁴¹⁷

⁴¹³ Şemsettin Sami, *Kamûsü'l-'alâm*, (İstanbul: Mihran Matbaası, 1306), C.III, 2159.

⁴¹⁴ Ahmet Rifat Efendi, *Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye*, (İstanbul: Mahmutbey Matbaası,) 1881-1882, C.VII, 79.

⁴¹⁵ Sabahattin Samur, "Suriye Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı", Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi), 1989, 1.

⁴¹⁶ Sami, *Kamûsü'l-'alâm*, C.IV, 2681.

⁴¹⁷ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, (Ankara: Sevinç Matbaası, 1988), 25.

Şam'ın bir tarafının *Bereda Çayı*, diğer üç tarafının ise Abbasiler tarafından yıkılana kadar surlarla çevrili olduğu bilinmektedir.⁴¹⁸ Gayet büyük ve işlek bir yol ile Beyrut'a bağlanan Şam'da bulunan iç kalenin; Şam'ın, Atsız tarafından Selçuklular adına ele geçirmesiyle birlikte tamir ettirildiği nakledilmiştir.⁴¹⁹ Daha sonra Sultan Melikşah'ın, kardeşi Tutuş'u Şam idaresi ile görevlendirmesi üzerine; Tutuş, Şam'a gelmiş ve bu bahsedilen iç kaleyi Roma dönemlerinden kalan ve büyük ölçüde tahribata uğramış surların taşlarıyla tamir ettirmiştir.⁴²⁰

Şam'dan sonra Suriye'nin büyük idari bölgelerinden olan ve Beroea denilen Halep; uzun süre Roma, Yunan ve Asur egemenliği altında kalmış, geçmişi 4000 yıl öncesine dayanan bir şehirdir.⁴²¹ Şam'a 200, İskenderun Körfezi'ne 135 kilometre olan Halep, Osmanlı döneminde de oldukça önemli bir ticaret merkezidir.⁴²² Halep'in bu konumu önemli merkezlere yakın olması nedeniyle stratejik bir öneme haiz olmasını sağlamıştır. Bölgenin iklim özelliklerinin de müsait olması, özellikle kış aylarında 5-17 dereceler arasında seyreden ılıman mevsim özellikleri, göç almasını ve şehrin büyümesini sağlamıştır.⁴²³ Halep, ortaçağda Şam'ın kuzeyinde yer alan önemli bir yerleşim yeri olarak tasvir edilmiştir.⁴²⁴ İbn Cübeyr, döneme ait eserinde: "*Halep görkemli bir kenttir ve hilafet merkezi olmaya layıktır. Bütün güzellikleri kent içindedir. Dışındaki tek güzellik kuzeyinden güneyine doğru akan ve kent çevresindeki dış mahalleyi yarıp geçen çaydır. Kentin büyük dış mahallesinde sayısız han vardır. Kente bitişik olarak dış mahallenin ortasında değirmenler bulunmaktadır. Mahalleye boylamasına bitişik bahçeler vardır. Kısaca içiyle dışıyla dünyada eşi olmayan bir kent olup anlatmakla bitecek gibi değildir*" şeklinde oldukça ilgi çekici ifadeler kullanmıştır.⁴²⁵ X. ve XI. yüzyıllarda önemli yollar üzerinde olan Halep'in konumu, ticari olarak da yüksek bir kapasiteye ulaşmasını sağlamıştır. Bu yollar Halep'ten başlayarak, Şam üzerinden Remle'ye kadar

⁴¹⁸ Fatih Erkoçoğlu, "Büyük Selçuklu ve Büyük Selçuklu Bakiyesi Devletler Hâkimiyetinde Dımaşk ve Dımaşk İç Kalesi", *İlahiyat Araştırma Dergisi* 8, (2017): 8.

⁴¹⁹ Sevim, *Suriye Filistin Selçukluları Tarihi*, 84.

⁴²⁰ Erkoçoğlu, "Büyük Selçuklu ve Büyük Selçuklu Bakiyesi Devletler Hâkimiyetinde Dımaşk ve Dımaşk İç Kalesi", 84.

⁴²¹ Mustafa el-Hac İbrahim, *Biladek*, (Suriye-Şam: Haşimi Matbaası, 1953), 8.

⁴²² Ahmet Rifat Efendi, *Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye*, C.III, 164.

⁴²³ Jean Sauvaget, "Haleb", *İslam Ansiklopedisi*. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1988) C.V, 117.

⁴²⁴ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, (*Yollar ve Ülkeler Kitabı*), çev., Murat Ağarı, (İstanbul: Kitâbevi Yayınları, 2008), 69.

⁴²⁵ İbni Cübeyr, *Rihle, Endülüsten Kutsal Topraklara*, çev., İsmail Güler, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2003), 186.

uzanmaktadır.⁴²⁶ Selçuklular da Suriye’ye hâkim oldukları dönemde bu yollar vasıtasıyla transit ticaret üzerinden önemli ölçüde gelir elde etmişlerdir. Selçukluların XI. yüzyılda Suriye coğrafyasındaki oldukça karışık siyasi durumun mevcudiyetine rağmen elde ettiği 210 milyon dinar gelir, ticari yolların önemini ortaya koymaktadır.⁴²⁷ Ticari yollar aracılığı ile ihraç edilen malların başında tarım ürünleri gelmektedir. Özellikle iklim koşullarının müsaitliğine bağlı olarak pamuk tarımı, bağcılık ve sebzecilik yapıldığı bilinmektedir.⁴²⁸

Halep, Anadolu üzerinden Şam ve Bağdat’a giden kervanların da kavşak noktasında yer almaktadır. İstanbul üzerinden Akşehir, Ulukışla ve Adana güzergâhını takip eden kervanlar Halep üzerinden ayrılan çeşitli yollarla menzillerine ulaşmaktaydı. Şam’a giden kervanlar Humus üzerinden, Bağdat’a giden kervanlar ise Kilis, Nusaybin ve Musul üzerinden giden transit yolları takip etmekteydi.⁴²⁹ Suriye içindeki ticari yolların Halep ve Şam merkezli olması Halep’i bölgede ortak bir pazar konumuna getirmiştir. Sadece Anadolu’dan değil İran ve Türkistan bölgesinden gelen tüccarlar da Menbiç’teki köprü üzerinden Fırat Nehri’ni geçerek ürünlerini pazarlamak üzere Halep’e gelirlerdi.⁴³⁰ Bizans’ın bölgedeki faaliyetleri ve Selçukluların iç çekişmeleri nedeniyle oldukça zayıflayan otorite, bölge halkını huzursuz etmiştir. Bozulan düzen, artan siyasi baskı ve mücadeleler ile ezilen Halep ahalisi, çözümü Artuklu hâkimiyetine girmekte bulmuş ve istikrar ancak bu şekilde sağlanmıştır.⁴³¹

Selçukluların Filistin bölgesinde Kurlu Bey komutasında ele geçirdikleri ilk bölge olan Remle, Kudüs’ün 50 kilometre batısında yer almaktadır.⁴³² Seyyah Nasr-ı Hüsrev tarafından “*taştan yüksek surları olan ve demir kapılı büyük bir şehir*” şeklinde tasvir edilen Remle, o dönem büyük bir şehir olup ele geçirildiği andan itibaren beyliğin merkezi olmuştur.⁴³³ Selçuklular bölgeye hâkim olur olmaz, ticari ve zirai faaliyetlere girişmiş; yakın çevrelerden getirdikleri çiftçiler ile bölgede tarımı ayağa kaldırmışlardır.

⁴²⁶ Sedat Bilinir, “Suriye’de Kullanılan Önemli Ticarî, Dinî Ve Askerî Yol Güzergâhları ve Bu Yolların Kontrolü Meselesi (IX-XI.YY)”, TAD 40/69, (2021): 28-54.

⁴²⁷ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 1988), 80.

⁴²⁸ Cengiz Eroğlu-Murat Babuçoğlu-Mehmet Köçer, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, (Ankara: Global Strateji Enstitüsü Yayınları, 2007), 91.

⁴²⁹ Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, 128.

⁴³⁰ Nasr-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. Abdülvehap Tarzi, (İstanbul: MEB Yayınları, 1967), 31.

⁴³¹ Aydın Usta, “Artuklular ve Haçlılar (Haçlıların Bölgeye Gelişinden Belek’in Ölümüne Kadar / 1098-1124)”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı (2001-2002) 37, (2002): 366.

⁴³² Sıbt İbnü’l Cevzi, *Mir’atü’z Zeman fi Tarihi’l-Ayan*, C.II, 266.

⁴³³ Nasr-ı Hüsrev, *Sefernâme*, 29-30.

Selçuklular, özellikle zeytincilik faaliyetleri ile elde edilen 300.000 altının bir kısmını da halka dağıtarak siyasi hâkimiyeti pekiştirme yoluna gitmiştir.⁴³⁴

Remle'den sonra Kudüs'e yönelen Selçuklular, bölgedeki Şii hâkimiyetinden dolayı Sunni halifeliğin de desteğini almış ve kan dökmeden Kudüs'e girmiştir.⁴³⁵ Sağduyulu ve hoşgörülü bir tavır sergileyen Selçuklular Atsız Bey komutasında Kudüs'ü ele geçirdikten sonra beyliğin merkezini Kudüs olarak belirlemiştir.⁴³⁶ Özellikle kilise ve camilerin muhafazası için birlikler görevlendiren Atsız Bey, bölgede huzuru tesis etmiştir.⁴³⁷

Suriye Selçuklularının diğer muhtariyetlere kıyasla oldukça kısa süren ömrü ile tarihi açıdan önemi daha az olmuştur. Haçlılarla ve Fatımilerle mücadele eden Suriye Selçukluları, kendi aralarında da taht kavgalarına girişince otorite kaybolmuştur. Bâtınilerin birçok Selçuklu devlet adamını öldürmesi ve Haçlı faaliyetleri neticesinde Selçuklu Devleti fiili olarak inkıraz bulmuştur.⁴³⁸

3.1.3.2.2. Suriye-Filistin Selçukluları İdari Yapı

Şam ve Halep Meliklikleri ile bağımsız Kudüs Mutasarrıflığı ile ilgili kaynaklardan edinilen bilgilere göre; Irak ve Kirmân Selçuklularına nazaran dar kapsamlı da olsa bir devlet teşkilatı Suriye Selçuklularında da görülmektedir. Suriye'de Selçuklu hâkimiyeti süresince sürekli iç ve dış mücadelelerle geçen bir dönem yaşandığından araştırmaların dayandığı vakayinameler genellikle bu siyasi çekişmeleri ele almıştır. Selçukluların Suriye'deki teşkilatlanması, idari yapısı ve burada var olan birim ve görevlilerin fonksiyonu hakkında bilgi elde etmek pek mümkün değildir. Ne var ki sadece kaynaklarda geçen ifadelerden burada Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve bağlı muhtariyetlerdeki teşkilatlara benzer yapıların bulunduğu ancak vakayinamelerde geçen isimlerden anlaşılmaktadır. Rivayet edilen meselelerde ve vuku bulan olaylarda ismi geçen memurların varlığından dolayı kurumların da var olduğu iddia edilebilir. Fakat bu rivayetler sadece olayları aktardığından bu memuriyetlerin görevleri ve fonksiyonları hakkında bilgi elde edilememiştir. Genel değerlendirmelerin dışında veri elde etmek mümkün olmamıştır.

⁴³⁴ Öngül, *Selçuklular Tarihi*, C.I, 405.

⁴³⁵ Sevim, *Suriye Filistin Selçukluları Tarihi*, 35.

⁴³⁶ Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Kumandanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, (Ankara: TTK, 1990), 35-36, 44.

⁴³⁷ Sevim, *Suriye Filistin Selçukluları Tarihi*, 35.

⁴³⁸ Turan, *Selçuklular Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, 256.

Bu dönem içerisinde hükümet merkezleri olan Halep ve Şam'da siyasi teşkilatı temsilen bir vezirlik makamının varlığından da söz edilebilir. Halep Valisi olarak vazifelendirilen Aksungur döneminde, Ebu Nasır bin Nehhas'ın vezirliğe tayin olduğu bilinmektedir. *Nazır-ı Halep* olarak adlandırılan kurumun başında olan Nehhas'ın divan teşkilatına da başkanlık etmiş olması olasıdır. Çünkü nazırlık terimi, vezir ve divan başkanı veya baş vezir gibi anlamlarda kullanılmıştır.⁴³⁹ Suriye Selçuklularında daha önce bahsolunduğu gibi vezaret makamının fonksiyonu bilinmemekle beraber, Alparslan döneminde *İbn-i Musuli*, Sultanşah döneminde *İbnü's Sertan* gibi isimlerin *Vezirlik* ve *Nazıru'd Divan* makamına getirildikleri bilinmektedir.⁴⁴⁰

Şehir devletleri şeklinde bir yönetim anlayışı görülen Suriye Selçuklularında, hükümdara vekâleten görev yapan ve sivil memuriyeti temsil eden vezirin yanı sıra askeri kanadı temsilen *Naip* isimli görevlilerin de olduğu görülür. Halep Meliki Rıdvan'dan sonraki dönemlerde *Lü'lü* ve *Yaruktaş* gibi ordu kumandanlığından gelen kişilerin naip unvanı ile görev aldıkları ve devlet işlerini yürüttükleri görülmektedir.⁴⁴¹ Büyük Selçuklular döneminde naiplik ile valilik birbirine benzeyen ve zaman zaman da aynı işi üstlenen kişilere verilen unvanlar olarak karşımıza çıkar. Melikşah tarafından Halep Valisi olarak görevlendirilen Aksungur için naip unvanı kullanılmamıştır.⁴⁴² Fakat sonraki dönemlerde İlğazi tarafından vali olarak görevlendirilen Süleyman'ın naip olarak da anıldığına kaynaklarda rastlanmaktadır.⁴⁴³ Bu vesile ile Suriye Selçukluları devlet teşkilatında naiplik ve valilik kurumlarının olduğu söylenebilir olsa da statüleri açıkça belli değildir. Burada bahsedilen valilik makamının Büyük Selçuklularda var olan amil memuriyeti ile benzer bir statüde olduğu söylenebilir. Merkez tarafından görevlendirilen bu yüksek memurların durumu bugünkü taşra teşkilatının sorumlusu valilere benzetilebilir. Naiplik kurumunun ise daha çok garnizon komutanlığına benzer bir sorumluluk üstlendiği, olağanüstü zamanlarda ise hem naip hem vali olarak görevlendirilen askeri valilerin varlığından söz edilebilir. Yine mezkûr bahisle ifade olduğu gibi halkın temsilcisi olan ve nüfuzlu ailelere mensup kişilerden seçilen Reislerin de varlığı kaynaklarda

⁴³⁹ Axel Havemann, "Selçuklu Suriye'sinde Vezir ve Reis: Kentin Kendi Kendini Temsil Mücadelesi" çev., Kazım Uzun, Tarih Okulu Dergisi 8, (2010): 151-163.

⁴⁴⁰ Azîmî, *Azîmî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler H.430-538=1038/39-1143-44*, çev., Ali Sevim, (Ankara: TTK, 2006), 39-48.

⁴⁴¹ İbn el-Adim, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb* çev., Ali Sevim, (Ankara: TTK, 1989), 174/178.

⁴⁴² El-Hüseynî, *Ahbârü'd Devleti's-Selçukiyye*, 50.

⁴⁴³ İbn el-Adim, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb*, 203.

bildirilmektedir.⁴⁴⁴ Vali ve Naip gibi yüksek memuriyetlerden olan Reis'in kendisine bir de yardımcı seçtiği bilinmektedir. İlgazi döneminde Süleyman isimli bir şahıs naip olarak atanırken, Halep Reisliği'ne de *Mekki bin Karnas* seçilmiştir.⁴⁴⁵ Bu dönemde halkın reislerinin yanı sıra çeşitli dini grupların da reislerinin olduğu görülür. Halep ve Şam'da şehir reislerinin yanında bu dini reislerin, muhtemeldir ki cemaatleri ile idari yapı arasında bir bağlantı olduğu ve ilişkilerin bu dini reisler aracılığı ile yürütüldüğü düşünülebilir.⁴⁴⁶

Şehir reisliğine bağlı bir inzibat kuvveti olan *Ahdas Teşkilatı*'na Suriye Selçuklusunda rastlanmaktadır. Bir çeşit milis kuvveti olan Ahdas'ın şehir güvenliğinde görev almasının yanında savaş zamanı orduya katıldığı da görülür. Nitekim Aksungur'un 1094 yılında Tutuş'a karşı Halep'ten harekete geçirdiği ordusunda, Halep Ahdası'ndan bir kuvvet de yer almaktadır. Yine Melik Tutuş'un Halep'e hâkim olmasından sonra hizmetinde bulunan Ahdas Birlikleri'ne çeşitli ihsanlarda bulunduğu nakledilmiştir. Zaman içerisinde Selçuklu idari yapısının ve teşkilatlarının yerleştiği Suriye'de, şehir güvenliği askeri garnizonlarca desteklenen Şihneler tarafından yürütülmeye başlanmış; bu askeri valilerin varlığı ile birlikte Reislik kurumu ve Ahdas Teşkilatı önemini yitirmiş, nitekim Eyyubiler döneminde de tamamen ortadan kaldırılmıştır.⁴⁴⁷

Büyük Selçuklular ve diğer tabi devletlerde görülen *Şihne*'nin, askeri bir unsurun da komutasını elinde bulundurarak şehrin asayişinden sorumlu olduğu bilinmektedir. Şihne ifadesi ile tabir edilen bu vazifelinin Bağdat'ta sultanı vekâleten bir denetim memuru olarak görev yaptığı, Anadolu'da ise vilayetlerin idaresinden sorumlu olduğu görülür.⁴⁴⁸ Suriye Selçuklularında ise bazı memuriyetlerin mahallî şartlar dâhilinde fonksiyonel açıdan farklı özellikler taşıdıkları görülmektedir. Kaynakların aktardığı bilgilere göre şihne olan Aksungur'un vali statüsünde görev yaptığı ve amid gibi bir vazife üstlendiği anlaşılr.⁴⁴⁹ Zaman içerisinde de sivil unsurlar önemini kaybetmiş, asker kökenli şihneler vazifeye getirilmiştir. Yine şihnelere bağlı olan *Şurta Teşkilatı*, Suriye Selçuklularında

⁴⁴⁴ Coşkun Alptekin, *Dımaşk Atabeyliği (Tog-Teginliler)*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1985), 165.

⁴⁴⁵ İbn el-Adim, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb*, 202

⁴⁴⁶ Ali Sevim, "Azimî'nin el-Muvassal Adlı Kayıp Eserindeki Selçuklularla İlgili Kayıtlar", *Belleten* XLVII/187, (1983): 849.

⁴⁴⁷ İbn el-Adim, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb*, 99, 111; Alptekin, *Dımaşk Atabeyliği (Tog-Teginliler)*, 165.

⁴⁴⁸ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1993), C.III, 305.

⁴⁴⁹ İbn el-Adim, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb*, C.II, 102-103.

görülen bir diğer taşra teşkilatı unsurudur. Asayiş ve inzibat görevlerini üstlenen Şurta Teşkilatı'nın Suriye'de egemen olan Şii inancının kaybolmasıyla birlikte Ahdas Teşkilatı'nın yerini aldığı görülmektedir.⁴⁵⁰

Yerel unsurların öneminin ve hâkim olunan coğrafyadaki inanç esaslarının devlet idaresine tesirleri, kadılık kurumu ile ilgili hususlarda da göze çarpar. Selçuklu Meliki Rıdvan, döneminde Halep'te Şii ezanı okutmuş ve Şii inancına mensup kişileri kadılık görevine tayin etmiştir. Suriye Selçuklularında kadının idari fonksiyona sahip olduğuna dair örneklerle de rastlanmaktadır. Nitekim Halep Selçuklu Melikleri Alparslan ve Sultanşah dönemlerinde çeşitli iç ve dış mücadelelerle iktisadi açıdan zayıflayan yönetim, mülkiyeti devlete ait bazı arazileri kadılar vasıtasıyla satmıştır.⁴⁵¹

Devletin mali işlerini yürütmek üzere *Divanü'l Haraç*, *Divanü'z Zekat*, *Divanü'l Cevali* ve *Divanü'l Mevarisü'l Haşiyye* gibi alt divanların ve bunların bağlı olduğu *Divanü'l Mal*'in varlığı bilinmektedir. Bu divanların kontrol yetkilisi *Nazıru'd Devavin* denilen yetkilinin varlığından Suriye'deki mali teşkilatın Selçuklu geleneğine uygun bir yapı arz ettiği anlaşılmaktadır.⁴⁵² *Divan'ül İnşa* ve *Berid Teşkilatı* gibi yapıların da mevcudiyetine dair kaynaklarda bilgi verilmiyor olsa da bu yapıların gerek Selçuklular döneminde gerekse devamındaki atabeyler dönemlerinde var olduğu kabul edilebilir. Nitekim Aksungur'un öldürülmesi üzerine Melik Tutuş tarafından Kürboğa'ya yardım gönderildiği haberi, güvercin postası ile bildirilmiştir.⁴⁵³ Bu durum bize bir Berid Teşkilatı'nın varlığını kanıtlamaktadır. Şüphesiz iç çekişmeler ve Haçlı saldırıları karşısında karışık bir siyasi durumu idare etmek durumunda kalan Suriye Selçuklularının bu çalkantılı dönemde böylesine mühim bir teşkilattan faydalanmış olduğu gerçeği yadsınamaz.

Suriye Selçuklularında askeri teşkilat hakkında da kaynaklarda yeterli bilgi yer almasa da Suriye Selçuklularının devamı niteliğinde olan ve birçok kurumu aslı ile muhafaza eden Zengiler döneminde *Divan'ül Ceyş*'e rastlanmaktadır. Bu kurumun da Selçuklulardaki şekliyle muhafaza edildiği düşünülmelidir. Nureddin döneminde *Divan'ül Revatib* ve

⁴⁵⁰ Karl Vilhelm Zettersteen, "Şurta", İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), C.XI, 585.

⁴⁵¹ İbn el-Adim, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb*, C.II, 128, 129, 210.

⁴⁵² Ramazan Şeşen, *Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1983), 169.

⁴⁵³ İbn el-Adim, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb*, C.II, 117.

Divanü'l İdare şeklinde iki kısmı ayrılan *Dinavü'l Ceyş*'in iktalarla ve yetiştirilecek asker sayısı ile ilgilendiği bilinmektedir.⁴⁵⁴

XI. yüzyılda sürekli bir çatışma bölgesi halini alan Suriye'de hâkim kuvvetlerin daimi ve nizami bir askeri kuvvete sahip olması zaruri idi. Halep Selçuklu Melikliği döneminde ordunun başında yer alan şahsın unvanı *Şemsu'l Havvas*'tı. Rıdvan döneminde ordu komutanı olan Lülü'nün ve Sultanşah döneminde görevli olan Yaruktaş'ın bu unvanı taşıdığı bilinmektedir. Bunun yanı sıra *Arzu'l Ceyş* unvanlı bir diğer memurun ise teftiş vazifesi ile görevli olduğu ve askeri iktaları idare ettiği bilinmektedir. Yaruktaş'tan sonra göreve getirilen El-Muhsin'in hem ordu komutanı olarak vazifelendirilmesi hem de amid olarak zikredilmesi teftiş vazifesini de üstlendiğini gösterir.⁴⁵⁵

Suriye Selçuklularında da Halep ve Şam, birer hükümet merkezi olduğu için buralarda bir merkezi hükümet teşkilatlanmasından söz edilebilir. Nitekim Selçuklu Melikleri Suriye'de adlarına hutbe okutmuş, para bastırmış ve orduları başında sefer düzenlemişlerdir. Suriye'deki Türk hâkimiyetini tesis eden melikler Selçuklu menşeli oldukları için; Suriye'de de Selçuklu saraylarına benzer bir saray teşkilatı yer almaktadır. Şaraphane, Taşıthane, Matbah ve Talbhane gibi Büyük Selçuklu saraylarında mevcut olan bölümlerin ve görevlilerin mevcudiyetinden de bu durum anlaşılmaktadır.⁴⁵⁶ Yine Büyük Selçuklularda var olan *Haciplik* kurumunun Suriye Selçuklularında da var olduğunu görmekteyiz. Bir nevi protokol memuru olan hacipin varlığını Emir Porsuki tarafından Halep Valisi olarak tayin edilen *Sarimüddin Babek*'in, *Emir-i Hacip* unvanı taşımasından anlamaktayız.⁴⁵⁷ Suriye Selçukluları'nda alt memuriyetlerden olan saray görevlilerinden; *Üstazüd-dar*, *Emir-i Ahur*, *Silahdar*, *Candar*, *Taştdar* ve *Çaşniğir* gibi saray teşkilatı mensuplarının varlığı da yine döneme ait kaynaklardan anlaşılır.⁴⁵⁸

3.1.3.3. Suriye-Filistin Selçukluları Kültür ve Medeniyeti

Tarihi dönemler içinde Suriye jeopolitik konumu vesilesiyle her zaman bir cazibe merkezi olmuştur. Buraya hâkim olan her millet kısa sürelerde de olsa, hâkimiyetleri döneminde çeşitli eserlerle bölgeye izlerini bırakmıştır. Türkler ise VIII. ve IX. asırlarda

⁴⁵⁴ Şeşen, *Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti*, 155.

⁴⁵⁵ İbn el-Adim, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb*, C.II, 174, 245.

⁴⁵⁶ El-Kalkaşandi, *Subh el-'Aşâ fi Sinâ'at el-İnşâ*, nşr., Muhammed Hüseyin Şemseddin, (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1987), C.IV, 9-13.

⁴⁵⁷ İbn el-Adim, *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb*, C.II, 212.

⁴⁵⁸ Emin Kırkıl, *Selçuklular Döneminde Halep*, (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi), 1999, 89-92.

geldikleri Suriye’de siyasi ve iktisadi faaliyetlerin yanı sıra kültürel faaliyetler sayılabilecek imar ve inşa faaliyetlerinde bulundular.⁴⁵⁹ Suriye’nin Selçuklu döneminde hâkimiyet tesis edilmesi sırasında yoğun bir Haçlı baskısı varlığından imar, inşa ve kültürel faaliyetlere girişmek mümkün olmamıştır.⁴⁶⁰ Şam’da yapılan ilk imar faaliyeti Şam Kalesi’nin onarımı olmuş; Atsız ile başlayan onarım Tutuş tarafından nihayete erdirilmiştir.⁴⁶¹ Suriye Selçuklusunun kurucusu sayılan Tâcüddevle Tutuş, Suriye ve Filistin’e hâkim olduktan sonra egemen olduğu bu çalkantılı coğrafyada huzuru tesis etmeye gayret göstermiş, halkı refah içinde yaşatmaya gayret göstererek, çeşitli imar faaliyetlerinde bulunmuştur.⁴⁶²

Tutuş’tan sonra Suriye Selçuklularının meliki olan Rıdvan ise Halep ve civarını Haçlı istilasından muhafaza etmek adına Antakya Prinkepsi Tancred⁴⁶³ ile ağır şartlar altında bir anlaşma sağlamış, bu da Halep ve civarında iktisadi açıdan altından kalkılması güç bir krize yol açmıştır. Haçlı tehdidi karşısında güvenli yerlere göç eden ahaliyi yerlerinde tutmak ve iktisadi faaliyetlerin devamlılığını sağlamak için Halep çevresindeki Beytü’l-mal’e ait araziler halka dağıtılmıştır. Bir çeşit toprak rejimi de sayılabilecek bu reform ile bir süreliğine de olsa bölge halkı memleketlerinden ayrılmamış ve işlenmeyen arazilerin ülke ekonomisine üretim yönünden dâhil olması sağlanmıştır.⁴⁶⁴

Suriye’de değişen siyasi şartlara rağmen Selçukluların iktisadi ve içtimai faaliyetlere aralıksız devam etmeye gayret ettiği anlaşılmaktadır. Melik Tutuş döneminde Şam’da bir mescid yapıldığı bilinmektedir. *Mescid-i Tutuş* adıyla bilinen bu mescidin yanı sıra *Hankah’üs-Sümesatiyye* adıyla bilinen hankah da onarılmıştır. Gümüştegin tarafından 1120’de Şam’da yaptırılan medrese, Şam’da Şafii mezhebine mensup Müslümanlar için yapılan ilk medresedir. Halep’te de Şafii medresesi olan *Züccaciye Medresesi*’nin inşa edilmesi aynı tarihlere tesadüf eder. Burayı yaptıran da *Nizamiye Medreseleri*’nde

⁴⁵⁹ Salim Cöhce, *Doğu Akdeniz Çevresinde Türk Hâkimiyetinin Tesisi*, (Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu Yayınları, 2001), C.I, V.I, 139-164.

⁴⁶⁰ Sevim, *Ünlü Selçuk Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, 33.

⁴⁶¹ Richard Hartmann, “Şam”, *İslam Ansiklopedisi*. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1970), C.XI, 303-305.

⁴⁶² Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Devri Selçuklu Tarihi*, (Ankara: TTK, 1990), 178.

⁴⁶³ Tankred, Haçlı Seferleri ile birlikte Anadolu’ya gelmiş ve Suriye-Filistin çevrelerinde faaliyet göstermiştir. Antakya’nın ele geçirilmesinde de önemli rol oynayan Tankred, Bohemond’un esir edilmesi ile Antakya’yı yönetmeye başlamıştır. Ayrıca bkz. Albertus Aquensis, *Liber Christianae Expeditionis Pro Erptione Emundatione et Restitutione Sanctae Hierosolymitane*, tran., ed., Susan B. Edgington, *Historia Ierosolimitana History Of The Journey To Jerusalem*, (UK-Oxford: Clarendon Press, 2007).

⁴⁶⁴ Ali Sevim, “Buğyetü’t Taleb fi Tarih-i Haleb’e Göre Sultan Alp-Arslan”, *Belleten* XXX/118, (1966): 214-215.

yetişmiş bir âlim olan *İbnü'l Acemi*'dir. *Şerefiye Medresesi*'nin de onun tarafından yaptırıldığı rivayet edilmiştir. Gümüştegin yine aynı tarihlerde Şam'da kendi adını taşıyan bir de mescid inşa ettirmiştir. Şam'daki ilk Hanefî medresesi olan *Sadıriyye Medresesi*, 1098 yılında Sadır bin Abdullah tarafından inşa ettirilmiştir. Bu dönemde Suriye Selçukluları tarafından pek çok hankah da inşa edilmiş olup 1110'da Dukak'ın annesi Safvet'ül-Mülk Hatun'un yaptırdığı *Tavavisıyye Hankah*'ı ile *Sümeysatiyye Hankah*'ı bilinen önemli hankahlardır. Şam'da ilk darüşşifa Dukak zamanında yaptırılmıştır.⁴⁶⁵ Yine Şam'da *Cevze Camii* ve *Kaymeriye Medresesi*'nin Selçuklular tarafından inşa edildiği bilinmektedir.⁴⁶⁶

Suriye'nin güneyinde yer alan Arap Çölü'nün hemen yanı başında ve Lübnan dağlarının devamına sırtını dayamış olan Şam; Arap Yarımadası, Mısır ve Anadolu arasındaki önemli ticari güzergâhların kesişim noktası niteliğinde olmasından dolayı ticaret, kültür ve medeniyet sahasında önemli bir merkez olmuştur.⁴⁶⁷ İstanbul-Hicaz demiryolu üzerinde de olan Şam, eski çağlardan beri önemli bir ilim kültür merkezi olmuştur.⁴⁶⁸ Özellikle Emeviler döneminde dini, siyasi ve kültürel bir merkez haline getirilmeye gayret edilen Şam'da *Kubbetu'l Hadra* ve *Emevi Camii* gibi muazzam yapılar inşa edilmiş; Şam, uzun süre başkent olarak bölgesel önemini muhafaza etmiştir.⁴⁶⁹ XIX. yüzyılda 200 kadar camii bulunan Şam'da, birçok ünlü dini ve ilmi şahsiyetin türbelerinin bulunduğu bilinmektedir.⁴⁷⁰

Şam'dan sonra Suriye'nin dönem itibarıyla en büyük kenti olan Halep'te de Selçuklu Türkleri kendi izlerini taşıyan eserlere imza attılar. Dönemin sancılı geçmesine rağmen medrese, mescid, ribat, bimaristan ve hankah gibi eserlerin imarına özen gösteren Selçukluların inşa ettiği *Şerefiyye Medresesi* döneme ait önemli mimari eserlerdendir. Yine Halep'teki ilk hankah olan *Balat Hankah*'ı; Tutuş'un azatlı kölesi olan ve devlet kademelerinde çeşitli memuriyetler üstlenen Lü'lü tarafından yaptırılmıştır.⁴⁷¹ Haçlılarla

⁴⁶⁵ Abdülkerim Özaydın, "Suriye Selçukluları Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat", TDV İslam Ansiklopedisi. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2009), C.XXXVI, 386.

⁴⁶⁶ Abdullah Manaz, *Suriyenin Başkenti Şam'da Türk Dönemi Eserleri*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), 92.

⁴⁶⁷ Hartmann, "Şam", 298.

⁴⁶⁸ Sami, *Kamûsü'l-'alâm*, C.III, 2159.

⁴⁶⁹ Fatih Erkoçoğlu, "İmar Faaliyetleri", *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, ed., İrfan Aycan, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 199-287.

⁴⁷⁰ Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniyye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*, (İstanbul: Mahmutbey Matbaası, 1895), C.II, 477.

⁴⁷¹ Özaydın, "Suriye Selçukluları Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat", 386.

mücadelenin devam etmesine rağmen bölgeye dışardan gelen tüccarların konaklaması ve fakirlerin karnını doyurması için yapılan hankahlar ile olumsuz şartlara rağmen Selçuklular tarafından ticaretin ve sosyal devlet ilkesinin öncelendiği anlaşılmaktadır. Suriye sahasında önemli vazifeler üstlenen ve uzun bir süre Büyük Selçuklu devleti hizmetinde bulunan Artuk Bey'in Kudüs'te bir cami yaptırdığı bilinmektedir.⁴⁷² Artuk Bey Selçuklu alametifarikası olarak *Kıyame Kilisesi*'nin tavanına üç ok atmış ve uzun süre oklar orada kalmıştır. Vefatından sonra da Kudüs'te *Süleyman Mabedi* yoluna defnedilmiştir.⁴⁷³ Kudüs'te Selçuklulara ait imar ve tamirat izlerinden bir diğerine ise *Mescid-i Aksa*'da⁴⁷⁴ rastlanır. Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler için kutsal addedilen bu ibadethanede yapılan tadilata dair bilgilere *Zekeriya Mihrabı*'nın üstünde bulunan kitabede rastlanır. Kitabede, Abbasi Halifesi Kasım el-Muktedi Biemrillah ile Sultan Melikşah ve Tâcüddevle Tutuş'un isimlerine rastlanmaktadır. Kitabeden anlaşıldığına göre Tutuş döneminde *Mescid-i Aksa* bir onarım görmüştür.⁴⁷⁵ Tutuş'un imar faaliyetlerinin yanı sıra âlimlere de büyük ihtimam gösterdiği bilinmektedir. Hanbelî fikhî âlimi *Ebü'l-Ferec eş-Şîrâzî*, Tutuş'un itibar ettiği âlimlerdendir. Yine büyük İslam âlimlerinden *İmam Gazzâlî* de 1095'te Şam'da Emeviyye Camii'nde ders okutmuştur. Pozitif ilimler sahasında meşhur olan bilim adamı, matematikçi ve mühendis el-Kayserani, ünlü tabip *Circis bin Yuhanna* ile Selçuklu dönemine dair eser de telif eden tarihçi *İbni Kalanisi* Suriye'de yetişmiştir.

Selçuklular, Suriye ve Filistin'e hâkim oldukları 30 yıla yakın süre içinde Sünnî İslam âlemi hizmetinde ilmi çalışmaların yapılmasına gayret etmiş ve bu yönde hizmetlerde bulunmuşlardır. Bu dönemde Sünnî İslam âleminin birçok âlimi Kudüs'e gelerek ilmi faaliyetlerde bulunmuş ve faaliyet göstermişlerdir.⁴⁷⁶ Hz. Meryem anısına yaptırılan bir ibadethaneyi *Nasr b. İbrahim el-Makdisi* ve bir grup âlim aracılığıyla medreseye dönüştüren Selçuklular, büyük İslam âlimlerinin tekrar Kudüs'e dönüşünü de

⁴⁷² Casim Avcı, "Kudüs", TDV İslam Ansiklopedisi. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2002), C.XXVI, 327-329.

⁴⁷³ Urfalı Mateos, *Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev., Hrant D. Andreasyan, Edouard Dulaurier, Prof. Mükrimin Halil Yinanç, (Ankara: TTK, 2000), 119-120.

⁴⁷⁴ Mescid-i Aksa, üç ilahî dinde de kutsal sayılan Kudüs'te yer alan Müslümanların ilk kiblesi ve en önemli üç mescidinden birisidir. Ayrıca bkz. Nebi Bozkurt, "Mescid-i Aksa", TDV İslam Ansiklopedisi. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2004), C.XXIX, 268-271.

⁴⁷⁵ Mehmet Tütüncü, "Mescid-i Aksa'daki Saklı Selçuklu Kitabesi", *Yedikıta* 37, (2011): 15; Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 2.

⁴⁷⁶ Avcı, "Kudüs", 329.

sağlamıştır.⁴⁷⁷ Şehrin düşünce hayatı ve ilmi kültür açısından önemli bir merkez olmasını sağlayan Selçuklular döneminde, *Ebû Hâmid el-Gazzâlî*'nin *İhyâ-ü ulûmi'd-dîn* adlı eserini burada kaleme almaya başladığı bilinmektedir.⁴⁷⁸

3.1.3.4. Suriye-Filistin Selçuklularının Hâkim Olduğu Coğrafyada Bugünkü Türk Varlığı

Suriye'ye ilk Türk göçleri IX. yüzyılda Tolunoğlu Ahmet'in⁴⁷⁹ bölgeyi idaresi altına almasıyla başlamıştır. X. yüzyılda Akşidlilerle⁴⁸⁰ devam etmiştir. Suriye coğrafyasına büyük Türk boylarının gelmesi ise XI. yüzyıldan başlayarak⁴⁸¹ XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Türklerin Suriye'deki en büyük kolu Oğuzlar olup Türkmen adı ile anılırlar. Bölgede Memlûkluların⁴⁸² devamı olan Türkler ve daha sonra Kafkasya bölgesinden gelen Kıpçak boyları da mevcuttur.⁴⁸³ Selçuklu ve Memluklu dönemlerinde bu bölgeye Yıva, Bayat, Avşar, Beydilli, Döğer, Bayır-Bucak ve Teke boylarının yerleştiği bilinmektedir.⁴⁸⁴ Türk ananesine uygun olarak Şam'da *Lema'ât* ve *Divân* sahibi *Fahru'd-din İrâkî*'nin tekke kurmakla görevlendirildiğini, *Derviş Burak Baba*, *Süleyman Türkmanî* ve *Şeyh Ali* gibi şahsiyetlerin bu bölgelere yerleştiğini hatta bu bölgede ahi teşkilatlarının kurulduğunu ve saz şairlerinin bulunduğunu Köprülü'den

⁴⁷⁷ Nadir Karakuş, “Kudüs Fatihî Ahsîs b. Uvak Et-Türkî”, *Diyanet İlmî Dergisi* 58/3, (2022):1207- 1230.

⁴⁷⁸ Şafii fikhinin önde gelen isimlerinden olan Müslüman düşünür Gazzali için ayrıca bkz. Mustafa Çağrı, “Gazzali”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1996), C.XIII (1996), 489-505.

⁴⁷⁹ Buhara asıllı ve Tolunoğlu Hanedanı'nın kurucusu olan Tolunoğlu Ahmed için ayrıca bkz. Hakkı Dursun Yıldız, “Ahmen bin Tolun”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1989), C.II (1989), 141-143.

⁴⁸⁰ Akşid veya İhşidiler'in adı kurucuları Muhammed bin Tuğç'a ithafen verilen İhşid lakabından ileri gelir. Hanedan Mısır'da hüküm sürmüştür. Ayrıca bkz. Ahmet Ağırakça, “İhşidler”, TDV İslam Ansiklopedisi. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2000), C.XXI, 551-553.

⁴⁸¹ Mustafa Kafalı, “Suriye Türkleri-I”, *Töre Dergisi* 21-22, (1973): 32; Zafer Kaya, *Suriye'de Türk Varlığı*, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi), 1987, 4; İbrahim Kafesoğlu, “Doğu Anadolu'da İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Ehemmiyeti”, *Fuad Köprülü Armağanı*, (İstanbul: TTK, 1953), 260; Peter Benjamin Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev., Osman Karatay, (Ankara: Karam Yayınları, 2002), 180.

⁴⁸² Memluklar; Arap Yarımadası, Mısır ve Suriye'de hüküm süren Türk asıllı bir devlettir. Memluklar için ayrıca bkz. İsmail Yiğit, “Memluklar”, TDV İslam Ansiklopedisi. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2004), C.XXIX, 90-97.

⁴⁸³ Kazım Yaşar Kopraman, “Memlûklar”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989), C.VI, 437; Ayşe Melek Özyetgin, “14.Yüzyılda Ünlü Arap Filolog Ebü Hayyan'ın Bilgisi Dahilindeki Türk Dünyası”, *Türkoloji Dergisi*, C.XVI/2, (2003): 12.

⁴⁸⁴ Mehmet Şandır, “Suriye Türklüğü”, *Türk Yurdu* C.XVIII/133, (1998): 7; Fatih Kirişcioğlu, “Teke Türkmen Ağzı” (2.Tekeliler Kurultayı-Tekeli Araştırmaları Paneli,14 Temmuz 2002, İçel, s.18) Baskı: *Prof. Dr. Abdurrahman Güzel'e Armağan*, (Ankara: Gazi Eğitim ve Kültür Vakfı, 2004), 517-523.

öğrenmekteyiz.⁴⁸⁵ Bu sosyal yapı bize, buralarda kuvvetli bir Türkmen tesirinin olduğunu göstermektedir.

Suriye'deki Türklerin yerleştikleri bölgeler ve yer adları üzerine ciddi çalışmalar yapılmıştır. Burada unutulmaması gereken bir husus Türkçe yer adlarının büyük bir kısmının Arapça'ya benzetildiği veya değiştirilmiştir. Nitekim Çakar, araştırmaları neticesinde XVI. yüzyılda 584 Türkçe yer adı olduğunu tespit etmiş; Erol, yaptığı araştırmada ise günümüzde sadece 290 tane Türkçe yer adına ulaşabilmiştir.⁴⁸⁶ Bugün Suriye'de yaşayan Türkler, Lazkiye ve Halep başta olmak üzere ana iki bölgede meskûn haldedir. Akdeniz kıyısında önemli bir liman şehri olan Tartus'tan, iç Suriye'deki Hama-Humus üçgeninde, ayrıca güneyde başkent Şam, Süveyda, Deraa ve Nava bölgeleri olmak üzere neredeyse bütün Suriye genelinde azımsanmayacak bir Türk nüfusu mevcuttur.⁴⁸⁷

Osmanlı Devleti yıkılmadan önce bölgede önemli bir Türk nüfusuna ev sahipliği yapan Halep; Osmanlı Devleti döneminde Kilis, Gaziantep, Antakya, Şanlıurfa gibi bölgelerin merkezi konumundadır. Günümüzde de Halep'e bağlı olan ve Türk nüfusunun çoğunlukta olduğu Kürt Dağı, Azez, El-Bab, Menbiç ve Cerablus gibi bölgeler yine Halep idari bölgesine bağlıdır. Bugün tarihi sokaklarında dolaştığınız Halep, adeta bir Anadolu vilayeti görünümü vermektedir. Birçok sokakta Türk mimari eserlerini görmek, Türkçe konuşarak Halep'ten Şam'a kadar bütün Suriye'de seyahat edip, alışveriş yapmak mümkündür.⁴⁸⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde bulunan Tapu Tahrir Defterleri'ne göre XVI. yüzyılda Halep Sancağı'na bağlı olan 19 nahiyedeki 983 yer adından 584 adedinin Türkçe olduğu tespit edilmiştir. Yine bu defterlere göre bölgede bu yüzyılda Salur Türkmenlerinden 2000 hane; Çoğun Türkmenleri'nden 827 hane olduğu bunun da 20 bin kişilik bir nüfusa denk geldiği bilinmektedir.⁴⁸⁹ 1906 yılında kaydedilen Halep Vilayet Salnameleri'nde şehir nüfusunun 116.248 olduğu görülmektedir. Bu dönem için ciddi bir rakam olan bu nüfusun en azından yarısının Türkmenlerden oluştuğunu söylemek mümkündür. 1928 yılında Halep'te Osmanlıca olarak *Vatan Gazetesi* de

⁴⁸⁵ Mehmed Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984), 209-211; Mehmed Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, (Ankara: TTK, 1986), 162.

⁴⁸⁶ Çakar, 584; Erol, 290 yer adı tespit etmiştir. Bilgi için bkz. Enver Çakar, "Halep Sancağında Türkçe Yer Adları", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 11, (2000): 88; Mehmet Erol, *Halep Türkmenleri Halk Kültürü Araştırması*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 44.

⁴⁸⁷ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 180.

⁴⁸⁸ Burada yazar, kendi gözlemlerini aktarmıştır.

⁴⁸⁹ Çakar, "Halep Sancağında Türkçe Yer Adları", 88; Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Suriye'de Yaşayan Salur ve Çoğun Türkmenleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* C.XII/2, (2002): 335.

basılmıştır.⁴⁹⁰ Ayrıca bugün şehirde bir tur atıldığında, Türk mevcudiyetine delil olabilecek olan mahalle isimlerine rastlamak mümkündür. *Harun Dede, Höllük* (tamamı Türk Nüfusu meskûn), *Aziziye, Hamidiye, Selimiye, Altın Boğaz, Harap Han, Şakir Ağa, Mahmut Bey, Şahin Bey, Kazasker* onlarca Türk mahallesi içinde sayabildiklerimizdir. Sayıları kesin olarak bilinmemekle beraber şehirde ve kırsalında 2011 Orsam raporuna göre 975.000 Türkmen nüfusunun olduğu sanılmaktadır.⁴⁹¹ Halep-Tartus arasındaki bölgede de XVI. yüzyılda sayıları 7.000'i bulan Bozok koluna bağlı Özer Türkmenlerinin yerleştikleri kayıtlarla tasdik edilmiştir.⁴⁹²

Lazkiye bölgesinde ise 1995 yılı itibarı ile 150.000 civarında Türkmen yaşamaktadır. Lazkiye 1950'den sonra büyük gelişmeler kaydederek önem kazanmıştır. Bunun üzerine Türkmen köylerinden de hatırı sayılır sayıda insan şehir merkezine gelerek yerleşmişlerdir. Türkmenler, Lazkiye'nin kırsalının kuzey taraflarında ve diğer bölgelerde yerleşerek; bugün *Türkmen Harası* veya Türkmen mahalleleri denilen yerleşim merkezlerini meydana getirmişlerdir. Bölgede 265 adet Türkmen köyü tespit edilmiştir.⁴⁹³ Sayıları fazla olmamakla beraber, Halep ve Lazkiye bölgeleri dışında da Hama, Humus ve Kuneytra'da yaşamakta olan Türkler mevcuttur. Hama-Humus ve Tartus üçgeni arasında kalan *Telkele Bölgesi* önemli ölçüde bir nüfus barındırmaktadır. Bölgede yaşayan Türkler'in birçoğu Türkçe'yi unutmuş, Türk kimliğinden uzaklaşmışlardır. Sayıları 1995 itibarı ile 50.000 civarında olup, son yıllarda konu hakkında yapılan bir çalışma olmadığından güncel veriler elde edilememiştir. Kuneytra Bölgesi ise Suriye'nin İsrail sınırında bulunmaktadır. Bu bölgede yaşayan *Golan (Colan) Türkmenleri* XI. yüzyılda Uvakoğlu Atsız döneminde, bugün Taberiye Gölü ve Kuneytra denilen bölgelerin arasına yerleşmişlerdir. Sayıları 40.000 civarında olan bu Türklerin konuştukları Türkçe, Antep ağzına birebir benzemektedir.⁴⁹⁴ 1967 Yılında İsrail'in bölgeye saldırması üzerine topraklarını savunmaya çalışan bölge halkı ile birlikte Türkler de Suriye Ordusu'nun çekilmesi ile birlikte Halep ve Şam gibi büyük şehirlere göç

⁴⁹⁰ Volkan Payaslı, "Hatay'da Harf İnkılabı'nın Kabulü ve Yeni Alfabenin Uygulanması 1928-1938", *Turkish Studies* 6/1, (2011): 1697.

⁴⁹¹ Oytun Orhan, Bilgay Duman, Ali Öztürkmen, "Suriye'de Değişimin Ortaya Çıkardığı Toplum: Suriye Türkmenleri", Orsam Rapor No: 14, (2011): 22.

⁴⁹² Abdülkadir Gül, "XVI. Yüzyılda Özer Türkmenleri", *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi* X/1, (2008): 178.

⁴⁹³ Kafalı, "Suriye Türkleri-I", 32; Nazif Öztürk, "Suriye Türkleri", *Yeni Türkiye* III/16, (1997): 1677.

⁴⁹⁴ Hülya Arslan Erol, "Suriye Colan (Golan) Türkmenleri Ağzı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* VI, 4, (2009): 42.

etmişlerdir. Bugün Şam'da bu göç ile gelen Türklerin ikamet ettiği bir mahalle bulunmaktadır. Bunların dışında sayıları çok olmasa da, Şam'a bağlı Havran ovasında yaşayan *Havran Türkmenleri* bölgede yaşayan Türk unsurları arasında zikredilebilir.

3.1.4. Anadolu Selçukluları

3.1.4.1. *Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşunun Tarihi Temelleri, Selçuklular Öncesi Anadolu ve Malazgirt Zaferi*

Anadolu Selçuklu Devleti kurulmadan önce Anadolu coğrafyasında Bizans İmparatorluğu'nun yanı sıra; Diyarbakır ve çevresinde Mervanoğulları Beyliği, Musul'da Ukayloğulları, Kafkasya'da Abhazlar ve Gürcüler, Hazar güneyinde Ziyaroğulları, Halep ve çevresinde Mirdasoğulları gibi küçük beylikler bulunmaktaydı.⁴⁹⁵ Roma İmparatorluğu'nun varisi olarak bütün dünyaya hâkim olma arzusu doğrultusunda bir siyaset güden Bizans İmparatorluğu, Anadolu'da kurulan devletlerin içinde en büyüklerinden biriydi.⁴⁹⁶

Anadolu Selçukluları kurulmadan önce Anadolu'da bir Bizans fetih silsilesi yaşanmıştı. İmparator II. Basileos sınırları sağlama almak ve Bizans temelli bir savunma hattı oluşturmak üzere Ermeni krallık ve prensliklerine son vermişti. Buralardaki Ermeni mevcudunu da Kapadokya ve Kilikya bölgesine tehcir etmişti.⁴⁹⁷

II. Basileos döneminde Bizans sınırlarının Kafkasya'dan, Adriyatik Denizi'ne kadar uzanan bir genişlikte olduğu görülmektedir. Fakat Selçuklular ile birlikte Normlar, Peçenekler ve Uzlar tarafından gerçekleştirilen baskılar karşısında Malazgirt Savaşı'ndan önce doğuda Kafkasya'nın, batıda İtalya'nın, güneyde ise Suriye ve Mezopotamya'nın Bizans'ın elinden çıktığı görülür.⁴⁹⁸ Nihayetinde de Anadolu Selçuklular tarafından fethedilmiştir. Bizans'ın bu toprakları kaybetmesinde siyasi nedenlerin yanında sosyal nedenleri de göz önünde bulundurmak gerekir. Roma geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olan Bizans'ın kudreti, mali açıdan zengin olmaya dayanmaktaydı. Bu durum, zengin ve yüksek kültüre sahip bir tabaka ile onların ihtiyaçlarını karşılamak üzere çabalayan fakir bir halk tabakasını ortaya çıkarmıştı. İyi yetiştirilmiş memurlara sahip olan Bizans'ın mükemmel işleyen bir hukuk ve mali sistemi olmasına rağmen büyük toprak kitlelerini kaybetmesi bu halk tabakasının bağlılığının sağlanamamasından ileri gelmiş olabilir.

⁴⁹⁵ Ali Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, (Ankara: TTK, 1990), 1.

⁴⁹⁶ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, (Ankara: TTK), 1988, 2.

⁴⁹⁷ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 80.

⁴⁹⁸ Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 2.

Çünkü Bizans Anadolu ve sair zikredilen merkeze uzak toprakları, vatan olarak görmek bir yana; bir sömürü alanı olarak görmüş, ihtiyaç halinde ise ağır vergilerle halka zulmetmekten geri durmamıştır.⁴⁹⁹

Bizans'ta ortaçağda parlak bir devir yaşanmasına rağmen II. Basileios'den sonra bir gerileme ve iç karışıklık dönemi başlamıştır. Selçukluların bölgede ilk görülmeye başladıkları XI. yüzyıl başında 1025'te tahta geçen İmparator VIII. Konstantin ve kızları zamanında Bizans'ta gerileme durdurulamamıştır. VIII. Konstantin'den sonra, Mihael Paphlagonien ve kardeşi Johannes; Johannes'ten sonra ise yeğeni V. Mihael 1041 yılında imparator olarak tahta çıkmıştır. İç karışıklıklara boyun eğen Bizans'ta 1042'de çıkan bir ayaklanma ile Johannes'in yerine VIII. Konstantin'in kızları Zoe ve Theodora devleti idare etmiş; Zoe'nin IX. Konstantin Monomakhos ile evliliği ile IX. Konstantin imparator olmuştur. Oldukça kısa süreler zarfında gerçekleşen imparator değişiklikleri ve isyanlar Bizans'ta kötü gidişi devam ettirmiş, Anadolu üzerinde baskı kuran Selçukluların da işini kolaylaştırmıştır.⁵⁰⁰

Bu durumun yanı sıra IX. Konstantin'in Norman ve Anglosakson ücretli askerlerden ordunun omurgasını oluşturması ve uyguladığı sınır güvenliği sistemi, zaman içinde bir sorun teşkil etmeye başlamıştır. Türklerden toplanan paralı askerlerin sınır muhafızı olarak görev yapması Selçuklular açısından soy bağı nedeniyle bir avantaj teşkil etmiş, Bizans'ın vergi karşılığı sınır bekçiliği gibi bir stratejiyi uygulamaya sokması ile memnuniyetsiz olan bu Türkler Bizans'tan kopmuşlardır.⁵⁰¹

IX. Konstantin'den sonra tekrar idareyi ele alan Theodora, halef olarak VI. Mihael'i seçmiş fakat yine bir iç darbe ile 1057 yılında Komnenos imparator ilan edilmiştir. Bundan iki yıl sonra X. Konstantin Dukas imparator olmuş; bu karışıklıklardan faydalanan Macarlar, Peçeneklerin desteğiyle Belgrad'ı ele geçirmiş; Oğuzlar ise Teselya'ya kadar ilerleyip yağma hareketlerinde bulunmuşlardır.⁵⁰²

Konstantin'in ölümünden sonra tahta geçen Evdokia döneminde de iç karışıklıklar devam etmiştir. Bu dönemde ordunun zayıflaması ve ihmal edilmesi ile ordunun Anadolu'da yağmalama girişimlerinde bulunması; Anadolu'yu Selçuklu akınlarına karşı oldukça müsait bir pozisyona getirmiştir. Ordunun dağınık bir halde olması ve ekonomik açıdan

⁴⁹⁹ Zeki Atçeken, *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, (Konya: Eğitim Yayınevi, 2004), 5; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 25.

⁵⁰⁰ Sevim, *Anadolunun Fethi Selçuklular Dönemi*, 2.

⁵⁰¹ Vladimir Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev., Azer Yaran, (Ankara: Onur Yayınları), 1988, 38.

⁵⁰² Sevim, *Anadolunun Fethi Selçuklular Dönemi*, 5.

zayıflayan devletin perişan vaziyeti karşısında Evdokia, çareyi kurtarıcı olarak gördüğü genç ve hırslı General Romanos Diogenes ile evlenmekte bulmuştur. Selçuklu tehdidinin farkına varıp vaziyeti iyi tahlil eden genç imparator, kısa süre içinde Selçuklu ilerleyişine mani olmak üzere hazırlıklara girişmiştir.⁵⁰³

Öte yandan 1063'te Selçuklu tahtına oturan Sultan Alparslan ise ilk hedef olarak Azerbaycan'ı belirleyip buraları ele geçirmişti.⁵⁰⁴ Daha sonra Anadolu'ya yönelerek burada Bizans'ın doğu sınırındaki önemli kalelerinden olan Ani'yi ele geçirmiş ve Mısır'a Fatımiler üzerine sefere başlamıştı.⁵⁰⁵ Sultan Alparslan, Mısır seferinden önce ünlü Selçuklu komutanlarından Gümüştegin ve Afşin Bey'i Anadolu'ya göndermişti. Aralarında bir takım anlaşmazlıklar zuhur eden Afşin ve Gümüştegin arasındaki mesele Gümüştegin'in öldürülmesiyle nihayete erince; Afşin Bey sultanın gazabından çekindiğinden Anadolu'nun batısına doğru akın hareketlerine devam etti.⁵⁰⁶ Daha sonra Marmara önlerine kadar gelen Afşin Bey, Bizans'ın büyük bir orduyla Doğu Anadolu'ya hareket ettiğini ve Sultan Alparslan'a isyan eden Erbasgan'ın Bizans'a sığındığını haber vermiş ve affedilmişti. Selçuklu Beyleri Anadolu topraklarında faaliyetlerine devam ederken Mısır seferi için hazırlıklarını tamamlayan Sultan Alparslan, Halep önlerine gelmişti.⁵⁰⁷ Bu sırada Afşin Bey tarafından sultana ulaştırılan haber Bizans ordusunun doğu seferine çıktığı idi.⁵⁰⁸ Bu süreçte Bizans elçileri Halep'te Sultan Alparslan'a giderek Menbiç'e karşı Ahlat ve Malazgirt'i vermelerini talep etmişti.⁵⁰⁹ Bunun üzerine Halep önlerinde olan sultan, Mısır seferini yarıda bırakarak hızlıca Ahlat'a doğru hareket etti.⁵¹⁰ Diğer taraftan Romen Diogenes komutasındaki Bizans ordusu ise *Thema Sistemi*⁵¹¹ düzgün faaliyet gösteremediğinden kırsaldan asker edinememiş ve paralı askerlerden oluşmuş bir halde organizasyon açısından da zayıf ve dağınık bir vaziyette Kapadokya

⁵⁰³ Sevim, *Anadolunun Fethi Selçuklular Dönemi*, 6.

⁵⁰⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'l-Zeman fi Tarihi'l-Ayan*, 129; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev., Fikret Işıltan, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970), 217.

⁵⁰⁵ Urfalı Mateos, *Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 119-120.

⁵⁰⁶ Mustafa Demir, *Büyük Selçuklular Tarihi*, (Sakarya: Sakarya Yayınları, 2011), 39-40.

⁵⁰⁷ Hüseyin Kayhan, "Selçuklular-Fâtımî Halifeliği İlişkileri", *Türkler Ansiklopedisi*. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002) C.IV, 755.

⁵⁰⁸ Mustafa Alican, *Kıyametin İlk Günü Malazgirt*, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2017), 98.

⁵⁰⁹ Claude Cahen, "İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı", çev., Zeynep Kerman, *Türkiyat Mecmuası XVII*, (1972): 88.

⁵¹⁰ Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009), 205.

⁵¹¹ Thema sistemi, ülkenin sınır güvenliğini aynı zamanda da asker ihtiyacını karşılamak üzere ihtiyaç olunan bölgedeki toprağın tahsis edilmesi anlayışına dayanır. Thema sistemi ile ilgili ayrıca bkz. Yücel Öztürk, "Tımar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması, Bizans Uygulaması ve Osmanlı ile Mukayesesi", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi XXXI*, (2012): 157-208.

bölgesine gelmişti. Burada komutanlarıyla istişare eden Roman Diogenes, *Diyar-ı Rum*'da kalma önerilerini dinlemeyerek Malazgirt Ovası'na doğru hareket etti.⁵¹² 1071 yılının Ağustos ayı ortalarında Sultan Alparslan, Bizans'a İbnü'l Muhalleban ve Emir Savtekin'i barış teklifinde bulunmak üzere elçi olarak göndermişti.⁵¹³ Ordusunun azametinden korkulduğu hissine kapılan Roman Diogenes, bu teklifi şiddetle reddederek Rey'de cevap vereceğini söylemiş ve heyeti geri çevirmişti.⁵¹⁴ Bizans ordusu teknik açıdan üstün ve sayıca 200.000'i aşkın olup Selçuklu kuvvetlerinin beş katı kadardı.⁵¹⁵ Yine Bizans ordusunda 1.400 araba silah ve teçhizat ile 1.200 kişinin çektiği bir mancınık da yer alıyordu.⁵¹⁶ Müzakerelerin sonuçsuz kalması üzerine savaşın kaçınılmaz olduğunu anlayan Selçuklu ileri gelenleri ve Sultan Alparslan, yapılan istişarelerden sonra 26 Ağustos Cuma sabahı harekete geçme kararı aldı. Sultan ve ümerası, ibadetlerini icra ederek kuvvetli bir inanç üzere Bizans'ın kudretli addedilen ordusuna karşı hücumla geçti.⁵¹⁷ Şiddetli bir hücum ile saldırıya geçen hassa kuvvetleri, sahte ri'cat hareketi ile düşmanı pusuda bekleyen Selçuklu birliklerinin önüne çekti. Nihayetinde tuzağa düştüğünü anlayan Roman Diogenes, askerlerini karargâh arkasında toplamak üzere hareket edince bu durum Bizans askerleri tarafından bir geri çekiliş olarak değerlendirildi. Bazı Türk kökenli askerlerin de Selçuklu tarafına geçmesiyle dağılan Bizans ordusu kesin ve ağır bir mağlubiyete uğradı.⁵¹⁸ Savaş meydanını terketmeyerek kahramanca mücadele eden Bizans İmparatoru Romen Diogenes, bir gulam tarafından esir edilerek sultanın huzuruna getirildi. Kötü bir sonu hayal eden imparator, Sultan Alparslan tarafından oldukça ılımlı bir şekilde karşılanmış ve memleketine gönderilmiş olsa da; Bizans tahtını ele geçiren Mihail tarafından gözlerine mil çektirilerek bir adada hapsedilmiş ve hazin bir sondan kurtulamamıştır.⁵¹⁹

⁵¹² Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, çev., Bilge Umar, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008), 48; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1972), 54-55.

⁵¹³ Cahen, "İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı", 85-100.

⁵¹⁴ Bühdârî, *Zübdetü'n-nusrâ ve nuhbetü'l-usrâ*, çev., Kıvameddin Burslan, (İstanbul: TTK, 1943), 37.

⁵¹⁵ Çeşitli kaynaklarda farklı rakamlar olsa da 30.000'i rütbeli veya subay bunların yanında da 100.000 atlı 100.000 yaya olmak üzere, 200.000'i aşkın bir kuvvetin olduğu bildirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için ayrıca bakınız; Ali Sevim, "Malazgirt Muharebesi", TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2003), C.XXVII, 481.

⁵¹⁶ Faruk Sümer-Ali Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, (Ankara: TTK, 1971), 35.

⁵¹⁷ Arslan Tekin, *Selçuklu Tarihi*, (İstanbul: Kariyer Yayınları, 2012), 166.

⁵¹⁸ Sevim, "Malazgirt Muharebesi", 487.

⁵¹⁹ David Nicolle, *Malazgirt 1071*, çev., Özgür Kolçak, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 83; Sümer-Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, 26.

Malazgirt Zaferi, Türk ve Dünya tarihi açısından oldukça önemli sonuçlara yol açmıştır. Anadolu'nun Türklere kalıcı bir yurt olmasının yolunu açan bu zafer zamanla Anadolu'da Bizans tahakkümünün yıkılmasını sağlamıştır. Geçmişte akınlarla ganimet toplamak üzere Anadolu'ya giren Türkler artık Anadolu'da kalıcı olarak yurt tutacak ve birçok beylik ve devlet kuracaktır. Malazgirt Zaferi'ni takiben Sivas ve civarında Danişmendliler, Fırat'ın kuzeyi sahasında Erzurum çevresinde Saltukoğulları, Erzincan civarında Mengücekliler, Güneydoğu Anadolu'da Artuklular, İznik ve çevresi olmak üzere Selçuklular devlet kurmuş; bu beylik ve devletler Anadolu'nun tamamen Türkleşmesi ve Türk yurdu olması yolunda önemli birer aşama olmuştur.⁵²⁰

3.1.4.2. Kutalmışoğulları ve Selçuklu Mücadelesinin Temel Meseleleri

Selçuklu Devleti'nin Dandanakan Savaşı'ndan sonra düzenlenen Merv Toy'u ile yapılan görev dağılımında daha önce bahsedildiği üzere hanedan mensuplarına çeşitli vazifler verilerek fethedilmesi gereken yerler belirlenmişti. Kutalmış ise babası Arslan Yabgu'nun ölümünden sonra Tuğrul ve Çağrı Beyler'in emrinde batının fethiyle iştigal olmuş; Hasankale'de Bizans'a karşı zafer kazanmış ve Arslan Besasiri üzerine bir sefer düzenlemişti.⁵²¹ Fakat Kutalmış, Tuğrul Bey'in vefatından sonra “*Saltanat bize düşer, babam bu yolda öldürüldü*” ifadesini dile getirerek isyan etmişti.⁵²² Kaynaklarda Kutalmış'ın isyanı ile ilgili farklı zamanlar belirtilmiş olsa da Tuğrul Bey'in komutanlarından Humar Tekin'in 1061 yılında Kutalmış'ı sığındığı *Girdkuh Kalesi*'nde kuşattığı bilinmektedir.⁵²³ Kutalmış, Selçuk Bey'den sonra babası Arslan'ın Selçukluların yabgusu olması hasebiyle taht üzerinde meşru hakkının olduğunu düşünmüş ve kendisine ait bir hükümlanlık alanının olması lazım geldiğini öne sürmüştür. 1063 yılı geldiğinde Tuğrul Bey'in veziri Amid'ül Mülk Kündüri, Kutalmış Bey'i sığındığı kalede kuşattığı esnada Tuğrul Bey'in vefatı haberi ulaşmış; Kündüri'nin kuşatmayı bırakıp başkente dönmesi üzerine Kutalmış, kaleden çıkıp Türkmenlerden asker toplamaya başlamıştır.⁵²⁴ Vezir Kündüri ise Tuğrul Bey'in vefatının akabinde Çağrı Bey oğlu Süleyman'ı tahta çıkararak, Alparslan'a itaat etmesini aksi takdirde kendisine

⁵²⁰ Muharrem Kesik, *Anadolu Türk Beylikleri*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2018), 37.

⁵²¹ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 62.

⁵²² Aksarayi, *Müsameretül Ahbar*, 11

⁵²³ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 47.

⁵²⁴ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 140, 141; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 48.

saldıracağını bildirmiştir.⁵²⁵ Selçuklu Beyleri ve halkta karşılığı olmayan bu hamlenin yanı sıra Alparslan'ın da kuvvetlendiğini gören Kündüri, başkent Rey'de hutbeyi önce Alparslan'ın sonra Süleyman'ın adı gelecek biçimde okutmaya başlamıştır. Kutalmış'ın da yanındaki Türkmenlerle birlikte Rey üzerine gelmesiyle sıkışan Kündüri, Alparslan'dan gelecek yardımı beklemek zorunda kalmıştır.⁵²⁶

1063 yılında Kutalmış, başkent Rey'i kuşattı.⁵²⁷ Alparslan ise Huttalan Emiri ve tahtta hak iddia eden bir diğer hanedan mensubu Musa Yabgu'yu bertaraf ettikten sonra Merv'den kuvvetli bir orduyla Rey'e doğru harekete geçmişti. Alparslan'ın harekete geçtiğini haber alan Kutalmış, muhasarayı bırakarak Alparslan üzerine yönelmiş ve Damgan civarında Alparslan karşısında ağır bir hezimete uğramıştır. Evvelce sığındığı kale olan Girdkuh'a doğru hareket eden Kutalmış, bu yolda aldığı yaradan dolayı hayatını kaybetmiştir.⁵²⁸

Mikail Bey'in oğulları Tuğrul ve Çağrı Beyler ile Arslan Yabgu oğulları arasındaki rekabetin uzun süre devam ettiği görülmektedir. Hukuki açıdan sağlam bir zemine oturduğu iddia edilebilecek olan Kutalmış'ın taht iddiasının aksine, Mikail Bey oğulları arasında bir uzlaşma ve dayanışma görülür. Kaldı ki Arslan Yabgu'nun sağ olduğu dönemlerde dahi Tuğrul ve Çağrı Bey amcalarına isyan etmemiş, uzlaşma taraftarı olmuştur.⁵²⁹

Alparslan'a karşı verdiği taht mücadelesi neticesinde hayatını kaybeden Kutalmış'ın bazı kaynaklara göre 5 bazı kaynaklara göre ise 4 oğlu bulunmaktadır.⁵³⁰ Babaları Kutalmış ile birlikte Alparslan'a karşı girişilen mücadelede yer alan ve isimleri Mansur, Süleyman, Alp İlek, Dolat olan bu kardeşler; Alparslan tarafından öldürülmek istenmiş ise de Vezir Nizam'ül Mülk buna engel olmuştur.⁵³¹ Malazgirt Savaşı'na kadar olan süreci aktaran kaynaklarda Kutalmış'ın bu oğullarından bahsedilmemesi, bu kardeşlerin Alparslan'ın

⁵²⁵ Sıbt İbnü'l Cevzi, *Mir'atü'z Zeman fi Tarihi'l-Ayan*, C.II, 188.

⁵²⁶ İbnu'l Esir, *el Kamil fi't-Tarih*, C.IX, 496.

⁵²⁷ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 148.

⁵²⁸ İbnu'l-Adım, *Bugyetü't-Taleb fi Tarih Haleb*, 13; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 149.

⁵²⁹ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 65.

⁵³⁰ Mehmet Altan Köymen, "Süleyman Şah ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", *Belleten*, LVII/218, (1993): 71-80.

⁵³¹ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2004), 76.

sultanlığı boyunca hapsedilmiş olmalarından veya gözetim altında tutulmuş olmalarından kaynaklanmış olabilir.⁵³²

Kutalmışoğulları'nın Anadolu'ya gönderilmeleri veya merkezden uzaklaştırılmaları hususunda tartışmalı birçok husus mevcuttur. Kaynaklarda da ihtilaflı olan bu mesele ile ilgili Aksarayı, *Müsameret'ül Ahbar* eserinde aktardığı rivayete göre; isyan eden Kutalmış, Sultan Alparslan tarafından öldürülmek istenmiştir. Vezir Nizam'ül Mülk ise hanedan soyunun katlinin uğursuzluk getireceğini iddia etmiş ve bunların meşgul edilmesi için Anadolu'ya fethe gönderilmesini önermiştir.⁵³³ Bir başka rivayete göre ise Kutalmışoğlu Süleyman Şah ve kardeşi Mansur, Anadolu içlerine Türkmen boylarını yerleştirmek üzere vazifeli olarak Anadolu'ya gelmiştir.

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Süleyman veya kardeşlerinin Anadolu'yu fethetmek üzere gönderilmeleri ile ilgili bir belge mevcut değildir. Netice itibarı ile taht üzerinde hak iddia ederek isyana kalkışan bir zümrenin Anadolu'ya saltanat sürmek veya devlet kurmak üzere gönderilmeleri de tutarlı değildir. Nitekim Anadolu ve Suriye-Filistin bölgelerinde yapılan fetihleri rivayet eden eserlerde bu kişilerin adı geçmemektedir. Muhtemeldir ki Kutalmışoğlu Süleyman, Melikşah'ın amcası Kavurd'la verdiği mücadele esnasında kaçmış veya Malazgirt Savaşı ile saltanat üzerinde tam anlamıyla hâkimiyeti tesis ettiğine inanan Sultan Alparslan tarafından serbest bırakılmıştır. Bu iddiaların hangisi doğru olursa olsun netice itibarıyla yanındaki Türkmen kitleleriyle Anadolu'ya gelen Kutalmışoğulları Anadolu'da faaliyet göstermiş ve fetih hareketlerine girişmişlerdir.⁵³⁴

3.1.4.3. Anadolu Selçukluları Siyasi Tarihi

Anadolu tarih boyunca dünyanın en önemli uygarlıklarına ev sahipliği etmiş bir medeniyet beşiği olarak birçok ilke şahitlik etmiştir. Selçukluların kurduğu Anadolu Selçuklu Devleti ise günümüze kadar gelen mirası ile Türk ve dünya tarihinde yerini almıştır. Malazgirt Savaşı'ndan sonra Anadolu'da artarak devam eden Türk göçleri ile birlikte Selçuklu akıncıları da ilerlemeye devam etmiştir. Sultan Melikşah'ın verdiği görev üzere Anadolu'da ilerleyen Kutalmışoğlu Süleyman Şah; sürdürdüğü akınlar ile kısa zamanda Marmara Denizi kıyılarına kadar ulaşmıştır. Türk tarihinin en önemli

⁵³² Salim Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi II, Malazgirt'ten Miryokelafon'a*, (Çorum: Karam Yayınları, 2003), C.II, 34

⁵³³ Aksarayı, *Müsameret'ül Ahbar*, çev., Mürsel Öztürk, (Ankara: TTK, 2000), 11.

⁵³⁴ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 75; Köymen, "Süleyman Şah ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", 219.

isimlerinden biri olan Kutalmışoğlu Süleyman Şah, Anadolu'nun tamamına yayılan fetih hareketleri ile Türk yerleşiminin de Anadolu geneline yayılmasını sağlamıştır.

Selçukluların Dandanakan Zaferi sonrasında dalga dalga yayılan Türk göçü, Azerbaycan ve Ön Asya'dan sonra Anadolu'ya yönelmiştir. Selçuklu akınları ile fethedilen bölgelerin, fetihten sonra elde tutulması fetihten daha mühim ve meşakkatli bir meseledir. Fethedilen bölgelerde tahakkümü sağlamlaştırmak ve muvazenede tutmak gayesi ile bir iskân politikası izlenmesi zaruridir. Bu minval üzere fetih bölgelerinde kültürel ve içtimai hâkimiyeti de tesis etmek üzere Selçuklu Sultanı Melikşah, asi ve dağınık Türkmen boylarını yeni ele geçirilen bölgelerde sistematik bir şekilde iskân etmiş, Anadolu'nun Türkleşmesi yolunda ciddi bir hamle yapmıştır.⁵³⁵ Bu sistemli iskân faaliyetlerinin yanı sıra uygulamaya geçirilen toprak rejimi, iskân politikasının kalıcı olmasını ve yerleştirilen Türkmenlerin yeni fethedilen bu toprakları vatan olarak benimsemesine olanak sağlamıştır. Büyük Selçuklu veziri Nizam'ül-Mülk'ün fethedilen bölgelerde geliştirdiği miri toprak rejimi ve dağıtılan iktalar sayesinde Anadolu'ya yayınlan Türkmen gruplarının yerleşik hayata geçirilmesine ve Anadolu'nun Türk vatanı haline gelmesine katkıda bulunmuştur.⁵³⁶ Burada Selçukluların Anadolu'da bir devlet halinde teşekkül etmeden önce kurdukları iyi işleyen idari mekanizmalar görülmektedir. Kalıcı eserler inşa etmeleri, idari teşkilatlar kurmaları Selçukluların devlet kurmadan bu coğrafyayı vatan olarak benimsediklerini gösterir.

Kutalmışoğulları, Güney Doğu Anadolu'da faaliyet göstermeye başlamış ve buradaki Türkmen kitlelerini etraflarına toplamıştı. Bir yandan Suriye'de Büyük Selçuklu aleyhine oluşturulan ittifaka destek veren Kutalmışoğlu Mansur, diğer yandan ise Halep'i muhasara eden Süleyman Şah istedikleri sonuca ulaşamadı.⁵³⁷ Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın Suriye-Filistin Selçukluları bahsinde ifade ettiğimiz üzere; Suriye'de bir devlet teşkil etmeleri bölgenin karışık vaziyetinden dolayı mümkün olmadığının farkına varmıştı. Bu nedenle Büyük Selçuklu Devleti'ne yakın bir müstakil devletin yaşama şansını zayıf gören Kutalmışoğulları, Anadolu içlerine hareket etti. Bizans'ın içinde bulunduğu durumu avantaja çeviren Kutalmışoğulları, ciddi bir direnişle karşılaşmadan Konya'yı ve civarındaki önemli kalelerden Gavele'yi ele geçirdi.⁵³⁸ Alparslan döneminde

⁵³⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, (İstanbul: TTK, 1953), 64.

⁵³⁶ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 194.

⁵³⁷ Sevim, *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, 24; Sevim, *Suriye Filistin Selçukluları Tarihi*, 37.

⁵³⁸ Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi II, Malazgirt'ten Miryokelafon'a*, 38.

çeşitli anlaşmazlıklar nedeniyle Anadolu'ya göç eden Yabgulular ve diğer Türkmenleri bir araya getiren Kutalmışoğulları Kuzeybatı Anadolu'ya yöneldiler.⁵³⁹ Bizans'ın iktidar mücadeleleri ve iç karışıklıklardan bunalmış bir vaziyette olmasını fırsat bilen Süleyman Şah ve kardeşi Mansur 1075 yılında İznik'i ele geçirdi. Bu şekilde Anadolu'da yeni ve müstakil bir Selçuklu devletinin temeli atılmış oluyordu.⁵⁴⁰

Süleyman Şah ve kardeşi Mansur'un İznik'e yerleşmesinden sonra da Bizans'ta saltanat mücadeleleri devam ediyordu. 1075'te İznik'i kaybeden Bizans'ta ordu komutanlarından Nikephoros Bryennios isyan etti ve 1077 yılında Edirne'de imparatorluğunu ilan ederek İstanbul'a yürüdü. Bu karışıklıklar sırasında ise Anadolu'da Bizans'ın askeri komutanlığını yürüten Nikephoros Botaniates, müttefiki olan Selçuklu hanedanı üyesi Erbasgan'ı Kutalmışoğulları'na göndererek yanına çekmek arzusu ile vaatlerde bulunmuştu. Kutalmışoğulları'nı yanına çeken Botaniates, 1078 yılında Bizans tahtını ele geçirmeyi başardı. Bu vesile ile Selçuklu Türkleri geniş bir egemenlik sahasına ulaşma yolunda önemli bir avantaj elde etmişlerdi.⁵⁴¹

Bizans imparatorunun Selçuklular sayesinde tahtı ele geçirmesi, Anadolu'daki Selçuklulara geniş olanaklar sağlamış, hâkimiyet sahasının genişlemesi ve kazanılan başarılar Türkmen mevcudiyetinin yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Bunun yanı sıra Bizans'ın içinde bulunduğu karışık durum nedeniyle bunalmış olan halk da Selçuklu idaresinde bir nebze huzur bulmuş, rahata kavuşmuş ve bu sayede sosyolojik olarak da Anadolu'da kurulacak devletin temeli sağlam bir zemine oturmuştur.

Bizans İmparatoru'nun belirlenmesinde en önemli faktör olarak karşımıza çıkan Kutalmışoğulları, mevcut siyasi durumu avantaja çevirmiş ve Bizans tahtının koruyucusu durumuna gelmişlerdir. Tahtını Kutalmışoğulları sayesinde ele geçiren Botaniates ise tahtı muhafaza edebilmek için borçlu olduğu Selçukluların Anadolu'daki faaliyetlerine engel olmamış, İstanbul Boğazı'na kadar olan bölgeyi Kutalmışoğulları'na bırakmıştır. Botaniates en kuvvetli müttefiki olarak gördüğü Kutalmışoğlu Süleyman Şah ve Mansur'u kendisine denk birer hükümdar gibi kabul etmiş ve benimsemiştir.⁵⁴²

Anadolu'da etkin bir rol üstlenen ve başarıları birlikte elde eden iki kardeşin müstakil bir devlet kurma aşamasında karşı karşıya geldikleri ve anlaşmazlığa düştükleri

⁵³⁹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 83.

⁵⁴⁰ Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi II, Malazgirt'ten Miryokelafon'a*, 38-39.

⁵⁴¹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 322.

⁵⁴² Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi II, Malazgirt'ten Miryokelafon'a*, 40; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 85; Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, 27.

görülmektedir. Bu yeni devlet olgusu ortaya çıktığı andan itibaren Mansur'un büyük ağabey olarak Anadolu Selçuklu Devleti'nin yegâne hükümdarı olmak arzusu ile hareket ettiği ve Bizans İmparatoru Botaniates ile bir ittifak zemini aradığı görülür. Bu durum karşısında ise Süleyman Şah durumu Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'a bildirmiştir. Bu husus, Anadolu'da kurulan devletin hukuki açıdan hala Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na bağlı olduğu gerçeğini karşımıza çıkarmaktadır.⁵⁴³

Süleyman Şah'ın Büyük Selçuklu Devleti'ne tabi olma durumu Suriye'de ve Anadolu'da yaptıkları ilk fetih girişimlerinde de karşımıza çıkar. Nitekim Halep'i kuşatan Süleyman Şah'a, Halep Emiri Nasr bin Mahmud'dan Melikşah'a bağlı olduğunu ve kuşatmayı kaldırması gerektiğini bildiren haber geldiğinde; Şah hemen kuşatmayı kaldırmıştır.⁵⁴⁴ Yine kardeşi Alp İlek ile Şöklü Bey, Melikşah'a isyan ettiğinde Atsız Bey bunları ele geçirmiş; Süleyman Şah'ın kardeşinin serbest bırakılması arzusu Atsız tarafından reddedilmiştir. Atsız, Melikşah'dan haber gelmedikçe müsbet cevap veremeyeceğini bildirmesi üzerine Süleyman Şah herhangi bir teşebbüste bulunmamıştır.⁵⁴⁵ Süleyman Şah'ın metbu devlet Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na ve Sultan Melikşah'a bağlılığının ve itaatinin neticesi olarak Anadolu'da serbest bir şekilde faaliyet göstermesine müsaade edildiği düşünülebilir. Artuk Bey'in de faaliyet sahası olan Anadolu'dan alınıp farklı coğrafyalarda görev verilmesi, Süleyman Şah'a bu bağlılığı karşısında verilen bir ödül olarak değerlendirilmelidir. Kaynaklarda da bu husus Süleyman Şah'ın şikâyetleri üzerine Artuk Bey'in Anadolu'daki faaliyetlerine son verildiği şeklinde rivayet edilir. Bu husus Süleyman Şah açısından bir avantaj gibi görülse de Artuk Bey gibi güçlü bir komutanın husumetine sebep olmuş, nihayetinde de savaşa neden olacak bir düşmanlığa dönüşmüş olduğu görülmektedir.⁵⁴⁶

Mansur'un isyanı karşısında tedbir alarak, Süleyman Şah'a destek veren Melikşah'ın Anadolu ile ilgili hususlarda ne kadar alakadar ve hassas olduğunu, bunun yanı sıra Süleyman Şah'a da itibar ettiğini göstermiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nden Süleyman Şah'a yardım gönderilmesi, itaatkâr bir imaj çizen Süleyman Şah'ın bu hususta başarılı olduğunun ve Büyük Selçuklu Devleti'nde karşılık bulduğunun delilidir. Nitekim Porsuk

⁵⁴³ Sibt İbnü'l Cevzi, *Mir'atü'z Zeman fi Tarihi'l-Ayan*, C.II, 326.

⁵⁴⁴ Köymen, "Süleyman Şah ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", 71.

⁵⁴⁵ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 78.

⁵⁴⁶ Köymen, "Süleyman Şah ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", 74-75.

Bey'in emri altında Melikşah tarafından Anadolu'ya gönderilen ordu, Mansur'u bertaraf etmiş; Anadolu, Büyük Selçuklu Devleti tarafından Süleyman Şah'a teslim edilmiştir.⁵⁴⁷ Süleyman Şah'a, Anadolu hükümdarlığı menşuru Sultan Melikşah tarafından gönderilmiştir. Bunun yanı sıra Abbasi Halifesi'nin de Süleyman Şah'a hil'at, sancak ve saltanat menşuru gönderdiği ve sultan diyerek hitap ettiği bilinmektedir. Oysa Süleyman Şah, Büyük Selçuklu divanlarında tabiiyetten kaynaklı olarak melik diye anılmaya devam edecektir.⁵⁴⁸

Anadolu'da hâkimiyetini pekiştiren Süleyman Şah, bundan sonra İznik'i kendisine başkent yaparak Bizans'taki siyasi müesseselere benzer bir yapıda devletini inşa etmiştir. Başkenti, teşkilatı ve ordusu olan bu devletin sınırları Marmara Denizi'nden Toroslara kadar uzanmıştır.⁵⁴⁹ İç Anadolu'yu egemenliği altına alan Anadolu Selçuklu Devleti'nin himayesi altında olan yerli halk; Bizans'ın ağır vergi yükü altında ezilmekten kurtulmuş ve adilane bir idareye kavuşmuştur. Göçlerle birlikte demagojik yapı da değişmeye başlamış, Türkmen varlığı artmıştır. Yeni devlet, Anadolu'da inanç hürriyeti bağlamında da yerel halka olanak tanımıştır. Selçukluların bu yönetim anlayışı, halkın güvenliğini ve refahını sağlamayı amaçlaması neticesinde Anadolu Selçuklu Devleti tahakkümünü sağlamlaştırmıştır.⁵⁵⁰

Kutalmışoğlu Süleyman Şah, ağabeyi Mansur'un vefatından sonra da Bizans ile ilişkilerine devam etmiş, taht kavgalarına müdahil olmuştur. Süleyman Şah tarafından desteklenen Nikephoros Melissenos, taht mücadelesinde Aleksios Komnenos'a kaybetse de oluşan siyasi boşluk yine Selçukluların fetih hareketlerine uygun ortamı hazırlamıştır. Aleksios Komnenos bir baskın ile Selçukluları boğazdan uzaklaştırmaya çalışsa da, batıdaki Peçenek ve Norman baskısını göz önüne alarak Selçuklular ile 1081 yılında bir anlaşma imzalamıştır. Drakon Suyu'nun sınır olarak belirlendiği bu anlaşma ile batı sınırını güvenceye alan Anadolu Selçukluları yüzünü güneye çevirmiştir.⁵⁵¹ 1082 ve 1083 yılı arasında Adana ve Tarsus çevresini ele geçiren Süleyman Şah, Urfa'yı da vergiye bağlayarak İznik'e geri dönmüştür.⁵⁵²

⁵⁴⁷ Gregory Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, C.I, 329; Köymen, "Süleyman Şah ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", 76.

⁵⁴⁸ Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I-II*, (Ankara: TTK, 2020), C.I, 62-63.

⁵⁴⁹ Sıbt İbnü'l Cevzi, *Mir'atü'z Zeman fi Tarihi'l-Ayan*, C.II, 405.

⁵⁵⁰ Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi II, Malazgirt'ten Miryokelafon'a*, 41; Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, 27; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 81-89.

⁵⁵¹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 61.

⁵⁵² Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, 30.

Bu fetih hareketlerinden sonra Süleyman Şah'ın hedefi, Şerefüddeve Müslim ve Tutuş'un da hedefinde olan Antakya olmuştur. Antakya'da hüküm süren Brachsmios'un oğlu ve Antakya şihnesinin daveti üzerine az bir kuvvetle Antakya'ya gelen Süleyman Şah, harp etmeden şehri ele geçirmiştir. Daha sonra kendisine katılan takviye kuvvetlerle Süleyman Şah, Antakya çevresinde fetihlere devam etmiştir. Büyük Selçuklu Devleti adına Antakya'nın vergisini alan Şerefüddeve Müslim, Antakya'yı ele geçiren Süleyman Şah'tan bu vergiyi talep etmiştir. Bu talebi reddedilen Şerefüddeve Müslim, Antakya'yı kuşatmak üzere yanında Çubuk Bey'in kuvvetleriyle harekete geçmiştir. Süleyman Şah ise bunun üzerine ordusuyla Şerefüddeve Müslim'i karşılamaya çıkmış ve 1085 yılının Haziran ayında iki ordu karşılaşmıştır. Çubuk Bey'in, kuvvetleriyle Süleyman Şah tarafına geçmesiyle Şerefüddeve Müslim ağır bir mağlubiyete uğramıştır.⁵⁵³ Müslim'in hayatını kaybettiği bu çarpışmadan sonra Süleyman Şah, Halep'i ele geçirmek üzere hareket etmiştir. Büyük Selçuklular ve vasallarıyla karşı karşıya gelen Süleyman Şah, 1086 yılında Halep'i kuşatmıştır. Halep'in idaresini elinde bulunduran el-Huteyti, Şam'da bulunan Suriye Selçuklu Meliki Tutuş'tan yardım istemiştir. Daha önce bahsedildiği üzere Anadolu için Süleyman Şah'a karşı düşmanlık besleyen Artuk Bey ile birlikte harekete geçen Tutuş, Ayn Seylem mevkiinde Süleyman Şah'ı mağlup etmiştir. Bu savaşta hayatını kaybeden Süleyman Şah, Tutuş tarafından Halep kapısına yakın bir yere tazimle defnedilmiştir.⁵⁵⁴

Süleyman Şah vefat etmeden önce yerine hükümdar naibi olarak Ebu'l Kasım'ı bırakmıştı. Süleyman Şah'ın yaptığı Drakon Anlaşması'nı bozarak Bizans'a saldıran Ebu'l Kasım, kardeşini de Kapadokya'ya vali olarak atamıştı. Ebu'l Kasım'ın donanma kurma ve deniz yoluyla da Bizans'ı sıkıştırma hamlesi üzerine Aleksios tarafından barış teklifi yapıldı. Bu teklifin Ebu'l Kasım tarafından reddedilmesi üzerine Bizans, Türk asıllı Tatikos komutasında bir orduyla İznik'i muhasara etti. Bu sırada Sultan Melikşah tarafından gönderilen Porsuk Bey'in İznik'e hareket ettiği haberini alan Bizans kuşatmayı kaldırdı. Bu defa Bizans yerine Selçuklu ordusu tarafından kuşatılan Ebu'l Kasım, Aleksios'tan yardım istedi. Kuşatmayı nihayete erdiremeyen Selçuklular, Bozan Bey'i de İznik'e artçı güç olarak gönderdi. Ebu'l Kasım, yerine kardeşi Ebu'l Gazi'yi bırakıp;

⁵⁵³ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 73-74; Sevim, *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, 36; İbnül Esir, *el Kamil fi't-Tarih*, C.VIII, 436-437.

⁵⁵⁴ Anna Komnena, *Alexiad*, çev., Bilge Umar, (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1996), 197; İbnül Esir, *el Kamil fi't-Tarih*, C.VIII, 443-444; Müneccimbaşı, *Camiü'd Düvel, Selçuklular Tarihi, Horasan-Irak, Kirman, ve Suriye Selçukluları*, C.I, 215.

İsfahan'a, sultana bağılılık arz etmek ve aman dilemek için gitse de dönüşte öldürülerek hayatını kaybetti. Süleyman Şah ile birlikte Ayn Seylem mücadelesinde esir olan I. Kılıç Arslan'ın dönüşüne kadar Ebu'l Gazi, Anadolu Selçuklu Devleti'ni yönetti.⁵⁵⁵

Melikşah'ın vefat etmesinden sonra Anadolu'ya gelen Kılıç Arslan ve kardeşi Kulan Arslan'ın İznik'in kuşatıldığı bir sırada yanlarında ciddi bir Türkmen kitlesiyle İznik'e gelmeleri sevinçle karşılanmıştır. Ebu'l Gazi, muhafaza ettiği hükümeti I. Kılıç Arslan'a teslim etmiş ve I. Kılıç Arslan sultan unvanını alarak Anadolu Selçuklu Devleti'nin başına geçmiştir.⁵⁵⁶

İlk faaliyet olarak Bizans ordusunu İznik'ten uzaklaştıran I. Kılıç Arslan, Çaka Bey ile iyi ilişkiler geliştirse de, güçlenmesini istemediğinden bir davet esnasında Çaka Bey'i öldürdü.⁵⁵⁷ Bizans ile de ittifak kuran I. Kılıç Arslan Malatya'ya yönelerek Danişmendli hâkimiyetinin geniş sahalara ulaşmasını engellemek istiyordu. Bizans taraftarı bir Ermeni tarafından idare edilen Malatya'yı kuşatan I. Kılıç Arslan, Haçlıların İznik civarına gelmesi üzerine kuşatmayı kaldırarak hızla İznik'e geri döndü.⁵⁵⁸ İznik'i kuşatan Haçlı birlikleri karşısında başarısız olan I. Kılıç Arslan geri çekildi ve İznik'te kalan Türkler, şehri teslim etme karşılığında kuşatmadan çıktı.⁵⁵⁹ Anadolu'daki diğer beyliklerin ve Türkmenlerin desteği ile Eskişehir önlerinde yeniden Haçlılara karşı duran I. Kılıç Arslan, yine mağlup oldu ve Haçlıların Kudüs'e kadar ulaşmasına engel olamadı. Netice itibarıyla Urfa, Antakya ve Kudüs Haçlıların eline geçmiş oldu.⁵⁶⁰

Haçlıların İznik'i ele geçirmesinden sonra Anadolu Selçuklu başkenti Konya'ya taşındı ve devletin yıkılışına kadar başkent olarak kaldı. Haçlıların Anadolu'daki faaliyetlerine karşı başarılı mücadeleler veren Anadolu beyliklerinden Danişmendlilerin bir Haçlı birliğini mağlup edip komutanlarını esir alması üzerine Haçlılar tekrar Anadolu'ya girdi. Anadolu'ya gelen yeni Haçlı birliklerini, Danişmendli Gümüştekin Ahmed Gazi ile

⁵⁵⁵ Anna Komnena, *Alexiad*, 197-198; Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, (Ankara: TTK, 1996), 9; Güray Kırpık, Hasan Akyol, "Kutalmışoğlu Süleymanşah", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed., Refik Turan, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 287-288.

⁵⁵⁶ Anna Komnena, *Alexiad*, 206.

⁵⁵⁷ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 97-98; Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi II, Malazgirt'ten Miryokelafon'a*, C.II, 69-70

⁵⁵⁸ Gregory Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, C.I, 335-337; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 98.

⁵⁵⁹ Sevim-Yücel, *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, 112-113; Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, 27-28.

⁵⁶⁰ Güray Kırpık, Hasan Akyol, "I. Kılıç Arslan (1092-1107)", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed., Refik Turan, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 291.

birlikte Amasya ve Ereğli civarında mağlup eden I. Kılıç Arslan, Anadolu’da yaşayan halkın tekrar Selçuklu Devleti’ne güven duymasını ve buhranın aşılmasını sağlamıştır.⁵⁶¹

I. Kılıç Arslan, Bizans ile yaptığı anlaşma ile batıya ilerlemekten vazgeçerek Doğu ve Güneydoğu Anadolu üzerine yöneldi. Maraş ve Elbistan’ı Haçlılardan alan I. Kılıç Arslan, daha sonra Haçlılar ile mücadelesinde müttefiki olan Danişmendli Ahmed Gazi üzerine giderek Malatya’yı teslim aldı.⁵⁶²

Malatya’nın teslim alınması ile Anadolu Selçuklu Devleti sınırları Büyük Selçuklu Devleti’ne dayanmıştı. Hâkimiyet sahalarının birleşmesi ile ortaya çıkan rekabet neticesinde Musul’u ele geçirme meselesi Çavlı Bey ile I. Kılıç Arslan’ı karşı karşıya getirdi. Malatya’dan Musul’a hareket eden I. Kılıç Arslan, Nusaybin’de Çavlı Bey komutasındaki Büyük Selçuklu kuvvetlerini mağlup etti. Musul’a girerek hutbeyi kendi adına okutan I. Kılıç Arslan’ın bu hareketle hedefinin Büyük Selçuklu Devleti tahtını ele geçirmek arzusu olduğu düşünülebilir. Musul’un I. Kılıç Arslan tarafından ele geçirilmesinin ardından büyük bir ordu toplayan Emir Çavlı, Musul’a doğru harekete geçti. İki ordu Habur Nehri kenarında karşılaştı ve I. Kılıç Arslan mağlup oldu. Kaçarken Habur Nehri’ne yönelen I. Kılıç Arslan, zırhlarının ağırlığı nedeniyle boğularak hayatını kaybetti.⁵⁶³

I. Kılıç Arslan oğlu Şahinşah’ı Musul’a melik olarak tayin etmişti. Emir Çavlı tarafından Musul’un ele geçirilmesi üzerine Şahinşah, İsfahan’a Sultan Muhammed Tapar’ın yanına gönderilmişti.⁵⁶⁴ Anadolu’nun başsız kalması üzerine Muhammed Tapar tarafından Anadolu’ya gönderilen Şahinşah, İsfahan’dan ayrılarak önce Malatya’da kardeşi Tuğrul Arslan’ın hâkimiyetine son vermiş daha sonra da Konya’ya gelerek tahta geçip Anadolu Selçuklu Devleti’nin hükümdarı olmuştur.⁵⁶⁵

⁵⁶¹ Anna Komnena, *Alexiad*, 346; Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, 36-49.

⁵⁶² Gregory Abu’l Farac, *Abu’l Farac Tarihi*, C.I, 342; Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, 49-52.

⁵⁶³ İbnül Esir, *el Kamil fi’t-Tarih*, C.IX, 106-107; Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*, 56-58.

⁵⁶⁴ Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi II, Malazgirt’ten Miryokelafon’a*, C.II, 96.

⁵⁶⁵ Şahinşah’ın İsfahan’dan ayrılması ile ilgili bazı kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Bu husus ile ilgili bahsettiğimiz gibi Muhammed Tapar tarafından Anadolu’nun başsız kalması üzerine Şahinşah’ın tekrar Anadolu Selçuklu Devleti’nin başına geçmek üzere gönderilmesi veya İran’da ordu karargâhında esaret altında bulunurken kaçtığı rivayet edilmiştir. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 149-150; Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi II, Malazgirt’ten Miryokelafon’a*, 99; Muharrem Kesik, “Sultan Melikşah (Şahinşah) ve Sultan I. Mesud Dönemleri”, *Türkler Ansiklopedisi*. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), C.VI, 547.

Şahinşah Anadolu'ya gelen Türkmenlerin de desteğini alarak kaybedilen İznik'i almak üzere harekete geçmiştir. Bunun karşılığında da Bizans İmparatoru Aleksios, Selçukluları arkalarından vurmak üzere Eskişehir ve Alaşehir üzerinden hareket ederek bir netice alamadan Konstantinopolis'e geri dönmüştür. Balkanlardaki karışık durumu çözdükten sonra tekrar Anadolu'ya yönelen Aleksios, Türklerin verdikleri başarılı mücadeleler karşısında zayıf düşen ordusuna güvenememiş ve bir anlaşma yapmaya razı olmuştur. Esasen burada avantajlı durumda olan Şahinşah'ın anlaşma zemini aramasının altında yatan sebepler başkadır. Danişmendlilerin desteğini alan Şahinşah'ın kardeşi Mesud, esaretten kurtularak Anadolu Selçuklu tahtını ele geçirmek üzere hareket etmiştir. Bizans kuvvetlerini yok etmek üzere olan Şahinşah, bu durum üzerine kardeşi Mesud ile ilgili bilgi almak üzere öncü bir birlik yollasa, haber alamadan Ilgın yakınlarında Mesud tarafından tuzağa düşürülmüş ve ele geçirilerek öldürülmüştür. Bu sonuç ile Sultan Mesud ile Anadolu Selçuklularında yeni bir devir başlamıştır.⁵⁶⁶

Anadolu Selçuklularının dördüncü hükümdarı olan Sultan İzzeddin Mesud, 1116'da tahtı ele geçirmiş ve tahta çıkarken desteğini aldığı kayınpederi Danişmendli Emir Gazi ile ittifak yapmak zorunda kalmıştır. Abbasi Halifesi'nin de itibar ederek melik unvanı verdiği Emir Gazi'nin bu dönem Anadolu'nun en önemli hükümdarı olduğu görülmektedir.⁵⁶⁷ Mesud, Emir Gazi'nin gölgesinde kalmış; kardeşleri Tuğrul Arslan'ın Malatya'da, Arab'ın ise Ankara'da hüküm sürmesine dahi ses çıkaramamıştır.⁵⁶⁸

Selçuklularda olduğu gibi bu dönem Bizans'ta da bir hükümdar değişikliği yaşanmış, Aleksios'un yerine II. Ioannes Komnenos, Bizans tahtına oturmuştur.⁵⁶⁹ Bu değişiklik Bizans başkentinde işlerin nizama girmesini ve Bizans'ın tekrar Anadolu üzerine harekete geçmesini beraberinde getirmiştir. Komnenos'un komutanlarından Aksukhos, önce Denizli'yi daha sonra Uluborlu'yu ele geçirerek Anadolu Selçukluları'nı batıdan gelecek tehditlere açık hale getirmiştir.⁵⁷⁰ Peçeneklerin Balkanlardaki faaliyetleri imparatorun tekrar İstanbul'a dönmesini sağlamış ve bu durum Selçuklulara nefes aldirmiştir.

⁵⁶⁶ Anna Komnena, *Alexiad*, 453-458; Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi II, Malazgirt'ten Miryokelafon'a*, 100-108; Ali Sevim-Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, (Ankara: TTK, 1989), 119; Kesik, "Sultan Melikşah (Şahinşah) ve Sultan I. Mesud Dönemleri", 552.

⁵⁶⁷ Hakkı Dursun Yıldız, "Anadolu Selçuklu Devleti", *Türk Dünyası El Kitabı*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992), 286-287.

⁵⁶⁸ Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi II, Malazgirt'ten Miryokelafon'a*, C.II, 109.

⁵⁶⁹ Ebu Abdullah b. Muhammed b. Ali Azimi, *Azimi Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, yay., Ali Sevim, (Ankara: TTK, 1988), 49.

⁵⁷⁰ Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi II, Malazgirt'ten Miryokelafon'a*, C.II, 09-110; Ioannes Kinnamos, *Historia*, çev., Işın Demirkent, (Ankara: TTK, 2001), 6-7; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 161.

İmparatorun Balkanlarla uğraşmasını fırsat bilen Danişmendli Emir Gazi ve Sultan Mesud Malatya'yı 1124 yılında ele geçirmiştir.⁵⁷¹ Kardeşinin elindeki Malatya'yı Danişmendlilerin almasına destek olan Sultan Mesud'un burada temel amacı, Anadolu Selçuklu tahtı için rakibi olan kardeşi Tuğrul Arslan'dan kurtulmak istemesi olmalıdır. Mesud kardeşinden kurtulsa da Malatya gibi büyük bir kentin Danişmendli eline geçmesine razı olmak durumunda kalmış, bu sayede Danişmendliler Anadolu'daki en büyük güç haline gelmiştir. Malatya'nın Emir Gazi'nin eline geçmesi üzerine 30.000 kişilik bir kuvvetle harekete geçen Mesud'un diğer kardeşi Arab, Mesud'u mağlup edip Konya'yı kuşatmış olsa da Emir Gazi'nin Mesud'a verdiği destek ile başarıya ulaşamamış ve dahi Ankara-Kastamonu-Çankırı gibi hâkim olduğu bölgeler de Emir Gazi'nin eline geçmiştir.⁵⁷²

Kardeşlerinden kurtulma pahasına Anadolu'nun tahakkümünü Emir Gazi'ye bırakan Mesud, 1134 yılında Emir Gazi'nin ölümüne kadar silik bir görüntü çizmiştir. Emir Gazi'nin yerine geçen oğlu Muhammed, Selçuklu Sultanı Sancar tarafından melik ilan edilmiş; Mesud ise babası Emir Gazi ile olduğu gibi Muhammed ile de ittifaka devam ederek Danişmend tahakkümünden kurtulmak için doğru zamanı beklemiştir.⁵⁷³ Bu fırsat 1143 yılında Melik Muhammed'in ölümü ile ortaya çıkmış ve Danişmendliler arasındaki taht kavgalarını fırsat bilen Mesud, harekete geçmiştir. Önce Melik Muhammed'in kardeşi Yağıbasan'ın elindeki Sivas'ı ele geçirmiş, daha sonra diğer kardeş Ayn'üd Devle'nin elindeki Malatya'yı kuşatmıştır.⁵⁷⁴ Bu kuşatma devam ederken Komnenos'un Kudüs seferine çıkması üzerine kuşatmayı kaldıran Mesud, imparatorun ölmesi ile tekrar saldırıya geçerek Elbistan ve Ceyhan'ı ele geçirmiş; buraları oğlu Kılıç Arslan'ın idaresine bırakmıştır.⁵⁷⁵ Bu fetihler ile Danişmendlilerden Anadolu'daki üstünlüğü geri alan Selçuklular, doğudaki fetih hareketlerine devam etmişlerdir.

II. Ioannes Komnenos'un yerine Bizans tahtına oturan Manuel Komnenos, Türkleri Anadolu'dan atmak üzere başkent Konya'ya gelip şehri kuşatma altına almış fakat yeni bir Haçlı Seferi'nin başladığı haberini alması üzerine tekrar İstanbul'a

⁵⁷¹ Kesik, "Sultan Melikşah (Şahinşah) ve Sultan I. Mesud Dönemleri", C.VI, 552.

⁵⁷² Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 169; Kesik, "Sultan Melikşah (Şahinşah) ve Sultan I. Mesud Dönemleri", C.VI, 554; Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi II, Malazgirt'ten Miryokelafon'a*, C.II, 112-113; Ebu'l Ferec, *Ebu'l Ferec Tarihi*, çev., Ömer Rıza Doğrul, (Ankara: TTK, 1950), C.II, 361.

⁵⁷³ Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 120.

⁵⁷⁴ Urfalı Mateos, *Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 296; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 177.

⁵⁷⁵ Ebu'l Ferec, *Ebu'l Ferec Tarihi*, C.II, 377; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 121.

dönmüştür.⁵⁷⁶ Haçlı birliklerine karşı başarılı mücadeleler veren Sultan Mesud, Danişmendlileri itaat altına almış 1155 yılında vefat ettiğinde arkasında aktif ve güçlü bir Anadolu Selçuklu Devleti bırakmıştır.⁵⁷⁷ Sultan Mesud, ölmeden önce Türk devlet geleneğine göre ülkesini üçe pay ederek evlatları arasında dağıtmış ve II. Kılıç Arslan'ı sultan ilan ederek diğer kardeşlerin ona tabi olmasını sağlamıştır.⁵⁷⁸

II. Kılıç Arslan, metbu hükümdar olarak Konya'da rahatça tahtına kurulsa da kardeşleri ile arasında sorunların çıkması uzun sürmemiştir. Bu nedenle kardeşleri ve ona tabi beyleri bertaraf etmek üzere harekete geçmiş; kardeşi Devlet'i boğdurduğu gibi babasının büyük komutanlarını ve yardımcılarını da öldürmüştür. Bu durum karşısında Danişmendli Yağıbasan, Kılıç Arslan'ın diğer kardeşi Şahinşah ile ittifak yaparak avantaj elde etmek istese de doğudaki Ermeni tehdidi üzerine bu sorun fazla uzun sürmemiştir. II. Kılıç Arslan siyasi mahareti sayesinde Danişmendli ve Ermeni sorununu hallederek, saltanatını tehdit eden bütün faktörleri ortadan kaldırmıştır.⁵⁷⁹

Sultan II. Kılıç Arslan'ın daha önce mağlup ederek tahakkümü altına aldığı Anadolu'daki kuvvetlerle geniş tabanlı bir ittifak oluşturan Bizans, Anadolu Selçuklu Devleti'nin zor duruma düşmesini sağlamış ve birçok cephede savaş veren Kılıç Arslan'ın geri adım atmasını sağlamıştır.⁵⁸⁰ Bizans'ın üstünlüğünü kabul etmek zorunda kalan II. Kılıç Arslan siyasi bir manevra ile İstanbul'a gidip imparatorla görüşme yapmak arzusunu Bizans'a iletmış ve kabul görmesi üzerine büyük bir heyetle İstanbul'a gitmiştir.⁵⁸¹ II. Kılıç Arslan, iki ayı aşkın bir süre kaldığı İstanbul'dan bir anlaşma yaparak ayrılmıştır.⁵⁸² Aleyhe şartların da bulunduğu anlaşma Selçukluları, Anadolu'da karşılarında teşkil edilen ittifaka karşı muhafaza etmiş ve Anadolu'daki birliği sağlamak arzusu ile yapacağı manevralarda geriden gelecek Bizans tehdidi konusundaki belirsizliği ortadan kaldırmıştır.⁵⁸³

⁵⁷⁶ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev., Fikret Işıltan, (Ankara: TTK, 1987), C.II, 220.

⁵⁷⁷ Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi II, Malazgirt'ten Miryokelafon'a*, C.II, 154.

⁵⁷⁸ Urfalı Mateos, *Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 308.

⁵⁷⁹ Sevim-Yücel, *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, 130; Urfalı Mateos, *Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 313.

⁵⁸⁰ Osman Turan, "Kılıç Arslan II. İzz Al-Din", *İslam Ansiklopedisi*. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1955), C.VI, 688.

⁵⁸¹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 227; Muharrem Kesik, "Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın İstanbul'u Ziyareti ve Türkler'in Tarihte İlk Uçuş Denemesi (1162)", *Belleten LXVI/247*, (2002): 1.

⁵⁸² Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi II, Malazgirt'ten Miryokelafon'a*, C.II, 168; İbrahim Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi*, (İstanbul: Fatih Yayıncılık Matbaa, 1974), C.I, 293.

⁵⁸³ Mehmet Ali Çakmak-Rıfat Dağlı, "II. Kılıç Arslan Zamanında Türkiye Selçuklu Devleti (1155-1192)", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed., Refik Turan, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 321; Abdulhaluk Çay, *II. Kılıç Arslan*, (Ankara: Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 59.

Bu anlaşmadan sonra Anadolu’da Türk birliğini tesis etmek üzere hareket geçen II. Kılıç Arslan, önce 1163 yılında Sivas’ı ele geçirmiştir. Daha sonra Ankara-Çankırı’da hüküm süren kardeşi Şahinşah’ın üzerine yürüyen II. Kılıç Arslan, Ankara civarını ele geçirip Zengi Nureddin Mahmud’a sığınan kardeşinin çocuklarını hapsedtirmiştir.⁵⁸⁴ Danişmend Meliki Yağıbasan’ın ölmesi üzerine Danişmendlilerin hâkim olduğu şehirlerin üzerine fetih hareketlerine devam edildi. Danişmendlilerin koruyucusu konumunda olan Nureddin Mahmud’un vefatına kadar devam eden çatışmalar, 1175 yılında II. Kılıç Arslan’ın Danişmendlilerin hüküm sürdüğü illeri ele geçirip beyliğe son vermesine kadar devam etmiştir. 1175 yılında Danişmendlilerin ortadan kaldırılması Anadolu’da Selçuklu tahakkümünün korunması açısından önemli bir aşama olmuştur. Bundan sonra diğer beyliklerle akrabalık kuran veya cebren itaat alma yoluna giden Selçuklular, hâkimiyetlerini tüm Anadolu’ya kabul ettirmişlerdir.⁵⁸⁵

II. Kılıç Arslan Anadolu’daki hâkimiyet mücadelesine son verdikten sonra, Bizans’la yaptığı anlaşmanın yükünden kurtulmak üzere Bizans üzerine baskı kurmaya başladı.⁵⁸⁶ Bu durum üzerine kendisine sığınan Şahinşah ve Danişmendli Zunnün’u bir orduyla Amasya üzerine gönderen imparator sonuç alamayınca, büyük bir ordu hazırlayarak Selçuklu üzerine hareket etmeye karar vermiştir.⁵⁸⁷ II. Kılıç Arslan’ın artık Anadolu’da çok mühim bir kuvvet haline gelmesi ve siyasi dengeyi değiştirmesi üzerine tedbir almak zorunda kalan Bizans, sorunu temelinden çözmek istiyordu. Siyasi girişimlerinden sonuç alamayan II. Kılıç Arslan da büyük bir savaşın kaçınılmaz olduğunu görerek bütün imkânlarıyla savaşa hazırlanmıştı.⁵⁸⁸ Büyük Bizans ordusunu meydan savaşı yapmadan önce yıpratmak isteyen Selçuklular, küçük birliklerin gerçekleştirdiği vurkaç hareketleriyle düşmana yıpratma saldırıları düzenliyordu. 17 Eylül 1176’da eski bir kale olan Miryokefalon civarında Tzybritxe Geçidi’nde Selçuklular, Bizans ordusunu pusuya düşürdü.⁵⁸⁹ Etrafı çevrilen Bizans ordusunun büyük zayıatlar verdiği savaş akşama kadar sürdü. Ertesi gün durumun vahametini fark eden imparator, barış teklifinde bulunmak

⁵⁸⁴ Çakmak-Dağlı, “II. Kılıç Arslan Zamanında Türkiye Selçuklu Devleti (1155-1192)”, 320; Çay, *II. Kılıç Arslan*, 42.

⁵⁸⁵ Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi II, Malazgirt’ten Miryokelafon’a*, 170; Sevim, *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 148.

⁵⁸⁶ Khoniates Niketas, *Historai*, çev., Fikret Işıltan, (Ankara: TTK, 1995), 85-86.

⁵⁸⁷ İbnu’l Ezrak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısım)*, çev., Ahmet Savran, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1992), 182.

⁵⁸⁸ Turan, “Kılıç Arslan II. İzz Al-Din”, 693.

⁵⁸⁹ Ramazan Topraklı, *Değişen Coğrafya ve Miryokefalon Savaşı*, (Ankara: Semih Ofset, 2010), 87.

zorunda kaldı. Yapılan anlaşma gereğince Bizans Eskişehir ve Gümüşsuyu kalelerini terk edecek ve ağır bir savaş tazminatı ödeyecekti.⁵⁹⁰ Miryokefalon Savaşı ile Bizans büyük bir hezimete uğratılmış, toprak kazancı olmamasına rağmen bu zafer Anadolu'nun Türk yurdu olmasını sağlayarak Bizans'ın savunma durumuna geçmesine yol açmıştır.⁵⁹¹ Bu zafer ile artık Selçuklu medeniyetinin ve iktisadi gelişimin önü de açılmıştır. 1188'de imparatorun ölümüyle yine baş gösteren iç karışıklıklardan faydalanan Selçuklular, Ege sahilleri dâhil Batı Anadolu'yu ele geçirmişlerdir.⁵⁹²

Bu tarihlerde Eyyubilerin Kudüs'ü ele geçirme çabaları ve neticesinde 1187 yılında Selahaddin Eyyubi tarafından Kudüs'ün fethedilmesi yeni bir Haçlı oluşumuna sebebiyet vermiştir.⁵⁹³ Düzenlenen III. Haçlı Seferi'nde kara yolunu kullanmak zorunda olan Haçlılar, Selçuklu topraklarından geçmek zorundaydı. Bu durumu tehdit gören ve yaşı 75 olan II. Kılıç Arslan bir anlaşma yaparak Haçlıların ülkesine zarar vermesini engellemek istiyordu.⁵⁹⁴ Anlaşma yapılırsa da bazı Türkmenlerin saldırısına uğrayan Haçlılar, birçok çarpışma sonucunda başkent Konya'ya girdi ve Konya'yı yağmaladı. Bu durum karşısında anlaşmaya razı olan Selçuklular, çok büyük zarara uğradı. Kudüs'e doğru yoluna devam eden Haçlı birlikleri, Alman İmparatoru Friedrich Barbossa'nın Silifke Çayı'nda boğulması üzerine dağıldı. Selçuklular, III. Haçlı Seferi ile büyük zararlara uğrasalar da bu çarpışmaların neticesinde Selahaddin'in karşısına çıkacak Haçlı ordusunun bir kolunun dağılmasına vesile olmuşlardır.⁵⁹⁵

II. Kılıç Arslan'da yaşının oldukça ilerlemesiyle, tıpkı babası Mesud gibi ülkeyi Türk gelenekleri uyarınca on bir oğlu arasında taksim etmiştir. Bu taksimin neticeleri ne Kılıç Arslan ne de çocukları açısından müspet olmamıştır. Aldığı karar ile oğulları arasındaki taht kavgasının ortasında biçare kalan Kılıç Arslan, yaşının çok ilerlemesine rağmen devleti içinde bulunduğu parçalanmış vaziyetten kurtarmaya gayret etmiştir. Veliaht ilan

⁵⁹⁰ Khoniates Niketas, *Historai*, 131.

⁵⁹¹ Feridun Dirimtekin, "Selçukluların Anadolu'da Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer", *Malazgirt Armağanı*, (Ankara: TTK, 1993), 257.

⁵⁹² Mehmet Şeker, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 52; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s.239-240.

⁵⁹³ Erdoğan Merçil, "Türkiye Selçukluları", *Türkler Ansiklopedisi*. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), C.VI, 512.

⁵⁹⁴ Koca, *Türkiye Selçukluları Tarihi II, Malazgirt'ten Miryokelafon'a*, 208.

⁵⁹⁵ İbnü'l Esir, *el Kâmil fi't-Tarih*, C.XII, 51; Ali Öngül, *Selçuklular Tarihi II*, (Manisa: Emek Matbaası, 2007), 87; Âmin Maalouf, *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev., Ali Berktaş, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), 192.

ettiği en küçük oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev ile birlikte bir diğer oğlu Kutbettin'i kuşattığı sırada, Aksaray'da 1192 yılında vefat etmiştir.⁵⁹⁶

1192'de II. Kılıç Arslan'ın veliaht ilan ettiği Gıyaseddin Keyhüsrev tahta geçse de II. Rükneddin Süleyman Şah, kardeşlerinin de desteğini alarak 1197'de Konya'yı kuşattı ve tahta geçti. II. Rükneddin Süleymanşah 7 yıllık iktidarında kardeşleriyle ve Anadolu'daki Türk beylikleriyle mücadele etti. Gürcistan seferine çıktığı esnada 1204 yılında vefat etti ve yerine III. İzzeddin Kılıç Arslan geçti. Çok kısa süren saltanatı sırasında Selçuklu ileri gelenlerinin Gıyaseddin Keyhüsrev'i tahta geçirme çabaları karşısında çaresiz kalan III. İzzeddin Kılıç Arslan'ın saltanatı da 1205'te sona erdi.⁵⁹⁷

İkinci defa Anadolu Selçuklu tahtına oturan Gıyaseddin Keyhüsrev'in, yeğeni III. İzzeddin Kılıç Arslan'ı ortadan kaldırdıktan sonra ilk faaliyeti Karadeniz ticaret yolunun güvenliğini sağlamak olmuştur.⁵⁹⁸ IV. Haçlı Seferi sonucunda kurulan İznik Bizans Devleti ile bir anlaşma yapan Gıyaseddin, İznik hükümdarı Laskaris ile ittifak kurarak Bizans İmparatoru Aleksios'u mağlup etmiştir. Karadeniz'den sonra Akdeniz'de de güvenliği tesis etmek isteyen Gıyaseddin Antalya'yı 1207 yılında ele geçirip Kıbrıs Haçlıları ile ticari anlaşmalar yapmıştır.⁵⁹⁹ Daha sonra Kilikya'daki Ermeniler üzerine sefer düzenleyen Gıyaseddin, çeşitli bölgeleri ele geçirmiştir. İznik Rum İmparatoru Laskaris, Gıyaseddin'in bu faaliyetlerini kendi ülkesinin geleceği için tehdit görmüştür. İstanbul'daki Bizans devleti ile de İznik Rumlarına karşı anlaşma yapan Gıyaseddin, yanında İznik tahtına geçirmek istediği III. Aleksios ile birlikte iken Alaşehir'de İznik Rum İmparatorluğu ordusu ile karşı karşıya gelmiştir. Bu mücadelede bir Frenk tarafından şehit edilen Gıyaseddin 1211 yılında Konya'da gömülmüştür.⁶⁰⁰

Gıyaseddin Keyhüsrev'in savaş meydanında şehit olması ile bir müddet boşa kalan Selçuklu tahtı için Selçuklu ileri gelenleri Malatya Valisi olan büyük oğul İzzeddin Keykâvus uygun görülmüştür. Kayseri'ye gelerek burada saltanatı ilan eden İzzeddin Keykâvus, ilk olarak kardeşi Alâeddin Keykubât meselesini çözüme kavuşturmak için

⁵⁹⁶ Nejat Kaymaz, "Anadolu Selçuklularının İnhitatinde İdare Mekanizmasının Rolü I-II", Tarih Araştırmaları Dergisi II/2-3, (1964): 111-112; Çakmak- Dağlı, "II. Kılıç Arslan Zamanında Türkiye Selçuklu Devleti (1155-1192)", 341; Turan, "Kılıç Arslan II. İzz Al-Din", 699.

⁵⁹⁷ Gregory Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, C.II, 486; İbnü'l Esir, *el Kâmil fi't-Tarih*, C.X, 292, 295.

⁵⁹⁸ Tuncer Baykara, I. *Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211) Gazi-Şehit*, (Ankara: TTK, 1997), 34.

⁵⁹⁹ İbnü'l Esir, *el Kâmil fi't-Tarih*, C.X, 328.

⁶⁰⁰ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 286-287; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Selçuklular Zamanında Sosyal ve İktisadi Tarihi: Üzerine Araştırmalar*, (İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1990), 39.

hareket etmiştir.⁶⁰¹ Kardeşinin direndiği Ankara Kalesi'ni uzun süre muhasara etmesine rağmen düşüremeyen İzzeddin Keykâvus, bir anlaşmayla kardeşini ikna etmiş ve Malatya'ya sürgüne göndermiştir. 1213 yılında artık Anadolu Selçuklu tahtının tek hâkimi İzzeddin Keykâvus olmuştur.⁶⁰²

Bu meseleyi çözüme kavuşturan İzzeddin, yüzünü Anadolu'nun batı ve kuzey cihetlerine çevirdi. İznik'ten başlayarak Karadeniz sahilinde hükümlanlık süren Rumlar iki devlet kurmuşlardı. İznik merkezli Laskaris Hanedanı ve Trabzon merkezli Aleksios Komnenos'un kurduğu bu şehir devletleri Karadeniz sahillerinde faaliyet göstermekte ve Anadolu Selçuklu için büyük tehdit oluşturmaktaydı. Nitekim İzzeddin'in babası da bunlarla mücadele ederken şehit düşmüştü. Bu yüzden ilk hedef olarak Aleksios'un hudutları taciz ettiği Sinop civarını belirleyen İzzeddin Keykâvus, 1214'te Sivas'a hareket etti. Bu sırada av partisinde bulunan Aleksios'un, İzzeddin'in keşif birliklerince yakalanıp esir edilmesi Sinop'un kolayca fetholunmasını sağladı.⁶⁰³

Karadeniz'den başarıyla dönen İzzeddin, babasının şehadeti sırasında bir isyanla elden çıkan Antalya'yı geri almak üzere Akdeniz bölgesine yöneldi. Asilere Kıbrıs Frenk Krallığı'ndan yardımlar gelmesine rağmen Anadolu Selçukluları 1216'da Antalya'yı ele geçirdi.⁶⁰⁴ Sultan İzzeddin Keykâvus, Antalya seferine çıkmadan önce Ermeni Kontu Leon'un sınırları taciz ve yağmalama hareketleri üzerine hızlı bir hareketle Leon'un ele geçirdiği yerleri kurtarmıştı. Fakat sultan nihai bir harekât yapılması gerektiğine inanıyordu. Bu yüzden Antalya fethedildikten hemen sonra 1216 sonbaharında Çukurova civarında Kont Leon'un peşine düşen İzzeddin Keykâvus, kış gelmesiyle birlikte istediği sonucu alamadan Kayseri'ye döndü. Daha sonra 1217'de sultana bağlılık arz ederek tabilik şartlarını yerine getireceğini taahhüt eden Leon üzerine bir sefer daha yapılmaya gerek duyulmadı.⁶⁰⁵

Anadolu Selçuklularının iktisadi politikaları açısından önemli bir yer olan Suriye ticaret yollarının kavşağı idi. Ticari ve siyasi açıdan Kuzey Suriye'ye yapılacak bir operasyon Anadolu Selçukluları için bir avantaj sağlayabilirdi. Bu nedenle ordusunu Elbistan

⁶⁰¹ Cevdet Yakupoğlu, "Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed., Refik Turan, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 356-357.

⁶⁰² Aksarayi, *Müsameret'ül Ahbar*, 28.

⁶⁰³ Cevdet Yakupoğlu, *Kuzeybatı Anadolu'nun Sosyo-Ekonomik Tarihi (Kastamonu-Sinop-Çankırı-Bolu) XIII-XV. Yüzyıllar*, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2009,) 28-31.

⁶⁰⁴ Osman Turan, *Selçuklular Hakkında Resmi Vesikalar*, (Ankara: TTK, 1988), 101-106.

⁶⁰⁵ Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Ali Selçuk (Selçuklu Tarihi)*, haz., Abdullah Bakır, (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2009), 285-294.

Ovası'nda toplayan Sultan İzzeddin Keykâvus, Merzban-Raban-Telbaşir üzerinden Halep'e incek ve şehri ele geçirmeye çalışacaktı.⁶⁰⁶ Sefer sonucunda akamete uğrayan İzzeddin Keykâvus, yıllarca yanında mücadele eden pek çok değerli komutanını da kaybetmişti. Başarısız sefer sonucunda Sivas'a çekilen ve moral bozukluğu ile hastalanan sultan ertesi yıl tekrar Halep'i ele geçirmek üzere hazırlık yapsa da rahatsızlanarak seferi yarıda kesmiş ve Sivas'a dönüş yolunda hayatını kaybetmiştir.⁶⁰⁷

İzzeddin Keykâvus'un vefatından sonra Malatya'da sürgünde ve esaret altında olan Alâeddin Keykubât hapisten çıkarılarak Konya'da tahta geçirildi. Alâeddin Keykubât saltanatının hemen başında Moğol tehlikesi ile karşı karşıya kaldığı için tedbir alma gereği duymuş kale ve şehir surları yaptırmış, var olanları da tahkim ettirmiştir.⁶⁰⁸

Eski Selçuklu Beyleri ile arasında rekabet baş gösteren Alâeddin Keykubât, bu beyleri Konya'ya davet ederek bir tertiple kimilerini idam ettirmiş, kimilerini ise tutuklatmıştır. Beyler ile ilgili meseleyi çözüme kavuşturan Alâeddin Keykubât, 1225 yılında Ermeni Kont'u Leon'un topraklarını ve İçel'i ele geçirmiştir. Doğu Anadolu'ya da sefer düzenleyen Alâeddin Keykubât birçok bölgeyi ele geçirmiştir. Bu dönemde Doğu ve Güneydoğu'daki küçük beyliklerin kolayca Anadolu Selçuklu himayesine girerek, Selçukluları metbu olarak tanımalarının asıl nedeninin yaklaşan Moğol tehlikesi olduğu da düşünülmelidir.⁶⁰⁹

Moğolların Karadeniz sahilindeki Kıpçak topraklarını yağmalamaları ve halka eziyet etmeleri üzerine Alâeddin Keykubât, Kastamonu'daki donanma ile ilk deniz aşırı seferini gerçekleştirmiştir. Suğdak Limanı'nın ele geçirilmesi Karadeniz'deki ticaretin de emniyete alınmasını sağlamıştır. Daha sonra Trabzon Rum Devleti üzerine yürüyen Alâeddin Keykubât, şehri kuşatmış; tabilik ve vergi karşılığında saldırıları durdurmuştur.⁶¹⁰

Karadeniz'i böylece kontrol altına alan Alâeddin Keykubât bu dönemde sınır komşusu olan Harzemşahlarla ilişki kurmuştur.⁶¹¹ Celalettin Harzemşah ile önce iyi ilişkiler

⁶⁰⁶ Yakupoğlu, "Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)", 371.

⁶⁰⁷ Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Ali Selçuk (Selçuklu Tarihi)*, 320-321; İbnü'l Esir, *el Kâmil fi't-Tarih*, C.XII, 308.

⁶⁰⁸ Refik Turan, "Sultan Alâeddin Keykubât Dönemi ve Ehemmiyeti (1220-1237)", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed., Refik Turan, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 387.

⁶⁰⁹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 331, 339, 342, 347; Turan, "Sultan Alâeddin Keykubât Dönemi ve Ehemmiyeti (1220-1237)", 391-392.

⁶¹⁰ Turan, "Sultan Alâeddin Keykubât Dönemi ve Ehemmiyeti (1220-1237)", 390.

⁶¹¹ Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, 82-95.

kurulmasına karşın, Celalettin'in Ahlat'ı talan etmesi üzerine Selçuklu'nun Sivas'ta hazır bekleyen ordusu harekete geçmiş ve 1230 yılında Yassıçemen'de Celalettin'i tarumar etmiştir.⁶¹² Celalettin'i mağlup ettikten sonra doğuda seferine devam eden Alâeddin Keykubât, Moğollarla sınır komşusu olmuştur. Moğollardan gelen metbuluk teklifini kabul etmeyen ve güneye doğru harekâtına devam eden Alâeddin Keykubât; Besni, Urfa, Harran, Siverek, Adıyaman, Rakka gibi şehirleri Eyyubiler'den ele geçirmiştir.⁶¹³ Buna karşılık olarak Eyyubiler Kayseri'ye kadar ilerlemiş ve halkı katlederek yağma hareketlerinde bulunmuşlardır. Abbasi Halifesi'nin araya girmesiyle sulh olmuş, tam bu esnada bir bayram ziyafetinde Alâeddin Keykubât zehirlenerek öldürülmüştür.⁶¹⁴

Alâeddin Keykubât, ölmeden önce oğlu Kılıç Arslan'ı veliaht tayin etmiş olsa da, büyük oğlu Gıyaseddin buna razı olmamış ve bazı devlet erkânının da desteğini alarak 1237'de Anadolu Selçuklu sultanı olmuştur.⁶¹⁵ Alâeddin Keykubât'ın küçük oğlu Kılıç Arslan'ı veliaht olarak tercih etmesinde Eyyubi Melikesi'nden doğmuş olmasının bir payı olabilir. Nitekim Sadettin Köpek ve sair beyler tarafından tahta geçirilen Gıyaseddin, Hristiyan bir anadan dünyaya gelmiştir.⁶¹⁶ Aynı zamanda zayıf bir kişilik olduğu düşünülen Gıyaseddin'in tahta geçmesiyle Selçuklu beylerinden ihtiraslı olanların daha serbest hareket etme ve sultan yerine hükümet etme imkânı da ortaya çıkacaktır. Bu vesileyle Sadettin Köpek, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ilk saltanat yıllarında sultanın gözdesi olmayı başarmış ve kendisine rakip olabilecek bütün devlet adamlarını tek tek bertaraf etmiştir.⁶¹⁷ Bir hayli ihtiraslı olan Sadettin Köpek, ümera ve sultan üzerinde yakaladığı bu etkiyi dış bir zaferle taçlandırmak arzusu ile 1238 yılında Sumeysat'ı fethetmiştir. Parçalanmış Eyyubi topraklarında olan bu zayıf hedefi kolayca ele geçiren Sadettin Köpek, sağladığı güçle ümeradan bir çok üst düzey devlet adamını daha bertaraf etmiştir. Daha da ileri giden Sadettin Köpek, I. Gıyaseddin'in gayri meşru çocuğu olduğu dedikodusunu yayarak tahtı ele geçirmek istese de 1239 yılında düzenlenen bir suikastla ortadan kaldırılmıştır.⁶¹⁸

⁶¹² Turan, "Sultan Alâeddin Keykubât Dönemi ve Ehemmiyeti (1220-1237)", 391.

⁶¹³ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 374-379;

⁶¹⁴ Turan, "Sultan Alâeddin Keykubât Dönemi ve Ehemmiyeti (1220-1237)", 392.

⁶¹⁵ Gregory Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, C.II, 537.

⁶¹⁶ Osman Turan, "Keyhüsrev II", *İA*, C.VI (1993), 620.

⁶¹⁷ İbni Bibi, *El Evamirü'l Alaiye Fi'l-Umuri'l Alaiye*, çev., Mürsel Öztürk, (Ankara: TTK, 1996), C.II, 19; Mehmet Ali Çakmak, "II. Gıyaseddin Keyhüsrev Zamanında Türkiye Selçuklu Devleti (1227-1246)", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 398.

⁶¹⁸ Mehmet Ali Çakmak, "Anadolu Selçuklu Emirlerinden Sadettin Köpek'in Siyasi Entrikaları", Prof. Dr. Kazım Yaşar Koprıman'a Armağan, (Ankara: Berikan Yayınları, 2003), 271-279.

Sadettin Köpek gaillesinden kurtulan II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Köpek'in şerrinden kurtulan beyleri tekrar devlet kademelerinde çeşitli görevlere getirerek asayiş ve düzeni sağlamaya çalışmıştır.⁶¹⁹ Fakat kötü idarenin uzun sürmesi ile oluşan otorite boşluğu neticesinde Babai İsyanı patlak vermiş, düzenli iskân politikasının yapılamamasından ileri gelen başıboş güruh başkaldırmıştır. Sultan Kubadabad Sarayı'na kaçarak, Mubarüzziddin Armağanşah'ı asiler üzerine göndermiştir. Asilerin lideri yakalanıp asılsa da bir çarpışmada Armağanşah'ı mağlup edip öldüren asiler, Konya üzerine hareket etmiştir.⁶²⁰ Moğol tehlikesine karşı doğuda hazır tutulan birliklerin yardımı ile bertaraf edilen asiler, Anadolu Selçuklu Devleti'nin itibarını sarsmış ve güçsüz bir konuma düşürmüştür. Moğollar için ise iştah kabartıcı bir durumun ortaya çıkması üzerine Baycu Noyan, 1243 yılında Erzurum'u istila ve yağma etmiştir.⁶²¹ Erzurum'un uğradığı kötü akıbet üzerine Anadolu Selçuklu Devleti, Moğollara karşı yapılacak topyekûn bir savaş için hazırlıklarını yaparak Sivas'a gelmiştir. 1243 yılında Köseadağ'da yapılan savaşta mağlup olan Selçukluların en önemli üslerinden birisi olan Sivas yağma ve istiladan kurtulamamıştır. Önce Konya'ya sonra da Antalya'ya kadar kaçan II. Gıyaseddin Keyhüsrev, devletin çözülmesine ve tabi unsurların ayrılmasına mani olamamıştır.⁶²² Bu zafiyeti gören Ermeni Kontluğu ve Trabzon Rum Devleti, Moğollara bağlanmış; esir veya emanet olan Türkleri ve hanedan üyelerini de Moğollara teslim etmişlerdir. Ermenilerin bu hareketi üzerine Tarsus'u kuşatan II. Gıyaseddin Keyhüsrev, 1246 yılında aniden rahatsızlanarak hayatını kaybetmiştir.⁶²³

II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in eğlenceye düşkünlüğü ve Sadettin Köpek tarafından ümeranın bertaraf edilmesine göz yumması ile birlikte Anadolu Selçuklu Devleti, genel bir gerileme ve çöküş devresine girmiştir. II. Gıyaseddin Keyhüsrev öldüğünde geride üç küçük oğlu kalmıştır. Sultan sağlığında Alâeddin Keykubât'ı veliaht olarak tayin etmiş olsa da, Selçuklu devlet adamları eski Türk töresi gereğince büyük oğul II. İzzeddin Keykâvus'u tahta çıkarmıştır. Şemseddin İsfahani vezirlik makamına, Celaleddin Karatay ise saltanat naipliğine atanmıştır. Bu sırada Moğollarda da hükümdar değişikliği

⁶¹⁹ Kaymaz, "Anadolu Selçuklularının İnhitadında İdare Mekanizmasının Rolü I-II", 60.

⁶²⁰ Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1980), 120.

⁶²¹ Abdülkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi I, Kuruluş Devri*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1997), 137-140.

⁶²² Mehmet Ali Çakmak, "Köseadağ Savaşı (1243)", (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi), 1990, 75-79.

⁶²³ İbni Bibi, *El Evamirü'l Alaiye Fi'l-Umuri'l Alaiye*, C.II, 81-85; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 453-454.

olmuş ve Göyük Han tahta geçmiştir. Selçuklu Beyleri tarafından Moğolistan'da yapılacak törene II. İzzeddin Keykâvus'un katılması sakıncalı bulununca yerine kardeşi Rükneddin Kılıç Arslan gönderilmiş, Moğol Han'ı Göyük ise Rükneddin'i sultan, Bahaeddin Tercüman'ı ise vezir tayin ederek Anadolu'ya göndermiştir. Anadolu'da yeni bir karışıklık arifesinde olan Selçuklularda saltanat naibi Celalettin Karatay'ın üç kardeşin ortak hükmetmesi önerisi kabul görerek buhran kısa süreliğine de olsa sona ermiştir. Alâeddin'in zehirlenerek öldürülmesi ile sona eren üç kardeş devrinden hemen sonra, iki kardeş karşı karşıya gelmiş ve 1254 yılında Kılıç Arslan, II. İzzeddin Keykâvus tarafından mağlup ve esir edilmiştir.⁶²⁴

Anadolu'nun içinde bulunduğu bunalım Baycu Noyan'ın 1256 yılında Aksaray önlerinde Selçukluları yenip, Konya'yı işgal etmek üzere harekete geçmesiyle daha da artmıştır.⁶²⁵ Baycu şehrin dış surlarını tahrip ettirmiş fakat Üstadüddar Nizameddin'in gayretleriyle şehir kıyımdan ve talandan kurtulmuştur. Baycu, II. İzzeddin Keykâvus'u yanına çağırtmış; II. İzzeddin Keykâvus ise İznik'e gidip Bizans'a sığınmıştır. Bunun üzerine tutsak bulunan Rükneddin Kılıç Arslan hapisten çıkarılıp Konya'da Anadolu Selçuklu tahtına geçirilmiştir.⁶²⁶

İlhanlı Hükümdarı Hülagu, Bağdat seferine çıkarken Baycu Noyan'ı da yanında götürmesiyle Moğol otoritesinin ortadan kalktığı inancıyla hareket eden II. İzzeddin Keykâvus, İznik'ten aldığı askeri yardımla tahtı tekrar ele geçirdi. Kılıç Arslan ise Tokat'a çekildi. Daha sonra Tebriz'de Hülagu'nun huzuruna çıkan II. İzzeddin Keykâvus ve Rükneddin Kılıç Arslan'a ödeyecekleri vergiler tebliğ edilerek Selçuklu Devleti pay edildi. Bu paylaşıma göre Sivas'tan Bizans'a kadar olan yerler II. İzzeddin Keykâvus'a, Sivas'tan Erzurum'a kadar olan yerler ise Rükneddin Kılıç Arslan'a bırakıldı. Gerek vergilerin aksaması gerekse kardeşlerin birbirleri üzerine Moğolları kışkırtması neticesinde büyük bir orduyla Aksaray'a kadar gelen Baycu Noyan, Selçuklu ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmıştır. II. İzzeddin Keykâvus ise maiyetiyle beraber Antalya üzerinden İstanbul'a kaçarak Bizans'a sığınmıştır. Değişen siyasi koşullar karşısında II. İzzeddin Keykâvus, sığındığı Bizans'ta hapse atılmış ve ailesi kötü muameleye maruz kalmıştır. Bunun üzerine Altınordu Hükümdarı Berke Han, 20.000 kişilik bir kuvvetle

⁶²⁴ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 466; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 476-477; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev., Yıldız Moran, (İstanbul: E Yayınları, 1994), 268.

⁶²⁵ Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* I, (1969): 29-30.

⁶²⁶ Mustafa Uyar, "Moğol İstilas Döneminde Selçuklular", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed., Refik Turan) (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 422.

Bizans'ın başkentine ilerlemiş birçok yeri ele geçirdiği gibi II. İzzeddin Keykâvus ve ailesini de esaretten kurtarmıştır. Berke Han tarafından Suğnak ve Solhad kentlerinin dirlik olarak bağışlandığı II. İzzeddin Keykâvus, 1280 yılında vefat edene kadar burada yaşamıştır.⁶²⁷

Pervane Muineddin Süleyman'ın gayretleri ile Anadolu Selçuklu tahtının tek sahibi olarak 1262 yılında tahta çıkan Rükneddin IV. Kılıç Arslan, Abaka Han'dan aldığı müsaade ile ilk iş olarak Sinop'u ele geçirmiştir. Pervane Muineddin, şehrin idaresinin kendisine verilmesini istemiş ve bunu da elde etmiştir. Nitekim daha sonra Sinop'ta Pervaneoğulları Beyliği de kurulacaktır. Pervane Muineddin, çok akıllı ve dirayetli bir devlet adamıdır. Öyle ki idareyi tamamen kendi eline almayı başarmış, yüksek makamlara kendi adamlarını getirerek devlet idaresinde tam bir kontrol sağlamıştır. Sonunda bir mesele ile Rükneddin IV. Kılıç Arslan ve Pervane'nin arası açılmış, bu durum Rükneddin IV. Kılıç Arslan'ın Pervane tarafından zehirlenmesi ve öldürülmesiyle sonuçlanmıştır.⁶²⁸

Rükneddin IV. Kılıç Arslan'ın vefatından sonra tahta geçen küçük yaştaki oğlu III. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde de Pervane Muineddin'in etkisi devam etmiştir. Türk Memluk Sultanı Baybars ile Moğol İlhanlı Hükümdarı Abaka Han arasında bir denge siyaseti yürütmeye çalışan Pervane, bir yandan Baybars'ı Anadolu'ya davet ediyor, öte yandan IV. Kılıç Arslan'ın kızının İlhanlı Han'ı Abaka'nın oğluyla evlenmesine vesile oluyordu. Bu sırada Anadolu'da kurtarıcı gözüyle bakılan Baybars, Moğolları Elbistan'da ağır bir yenilgiye uğratmıştı. Anadolu Beylerbeyi Hatiroğlu Şerefeddin'i de isyana kışkırtan Pervane, Moğolların intikam almasından korkarak sultanla birlikte Tokat'a çekildi. Moğolların Memlukler karşısında ağır bir yenilgiye uğraması üzerine Anadolu'ya gelen Abaka Han, Elbistan Ovası'nda savaş meydanını inceleyip Selçuklu ölülerine rastlamayınca ihanete uğradığını düşünerek bütün Selçuklu şehirlerinin yağmalanmasını emrini verdi. 1277'de Pervane de ihanet suçlamasıyla Moğollar tarafından idam edildi.⁶²⁹

Bu gelişmelerden sonra Kırım'da yaşayan ve 1280 yılında ölen II. İzzeddin Keykâvus'un oğlu Mesud aynı yıl ailesiyle birlikte Kayseri'ye geldi. Abaka Han, huzuruna çıkan II.

⁶²⁷ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 477-479; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 483; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 271-273.

⁶²⁸ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 36-37; İlhan Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi), 1995, 23-62.

⁶²⁹ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 279-280-283-284; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 38-40.

Gıyaseddin Mesud ile III. Gıyaseddin Keyhüsrev arasında Anadolu'yu pay etti. Bu sırada İlhanlı Devleti'nde patlak veren taht kavgasından galip çıkan Argun Han, II. Gıyaseddin Mesud'u sultan ilan ettiği gibi III. Gıyaseddin Keyhüsrev'i de sultanlıktan azlederek öldürttü.⁶³⁰

Sultan II. Gıyaseddin Mesud, 1284 yılında tahta geçti. Moğollar Sultan Mesud'a vezir olarak Fahreddin Kazvini'yi atadılar. Kazvini oldukça kalabalık bir İranlı yönetici grubuyla gelerek, Moğollara verdiği taahhütleri yerine getirmek amacıyla halka ağır vergiler koydu. Daha sonra Kazvini, halktan gelen şikâyetler üzerine azledilmiş ve idam edilmiştir.⁶³¹

Anadolu'da siyasal ve sosyal yaşamın gitgide zorlaşması ile huzursuzluk giderek arttı. Bu sırada İlhanlılarda da taht kavgaları yaşanmaktaydı. Hulagü'nün torunu Baydu isyan ederek Geyhatu'yu tahtan indirdi ve öldürttü. Baydu'nun da bir yıllık hükümranlılığı sona erince yerine Gazan Han geçti. Gazan Han'ın saltanat rakibi Baltu'nun yanında alıkonulan Sultan Mesud, Gazan Han tarafından tahttan indirilerek Hemedan'a sürüldü. Bu süreçte iki yıl Anadolu Selçuklu tahtı boş kaldı.⁶³²

Gazan Han tarafından II. Gıyaseddin Mesud'dan sonra kuzeni III. Alâeddin Keykubât, tahta geçirildi. Bayancar Noyan da Anadolu'daki Moğol ordularının başına getirildi. Bu duruma kızan Moğol Valisi Sülemiş, isyan etti. Sülemiş'in isyanına dâhil olmayarak Gazan Han'ın huzuruna çıkıp bağlılık arz eden Sultan III. Alâeddin Keykubât, Gazan Han tarafından taltif edilerek, Hülagu'nün kızıyla evlendirildi. Bu özgüven ile Anadolu'ya dönen III. Alâeddin Keykubât, halka eziyet etmeye ve zenginlerin malına el koymaya başlayınca sultanlıktan azledilerek İsfahan'a sürüldü.⁶³³

III. Alâeddin Keykubât'ın azlinden sonra Hemedan'da sürgünde bulunan II. Gıyaseddin Mesud 1302 yılında ikinci defa Anadolu Selçuklu tahtına geçirildi. Devlet idaresinde hiçbir etkisi ve dahli olmayan II. Gıyaseddin Mesud, oldukça sönük ve sinik bir iktidar dönemi geçirdi. Kendisine isyan eden Cahoğlu'nu kuşatma harekâtına katılan sultan 1304'te Gazan Han'ın vefatı ile bu kuşatmayı da tamamlayamadı. Kaynaklarda 1308'de vefat ettiği geçen II. Gıyaseddin Mesud hakkında döneme ait pek bir veri yoktur. 1308'de

⁶³⁰ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 56-58; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 584; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 287, Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 486.

⁶³¹ Uyar, "Moğol İstilas Döneminde Selçuklular", 433.

⁶³² Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 61,63,67; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 592,595,618; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 290-292, Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 488-490.

⁶³³ Erdem, *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, 345.

tahta geçen V. Kılıç Arslan'ın on yıl hüküm sürdüğü rivayet edilmiştir. İlhanlıların Anadolu valisi Timurtaş Noyan'ın Selçuklu şehzadelerini öldürmesiyle Anadolu Selçuklu Devleti son bulmuştur.⁶³⁴

3.1.4.4. Anadolu Selçukluları İktisadi ve İdari Yapı

3.1.4.4.1. İktidasi Yapı ve İktisadi Müesseseler

Türk tarihinde hüküm sürmüş bütün hükümdarların halkın refahı için uyguladığı bir ekonomik politikanın varlığından söz etmek mümkündür. Bu anlayışın devam ettiği Anadolu Selçuklularında nihai amacın halkın refahını sağlamak olduğu bir iktisadi politikanın izlendiği görülür. Daha önce Suriye, Irak ve Kirmân Selçukluları bahsinde ifade edildiği gibi transit ticari yolların geçtiği jeopolitik öneme haiz bir coğrafya olan Anadolu'daki fetihlerin tamamlanarak birliğin sağlanması da bu yönde yapılan faaliyetlerdendir. Selçuklular donanma teşkil etmelerinin akabinde de deniz ticaretinden payına düşeni alarak, dünya ticaretinde yerlerini almışlardır.

Anadolu Selçuklu Sultanları hâkim oldukları coğrafyaya uygun ekonomik politikalarını işletmek üzere, gerekli altyapının da kurulmasına önem vermiştir. Bu amaç doğrultusunda yapılan kervansaraylar, yollar ve köprüler sayesinde ekonomik hacim artmış ve ticaret hızlanmıştır.⁶³⁵

Anadolu Selçukluları Bizans'tan sonra Anadolu'da siyasi istikrarı ve huzuru sağlayınca transit ticari yollar Anadolu'dan geçmeye başlamıştır. Başkent Konya merkez olmak suretiyle; Kayseri-Sivas-Erzurum üzerinden Gürcistan ve İran'a, Malatya-Diyarbakır-Musul üzerinden Bağdat ve Basra Körfezi'ne, İstanbul'dan gelen ve Konya'dan sonra Ulukışla-Adana-Halep üzerinden Şam'a ve Ankara-Kastamonu-Sinop üzerinden Kırım'a uzanan ana ticari yolları kontrol altına aldılar.⁶³⁶

Altyapı ve ihtiyaçlara da önem veren Selçuklular bu doğrultuda 30-40 km aralıklarla inşa ettikleri yüzlerce kervansaray ile ticari güvenliğin yanı sıra kervanlar için konaklama imkânı da sağladılar.⁶³⁷ Bu amaçla ilk kervansarayın II. Kılıç Arslan döneminde inşa edilmeye başlandığı kaynaklardan anlaşılmaktadır.⁶³⁸ Bundan sonra 132 tane kervansaray

⁶³⁴ Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 71-75; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 634-650; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 293-294; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 493.

⁶³⁵ Salim Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus*, (Ankara: TTK, 1997), 10-11.

⁶³⁶ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, (İstanbul: Cem Yayınları, 1979), C.I, 34.

⁶³⁷ Koca, "Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika", 470.

⁶³⁸ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 97.

yapılmış bu kervansarayların sekizi sultanlar tarafından, geriye kalanı ise vezirler ve ileri gelen devlet erkânı tarafından yaptırılmıştır.⁶³⁹ Verilen hizmetler ve yapısı bakımından dünyada emsali olmayan kervansaraylar her türlü ihtiyacı karşılamak üzere imar edilmiştir. Bu kervansarayların içinde hayvanlarıyla birlikte kalabilen yolcular yemek yiyor, ibadet edebiliyor ve hastalar tedavi ediliyordu.⁶⁴⁰ İçinde hastane, mescid ve ayakkabı tamircisi dahi bulunan kervansaraylarda cuma akşamları tatlı ikramı da yapılmaktaydı. Bazı kervansaraylarda ise kütüphane bulunmakta, misafirlerin zaman geçirmesi için satranç oyunu bulunmaktaydı.⁶⁴¹

Herhangi bir ayırım yapmadan bütün insanlara hizmet eden kervansarayların, ticari kaygılarla inşa edilse de içtimai açıdan yüksek bir medeniyetin eseri oldukları söylenebilir. Bu yapılar; köle-hür veya Müslüman-gayrimüslim ayırımı yapılmadan hizmet vermiş, yolcular için her türlü sıkıntıdan emin bir sığınak olmuştur. Büyük kervansarayların müstahkem yapıları ve sağlam duvarları sayesinde emniyet bakımından hususi özellikler taşıdığı görülmektedir. Nitekim ayaklanan bir Türk beyi, Alâeddin Keykubad hanına sığınmış; onu ele geçirmek isteyen Moğollar ise iki ay boyunca hanı kuşatsa da sonuç alamamıştır.⁶⁴²

Selçuklular sadece kervansaraylarla kalmayıp ulaşımı kolaylaştırmak adına yollar ve köprüler de yapmıştır. Ankara Çubuk'taki Ak Köprü, Yeşilırmak üzerindeki köprüler ve Afyonkarahisar'daki Altıgöz Köprüsü bunlara örnek olarak verilebilir.⁶⁴³

Bizans sonrası karışık durum ve Haçlı Seferleri nedeniyle yaşanan istikrarsızlıkların neticesinde Anadolu'da dünya ticaretinden geri kalınmıştır. Ülke bütünlüğünün sağlanması ile ticari faaliyetler için uygun zeminin ortaya çıkmasıyla birlikte dünya ticaretinde yer almak isteyen Selçuklular, çevre ülkelerle çeşitli anlaşmalar yapma yoluna gitmişlerdir. I. İzzeddin Keykâvus döneminde Kıbrıs Krallığı ile yapılan ticari anlaşma, hem ticari güvenliği arttırmış hem de Antalya'nın ticari hacmini artırarak önemli bir merkez konumuna gelmesini sağlamıştır.⁶⁴⁴

XI. yüzyılın başlarından itibaren Akdeniz'de etkinliğini arttıran Venedikliler'e 1080 yılında Bizans tarafından serbest ticaret yapma hakkı tanınmış, IV. Haçlı Seferi

⁶³⁹ Cengiz Bektaş, *Selçuklu Kervansarayları*, (İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, 1999), 26-27.

⁶⁴⁰ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 360.

⁶⁴¹ Küçükdağ-Arabacı, *Selçuklular ve Konya*, 163.

⁶⁴² Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 360-361.

⁶⁴³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Kitabeleri*, (İstanbul: Maarif Vekâleti, 1926), C.I, 5-6.

⁶⁴⁴ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 135.

neticesinde de Venedikliler Ege kıyılarında birçok adayı ele geçirmişlerdir. Bu sayede Marmara, Ege, Akdeniz ve Karadeniz kıyı şeridinde faal olan Venedikliler ile Selçuklular ticari ve siyasi ilişkilere girmek zorunda kalmıştır.⁶⁴⁵ Bu doğrultuda I. Gıyaseddin Keyhüsrev ve I. İzzeddin Keykâvus tarafından Venediklilere ferman gönderilmiştir. I. İzzeddin Keykâvus'un gönderdiği fermanla ticaret güvence altına alınarak %2'den fazla gümrük vergisi alınmayacağı taahhüt edilmiştir.⁶⁴⁶ Yine I. Alâeddin Keykubât döneminde 1220 tarihli bir anlaşmanın yapıldığı ve Venediklilere serbest ticaret hakkı tanınarak bazı malların gümrük vergilerinden muaf tutulduğu görülmektedir.⁶⁴⁷

3.1.4.4.2. Ahilik

Anadolu'ya gelirken maddi manevi bütün varlıklarını yanlarında getiren Selçuklular, tüccar ve zanaatkârları da Anadolu'ya taşımıştır. Hâlihazırda Anadolu'da iş gören zanaatkârlarla rekabet etmek üzere bu esnafların bir birlik kurması ihtiyacı hâsıl olduğundan, ahilik teşkilatı ortaya çıkmıştır.⁶⁴⁸ İhtiyaca binaen ortaya çıkan bu teşkilat mensuplarının ahlaki değerleri ön planda tuttuğu, hakka riayet ettikleri ve kendilerine has kıyafetler giydikleri bilinmektedir.⁶⁴⁹ Ortaya çıkışının rekabet sebepli olduğu Ahilik'in, göçmenleri yerleşik hayata alıştırmaya ve çeşitli zanaatları benimsetme gibi fonksiyonları da olmuştur. Bu sayede geniş halk kitlelerinin ihtiyaç duydukları malların temin edilmesine olanak tanınmış, bunun yanında bir esnaf odası gibi faaliyet gösteren loncalar da ahalinin zanaat öğrenmesine uygun ortamı hazırlamıştır. Bir tarikat yapısı benzeri bir kurum içi ilişkinin mevcut olduğu Ahilik'te hiyerarşik bir düzen mevcuttur.⁶⁵⁰

Bir zanaat dalına mensup kişilerin oluşturduğu çarşılar da temel mesele malın üretilip, halka sunulmasıdır. Bu çarşılar ile ilgili ünlü seyyah İbn Battuta; şalvar ve beyaz kalpak giyen bu kişilerin bir arada bulunduğu çarşıların birçok Türk kent ve kasabasında mevcut olduğunu rivayet etmiştir. Bu şehirlerden bazıları; Antalya, Burdur, Niğde, Aksaray, Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum, Manisa, Balıkesir, Bolu, Kastamonu, Sivas v.d. olarak sıralanmıştır.⁶⁵¹

⁶⁴⁵ Kemal Vehbi Gül, *Anadolunun Türkleştirilmesi ve İslamlaştırılması*, (İstanbul: Toker Yay, 1971), 90; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 168.

⁶⁴⁶ Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, 124.

⁶⁴⁷ Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), 168.

⁶⁴⁸ Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, (Ankara: TTK, 1989), 80.

⁶⁴⁹ Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, 197.

⁶⁵⁰ Mikail Bayram, *Ahi Evren Tasavvufi Düşüncesinin Esasları*, (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 34,128.

⁶⁵¹ Mehmed Fuad Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1986), 152.

Görüldüğü üzere bütün Anadolu sathına yayılan Ahilerin, gençlere istihdam sağlamaları ve üretim yaparak ekonomik kalkınmayı sağlamaları ve halkın ihtiyaçlarını karşılamaları gibi mühim fonksiyonları bulunmaktadır. Ahiler bununla da yetinmeyip Anadolu’da gittikleri her yerde tekkeler kurmuş, bu tekkelerde yolcuları ve kimsesizleri ağırlamış, ihtiyacı olana el uzatmışlardır. Ahi Teşkilatı’nın iktisadi ve içtimai düzeni sağlamakta yarar sağladıkları bir gerçektir. Bunun yanında Anadolu’da siyasi karışıklıkların yaşandığı buhran dönemlerinde de güvenliği ve düzeni sağlamak üzere gayret göstermişlerdir.⁶⁵² Tarihte örneği bulunmayan Anadolu’ya münhasır bu teşkilat, sağlam yapısı ile Anadolu Selçuklu Devleti yıkıldıktan sonra da faaliyetlerine devam etmiştir. Osmanlı Devleti’nin kuruluşunda vazife üstlenmiş, Osmanlı Beylerine destek vermişlerdir. Ünlü Ahi Şeyhi Edebalı, Osmanlı Devleti’nin kurucusu Osman Gazi’nin kayınpederidir. Osman Gazi Şeyh Edebalı’nın halk üzerindeki nüfuzundan olumlu yararlanmış, Anadolu’nun her köşesinde sağlam teşkilatı ile faaliyet gösteren Ahiler, Osmanlı Devleti’nin kurumlarının düzenlenmesinde ve askeri düzenin teşkil edilmesinde yarar sağlamıştır.⁶⁵³

3.1.4.4.3. Ticaret

XIII. yüzyılda Anadolu üretimin çok olduğu verimli tarım arazilerine ve bol otlaklara sahipti. Bu özellikleri sayesinde tarımsal üretim ve kasaplık hayvan fazlaydı. Üretimin olması ve transit ticari yolların üzerinde bulunmasıyla birlikte 3 tarafı denizle çevrili bir ülke olan Anadolu’nun uluslararası ticarete önemli bir konumda olması kaçınılmazdı. Bu vesileyle hem ithalat hem de ihracat gelişmiş, ticaret ileri dereceye ulaşmıştır. Anadolu’daki üretim ürünleri birçok ülkeye ihraç ediliyordu. Uşak, Erzurum ve Aksaray’da dokunan halılar Arap Coğrafyasına ve Avrupa’ya ihraç ediliyordu.⁶⁵⁴ Özellikle Irak’ta Türk halılarına rağbet çok fazlaydı.⁶⁵⁵ Kastamonu ve Diyarbakır’da üretilen deriler ve *Türkiye İpeklileri* adıyla meşhur olan ipekliler, yine ihraç malzemelerinin arasındaydı.⁶⁵⁶

Selçukluların ihraç ettikleri malların içinde en yüksek değere sahip olan ise atlardı. Arap atlarına göre daha çevik ve süratli olan Türk atları, Kastamonu ve Germiyan’da üretilip

⁶⁵² Küçükdağ-Arabacı, *Selçuklular ve Konya*, 175.

⁶⁵³ Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, 90; Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluşu*, 152-158.

⁶⁵⁴ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 363.

⁶⁵⁵ Yakup Şentürk, “Selçuklularda İktisadi Hayat”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi), 1993, 30.

⁶⁵⁶ Şentürk, “Selçuklularda İktisadi Hayat”, 46.

birçok ülkeye ihraç ediliyordu. Kıymet yönünden Anadolu'nun en değerli ürünlerinden olması hasebiyle, atlar sultanların başka devletlere gönderdiği hediyelerin arasında yer almaktaydı.⁶⁵⁷

Anadolu'nun ihraç malları içinde ziraat ürünleri de önemli bir yer tutmaktaydı. Ünlü seyyah İbn Battuta'nın rivayetine göre; XIII. yüzyılda Akdeniz kıyılarında çeşitli meyveler ve narenciye yetiştiriliyor, kurutulan bazı meyveler ise başka ülkelere ihraç ediliyordu.⁶⁵⁸ Tarım ürünlerinin yanı sıra doğadan ve ormanlardan elde edilen çeşitli malzemeler de önemli ihraç kalemleri arasındaydı. Van Gölü çevresindeki dağlardan elde edilen Zırnık ve Boraks, Arap ülkelerine ihraç ediliyordu. Meyan kökü de Arapların talep ettiği ihraç malzemelerinden biriydi. Ormanlardan elde edilen ağaç sakızları ise Marmaris Limanı'ndan dünyaya ihraç ediliyordu.⁶⁵⁹

Anadolu Selçukluları bu üretim ve ihraç karşılığında farklı ülkelerden ithalat yapmaktaydı. Özellikle ülkede üretimi olmayan şeker; Mısır, Irak ve Suriye'den ithal ediliyordu.⁶⁶⁰ Irak'tan cam ürünleri, Bizans'tan diba denilen yüksek kalitede kumaşlar, Avrupa'dan miğfer, kalkan ve zırhlar, İtalya'dan kurşun, sabun ve bazı pamuklular ithal edilen mallar arasındaydı.⁶⁶¹ Anadolu Selçukluları pazarlarında Karadeniz'in kuzeyindeki ülkelere gelen kürk ve misk, Hindistan'dan gelen baharatlar ve kumaşlar, Çin'in ipeklileri ile Kıbrıs'tan getirilen sofrta takımları mühim bir yer işgal etmekteydi.⁶⁶²

Bu hususta Faruk Sümer tarafından telif edilen *Yabanlu Pazarı* adlı eserde, pazarda satılan mallar; “ipekli işlemeli elbiseler, kıymetli kürkler, şekerler, güzel kokular, eczacılık malzemeleri, kâğıt, züccaciye, kılıç, kalkan, zırh, miğfer” olarak sıralamıştır. Zekeriya El-Kazvini'nin de *Asaru'l-bil'at ve Ahbaru'l-ibat* adlı eserinden rivayetle Yabanlu Pazarı'nın bahar başlangıcında kurulduğu ve kırk gün sürdüğü anlaşılmaktadır. Yine bu eserde her cihetten tüccarların bu pazara gelerek mallarını satıp, başka yörelerden gelen tüccarların mallarını satın aldığı rivayet edilmiştir. Yabanlu Pazarı'nda evvelce bahsedilen ticari ürünlerin yanında köleler, cariyeler, atlar ve katırlar da satılmaktaydı. Uluslararası bir pazar olduğu anlaşılan Yabanlu Pazarı'na zamanında yetişmek üzere

⁶⁵⁷ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 365.

⁶⁵⁸ İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, çev., A. Sait Aykut, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000), C.I, 432.

⁶⁵⁹ Faruk Sümer, *Yabanlu Pazarı*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları), 1985, 7.

⁶⁶⁰ Francesco Balducci Pegolotti, “La Pratica Della Mercatura”, ed., A. Evans, *Medieval Academy of America* 24, (USA-New York: Cambridge Univ. Press, 1936), 58.

⁶⁶¹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 365.

⁶⁶² Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 117; Koca, *Sultan İzzeddin Keykâvus (1211-1220)*, 71.

tüccarların gayret gösterdiğinin rivayet edilmesi, burasının ticari açıdan önemini ortaya koymaktadır.⁶⁶³

Anadolu Selçuklularında her şehirde, Yabanlu Pazarı mahiyetinde büyük ölçekli ve uluslararası bir pazar olmasa da şehrin büyüklüğüne nispetle çarşı-pazar yer almıştır. Özellikle Türk yerleşimlerinin çoğalmas ve üretimin artmasına dayalı olarak şehir ekonomileri de gelişmiş, çok yönlü bir iktisadi yapı ortaya çıkmıştır. Şehirlerde, satılan eşyanın türüne göre pazarlar oluşmuştur. At pazarı, saman pazarı, odun pazarı gibi satılan ürüne has pazarların yanı sıra çarşılarda içinde satılan eşyaya göre hanlar da yer almıştır.⁶⁶⁴

3.1.4.4.4. Ziraat

Selçuklular ve beraberinden Anadolu'ya göç eden Türkmenler daha önce ifade edildiği gibi maddi manevi bütün varlıklarını da Anadolu'ya getirmişlerdir. Pirinç, darı, ayçiçeği, kavun, karpuz ve pamuk gibi tarım ürünleri de Türklerin Anadolu coğrafyasına armağanlarındandır. Hayvan cinslerinden hububata kadar pek çok şeyi Ön Asya'dan Anadolu'ya getiren Selçuklular hayvancılığın ve ziraatçiliğın canlanmasını sağlamışlardır.⁶⁶⁵

Anadolu'yu gezen seyyahlar eserlerinden Selçukluların önemli kentlerinden Konya, Kayseri, Sivas ve Aksaray'da meyve bahçelerinden, sulama kanallarından, tarlalardan sıklıkla bahsetmiştir. Özellikle Akdeniz ikliminin hâkim olduğu bölgelerde meyve üretimi daha ağırlık kazanmış, iç bölgelerde ise hububat ekimi yapılmıştır.⁶⁶⁶ İhtiyaçtan daha fazla üretimi yapılan buğday; Kıbrıs, Rodos, Girit gibi adalara, Avrupa ve Mısır'a ihraç edilmiştir. Bu ihtiyaç fazlası buğdayın zaman zaman ihraç dışında da tasarruf edildiği görülür. Taht kavgalarında yanlarına müttetik arayan Selçuklu sultanları, yanlarına çekmek istedikleri yerel kuvvetlere bağış amacıyla da hububatı kullanmıştır. I. İzzeddin Keykâvus, kardeşi Alâeddin Keykubât ve Ermeni Kontu Leon tarafından

⁶⁶³ Sümer, *Yabanlu Pazarı*, 9-16.

⁶⁶⁴ Tuncer Baykara, *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985), 249; Sümer, *Yabanlu Pazarı*, 22-24.

⁶⁶⁵ Mustafa Kafalı, "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* VIII/22, (1996): 12.

⁶⁶⁶ Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri, III, Celaleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belleten* XII/45, (1945): 55-58.

muhasara altına alındığında Ermeni Kontu Leon'a 1.200 ton buğday teklif ederek ittifaktan ayrılmasını sağlamıştır.⁶⁶⁷

Tarım ürünlerinden bolca üretilen ve ihraç malzemelerinden olan pamuk da geniş arazilerde üretilip dokuma sanayinin temelini oluşturmaktaydı. Yine tekstil sanayisinde kullanılan bir diğer ihraç malzemesi olan ipek renklerin canlılığı nedeniyle dış ticarete rağbet görmektedir. Kıbrıs Krallığı, Frank tüccarları bu ipeğin ticaretini yapma hususunda teşvik etmiş ve bunlara vergi muafiyeti dahi getirmişti.⁶⁶⁸

1243 yılında Köseadağ mağlubiyeti ile Anadolu Selçuklu tahakkümünün zayıflayarak siyasi otoritenin bozulması, Anadolu tarımı için büyük bir darbe olmuştur. İşgal ve istilalarla bozulan toprak rejimi üretimi etkilediği gibi ticaret yollarının güvenliğini de azaltmıştır. Moğolların yüklediği ağır vergileri karşılamak üzere yerel halk karın tokluğuna çalışmak zorunda kalmıştır. Ezilen ve köle durumuna düşen ahali işlediği toprakları terk etmiş ve tarımsal üretim ciddi boyutta azalmıştır. Bu durum İlhanlı Devleti'nin yıkılmasına kadar devam etmiştir. Türkmen beylerinin Anadolu'da tekrar hâkimiyeti ele almasıyla birlikte eski düzene geri dönüldüğü görülür. Nitekim İbn Battuta XIV. yüzyılın hemen başında Anadolu'yu tasvir ederken "*arpası, buğdayı bol ve ucuz memleket*" ifadelerini kullanmıştır.⁶⁶⁹

3.1.4.4.5. Hayvancılık

Göçebe Türklerin yaşam tarzına en uygun iktisadi model hayvancılıktır. Yüzyıllar boyunca hayvancılıkla geçimlerini sağlayan Türkler, Anadolu'ya gelirken yanlarında büyük sürüleri, atları ve yük hayvanları ile birlikte gelmişlerdir.⁶⁷⁰ Selçuklulardan önce Anadolu'da Bizans'ın hâkim olduğu bölgelerde daha önce tarım ve ticaret bahsinde ifade edildiği gibi sosyal ve idari yapının bozulması hayvancılığı da etkilemiştir. Büyük otlaklar boş kalmış, kırsalda hayvancılık yok denecek kadar azalmıştır. Anadolu'ya gelen Türkler hayvancılığa da tarım kadar önem vermiş; küçükbaş, büyükbaş hayvanlar ve binek hayvanları yetiştirmişlerdir. Asya'da yaşadıkları dönemlerde zirai faaliyetler daha az yoğunlukta olduğundan; Türkler, ihtiyaçlarını yetiştirdikleri hayvanları değişik tokuş

⁶⁶⁷ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 112-117.

⁶⁶⁸ Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, 118

⁶⁶⁹ Salim Koca, "Türkiye Selçuklu Sultanlarının İzledikleri Ekonomik Politikalar", *Türkler Ansiklopedisi*. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), C.VII, 348.

⁶⁷⁰ Kafalı, "Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi", 12.

ederek sağlamışlardır. Anadolu'ya gelindiğinde zirai üretimin de artmasıyla tarımsal dışa bağıllık azalmıştır bu vesileyle hayvan sayısında da artış yaşanmıştır.⁶⁷¹

Anadolu Selçuklu Sultanlarının halka, ümeraya, Abbasi Halifelerine veya siyasi ilişkilerde bulunduğu çevre devletlerin hükümdarlarına gönderdikleri hediyelerin içinde çok sayıda at, katır veya eşek bulunmaktaydı. Sultanların düğünlerde, merasimlerde veya değer verdikleri şahsiyetlere hayvan bağışında bulunması pek sık rastlanan bir durumdur. Sultan I. İzzeddin Keykâvus, kızının düğününe gelen beylere 200 binek hayvanı hediye etmiştir.⁶⁷² Alâeddin Keykubât ise yanına gelen Erzincan Meliki Davutşah'a 2.000 koyun armağan etmiştir. Rükneddin Süleyman Şah ise kendisine ithafen bir şiir yazan şair Faryabi'ye 12 deve, 10 at, 10 katır bağışlamıştır.⁶⁷³

Anadolu Selçuklularında hayvanlar sadece hediye etmek veya ticari olarak satılmak üzere değil, vergi ödemelerinde de kullanılmıştır. Moğolların tahakkümü altında geçirilen zamanlarda hayvan üzerinden ödenen vergiler dönem itibariyle ciddi rakamlara ulaşmıştır.⁶⁷⁴ Moğol İlhanlılar, Anadolu'yu işgal etmelerinin akabinde ülkenin değişik yerlerinde büyük hayvan sürülerine el koymuşlardır. Bu esasen işgal edilen ülkeyi iktisadi açıdan zayıflatmak amacıyla yapılan bir girişimdir. Nitekim Selçuklular da aynı yöntemi benimsemiş, I. İzzettin Keykâvus Kilikya'da Ermeniler üzerine yaptığı seferden çok sayıda canlı hayvanı ganimet olarak ele geçirerek dönmüştür ve kaynaklarda aktarılan rivayetlere göre, ganimet olarak ele geçirilen canlı hayvan sayısının çokluğundan Kayseri'de hayvan fiyatlarında önemli ölçüde düşüş yaşanmıştır.⁶⁷⁵

3.1.4.5. Devlet Teşkilatı ve İdari Yapı

Anadolu Selçuklularında da diğer Türk devletlerinde olduğu gibi karizmatik ve Türk devlet geleneklerine bağlı hükümdarların saltanat sürdüğü görülmektedir. Devletin kuruluş dönemlerinde Büyük Selçuklularda olduğu gibi *Sultan'ul Muazzam*, *Rükneddin*, *Sultan'ül Mağrib* ve *Maşrık*, *Sultanu'l Âlem* gibi unvanlar kullanılmıştır.⁶⁷⁶ I. Gıyaseddin'den sonra eski İran Şahlarının unvanları olan *Keykâvus*, *Keyhüsrev* gibi unvanlar da kullanılmaya başlanmıştır. Denizlerde de egemenliğin yayılması ile birlikte

⁶⁷¹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 78.

⁶⁷² İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye*, C.I, 377; Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, 88-89.

⁶⁷³ İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye*, C.I, 359.

⁶⁷⁴ Koca, "Türkiye Selçuklu Sultanlarının İzledikleri Ekonomik Politikalar", 348.

⁶⁷⁵ İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye*, C.I, 188.

⁶⁷⁶ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C.III, 75-76.

Sultan'ul Bahreyn; Haçlılar ve Ermeniler ile yapılan mücadelelerden sonra da *Sultanu'r Rum*, *Sultanu'l Rumi Ermeni* gibi unvanlara da rastlanır.⁶⁷⁷

Büyük Selçukluların melik denilen hükümdar oğullarına Anadolu Selçuklularında da rastlanır. Fakat Büyük Selçukluda ve diğer vasallarında görülen iç işlerinde bağımsız ve babadan oğula devam eden eyalet yapısına Anadolu Selçuklular müsaade etmemiştir. Daha merkezîyetçi bir yapının mevcudiyetinin gözlemlendiği Anadolu Selçukluları, vali ve meliklerin yetkilerini kısıtladığı gibi veliahtları da başkente yakın valilik görevlerinde gözetim altında tutmuştur.⁶⁷⁸

Atabeylik kurumu Türk ve İslam devletlerine Büyük Selçukluların getirdiği yeni bir uygulamadır. Atabey denilen ve meliklerin yetişmeleri için yanlarına verilen tecrübeli devlet adamlarının, Anadolu'da farklı bir vazife üstlendikleri görülür. Hükümdarların yanında vazifeli olan atabeylerin, vezirden sonra gelen mühim bir kişi olduğu ve Divan'da vazifeli olduğu aktarılmıştır. Devlet işlerinde etkili olan atabeylerin en meşhurlarından Celaleddin Karatay buna örnek sayılabilir. Büyük Selçukluların ilk dönemlerinde güçlü liderlerin varlığından dolayı devlet adamları yönetimde söz sahibi olamamıştır. Sonraki dönemlerde ise güçlenen atabeyler, destekledikleri meliklerin taht mücadelesine dâhil olmuş veya melikleri saf dışı bırakarak kendi hâkimiyetlerini kurmaya çalışmışlardır. İmameddin Zengi ve İldenizliler buna örnek verilebilir. Anadolu Selçukluları, tecrübe edilen bu olayların gelecekte yol açacağı olumsuz sonuçları görmüş ve eyaletlerdeki atabeylik kurumunu dönüştürmüş olabilir.⁶⁷⁹

Türk-İslam devletlerinde hükümet teşkilatının en mühim şahsiyetlerinden olan vezirler önceki devletlerde olduğu gibi Anadolu Selçuklularında da devam etmiştir. Büyük Selçuklularda istikrarlı ve belirli kanunların çerçevesinde hareket eden vezirler var iken Anadolu Selçuklularında vezaret makamının yetkileri genişlediği görülür. Mezkûr bahisle ifade edildiği gibi pek çok defa sultanların ölümünden sonra başa geçecek hanedan mensubunun belirlenmesinde vezirler önemli rol oynamışlardır.⁶⁸⁰

Merkez teşkilatın içinde Divan-ı Ala üyelerinden saltanat naipliği kurumunun, Anadolu Selçuklularına Eyyubi veya Memluklerden geçtiği düşünülebilir. Büyük Selçuklularda bulunmayan Naib-i Saltanat kurumu; Anadolu Selçuklu'nun kurulduğu ilk yıllarda fetih

⁶⁷⁷ Mikail Bayram, "Anadolu Selçuklularında Devlet Yapısının Şekillenmesi", *Cogito* 8, (2001): 61.

⁶⁷⁸ Refik Turan, "Selçuklular Döneminde Devlet ve Teşkilat", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed., Refik Turan, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 442.

⁶⁷⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, 47.

⁶⁸⁰ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, 109.

üzere başkentten ayrılan Süleyman Şah tarafından Ebu'l Kasım'a devletin idaresinin bırakılmasıyla görülmektedir. Ebu'l Kasım da kardeşi Ebu'l Gazi'yi Naib-i Saltanat olarak bırakmış, Kılıç Arslan gelene kadar başkentte idareyi Ebu'l Gazi sağlamıştır.⁶⁸¹

Pervanelik makamının ise Büyük Selçuklularda divan üyesi olmamasına rağmen Anadolu Selçuklularında divanda yer alarak askeri dirlik ve iktaların tanzimi ve dağıtımı rolünü üstlendiği görülür. Muhtemeldir ki pervane makamına gelen baskın ve dirayetli asker kökenli bu şahsiyetlerin toprak hukuku içinde önemli rol almaları vesilesiyle divan üyeliğine getirildiği düşünülebilir. Nitekim Anadolu Selçuklularında istisna şahsiyetlerden biri olan Pervane Muineddin'in, döneminde oldukça önemli rol oynadığı ve devleti idare etme olanağını yakaladığı görülür.⁶⁸²

Anadolu Selçuklularında taşra teşkilatının diğer Selçuklu devletlerine nazaran daha merkeziyetçi bir yapıda olduğu görülmektedir. Taşradaki idari yapılanmanın temelini ikta dağıtımı oluşturmakta, idareciler ise sultana doğrudan bağlı ve irtibatlı olan kişilerden seçilmektedir. Nitekim şehzadelerin büyük iktalarla uzak eyaletlere değil de merkeze yakın yerlere görevlendirilmeleri bu merkeziyetçi yapının korunması adına yapılan bir tasarruftur.

3.1.4.5.1. Ordu Teşkilatı

Askeri yapının temelini oluşturan ikta sisteminde de bu merkeziyetçi anlayışın yansımaları görülür. Anadolu Selçukluları, devletin kuruluşundan sonra daha da artan Türkmen yoğunluğunun iskân edilmesi amaçlarını gerçekleştirmek üzere hareket etmişlerdir. Yeni fethedilen bölgelere Türkmenleri yerleştirirken ve bu bölgeleri komutanlara ikta ederken merkeziyetçi anlayış gereği büyük toprak parçalarını ikta vermeyerek feodal yapının ağırlık kazanmasını engellediler. Bu komutanların, Büyük Selçuklulardaki durumun aksine ikta olarak verilen toprakların ve yetiştirilen askerlerin sahibi değil amiri konumundaki görevliler olduğu görülür. Büyük Selçuklu Devleti'nde ise hanedan üyeleri ve şehzadelerle birlikte devlet hizmetinde yararlılık gösteren ümeraya da verilen iktalar, bazen büyük vilayetleri kapsayacak kadar geniş olabiliyordu. İdaresinde büyük bir arazi olan ve mühim bir askeri kuvvet besleyen bu valilerin iktalarının sağladığı güç ile zaman zaman hükümetle veya kendi aralarında iktidar mücadelelerine giriştikleri görülmüştür. Bu nedenle Anadolu Selçukluları bu duruma

⁶⁸¹ Anna Komnenad, *Alexiad*, 197-198; Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı I. Kılıç Arslan*, 9.

⁶⁸² Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 273.

engel olmak üzere ikta tevcihinde yeni bir uygulama devreye sokmuştur. II. Kılıç Arslan'ın oğulları arasında ülke sathında yaptığı paylaşımın menfi neticeleri de bu tedbirin haklılığını ispat etmiştir.⁶⁸³

Moğol tahakkümü altında geçirilen dönemlerde ise Anadolu Selçuklu Devleti'nde ikta düzeni temelinden sarsılmıştır. Bu vesileyle Moğollar, Anadolu Selçuklu ordusunu sayıca belli bir miktarın altında tutmuş ve taht mücadelelerinde Selçukluların Moğol desteğine muhtaç olmasını sağlamıştır.

Anadolu Selçuklu Devleti askeri bir bünyeye sahip olduğu için, teşkilatların içinde ordu hususi bir önem taşır. Devlet ve toplum hayatında önemli bir yere sahip olan Anadolu Selçuklu Ordusu'nda, Büyük Selçuklulara nazaran eski Türk geleneklerine daha fazla bağlılık görülür. Bu nedenle de Büyük Selçuklulara göre ordu teşkilatında da bir takım farklılıklar mevcuttur. Daha önce ifade edildiği gibi yeni bir coğrafyaya gelinmesi, şartların değişmesinin yanı sıra İran etkisinin de ortadan kalkması bu farklılıklara neden olmuştur.

Anadolu Selçuklularında devlet teşkilatında sivil kadrolara nispetle askeri kadrolar daha fazla yer teşkil etmiştir. Devlet kadrolarının büyük kısmı kılıç ehli denilen *Ehl-i Seyf* ten oluşan Anadolu Selçukluları orduya ait işleri diğer devletlerde olduğu gibi Divan-ı Arz'da görmüş, ordunun idaresini ile *Beylerbeyi* veya *Melikü'l Ümera* denilen kumandana bırakmıştır.⁶⁸⁴

Anadolu Selçuklu ordusunun temelinin yine hassa ordusundan oluştuğu bilinmektedir. Büyük Selçuklularda olduğu gibi Anadolu Selçuklularında da farklı unsurlardan müteşekkil bu orduyu oluşturan askerlerin, milliyetinin Anadolu'ya gelindikten sonra farklılaşmaya başladığı görülür. Daha önce hükümrانlık sahasına yakın milletlerden edinilen bu askerlerin Büyük Selçuklularda Orta Asya kökenli, Deylemli veya İranlı oldukları bilinirken; Anadolu'da ise bu unsurlara temin edilen askerlerin bu milletlerin yanı sıra Rum ve Frenklerden de alındığı görülmektedir.⁶⁸⁵ Köle kökenli bu askerlerin zaman zaman da devlet kademelerinde yüksek mevkiler işgal ettiği dönem kaynaklarındaki rivayetlerden anlaşılmaktadır. Mubarizüddin Ertokuş, Celaleddin Karatay gibi ünlü devlet adamları köle kökenlidir. Yine Rum kökenli Emir Seyfüddin

⁶⁸³ Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C.II, 12-18.

⁶⁸⁴ Aydın Taneri, "Müsâmeretü'l Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilâtı Bakımından Değeri", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi* IV/6-7, (1996): 162; İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'ie fi'l-Umuri'l-Ala'ie*, C.II, 74; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 96.

⁶⁸⁵ İbn Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'ie fi'l-Umuri'l-Ala'ie*, C.I, 194.

Hasoğuz, Rum kökenli bir devlet adamıdır. Bu has ordunun nizamına özellikle dikkat eden Selçuklu sultanları, bu ordunun emirlerinin de görüşlerine itibar etmiştir. Anadolu Selçuklularını yıkılışa sürükleyen Köseadağ Savaşı'ndan önce tecrübeli komutanların itirazına itibar etmeyen II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in savaşa girmesinde Gulaman-ı Has ordusunun teşviki mühim bir yer teşkil etmiştir.⁶⁸⁶

3.1.4.5.2. Donanma

Anadolu Selçukluları için, pek de alışık olmadıkları denizlerle çevrili bu yeni coğrafyanın bir dezavantaj olduğu düşünülebilir. Fakat Selçukluların, yeni yurtları Anadolu'ya çabuk adapte olduklarını ve stratejik konuma uygun bir politika izlediklerini söylemek mümkündür. Anadolu Selçuklularının ilk deniz faaliyetlerini Çaka Bey aracılığıyla yaptığı söylenebilir. Ege'de Koyun Adaları civarında faaliyet gösteren ve aynı zamanda Kılıç Arslan'ın kayınpederi olan Çaka Bey, Kılıç Arslan ile ittifak kurarak Bizans'ı fethetmek arzusundayken; daha öncede ifade edildiği gibi bir anlaşmazlık neticesinde Kılıç Arslan tarafından öldürülmüştür.⁶⁸⁷

Anadolu Selçuklularında devlete ait ilk donanma kurma girişiminin Süleyman Şah'ın Suriye seferi sırasında Ebu'l Kasım tarafından gerçekleştirildiği bilinmektedir. 1086 yılında Marmara Denizi'nde gemi inşaatlarına başlayan Selçuklular, bu sayede Peçenekler ve Çaka Bey'in de desteği ile Bizans'ı denizden de sıkıştırmayı ve avantaj elde etmeyi amaçlamışlardır. Fakat henüz inşa aşamasındaki donanma, Bizans tarafından yakılarak yok edilmiştir. Bizans'ın bu ani baskını aslında Selçukluların donanmaya önem vermeleri gerektiğini de ortaya koymuştur. Bu vesileyle güçlü bir donanma teşkil ederek denizlerde de hâkimiyeti sağlamayı ve deniz ticaretinden pay almayı amaç edinen Selçukluların ileriki süreçlerde daha temkinli davrandıkları ve güçlü bir donanma kurmaya çalıştıkları görülür. Bu amaç doğrultusunda Suğdak, Sinop ve Antalya'nın fetholunması önemli merhalelerdir. Nitekim Alâeddin Keykubad, Alanya'da bir saray ve donanma inşa ettirerek kışlak olarak burayı kullanmıştır. Sinop ise Karadeniz'in önemli bir deniz üssü haline getirilmiş, öyle ki donanmanın başındaki emir *Reisü'l-Bahr*⁶⁸⁸ dahi Sinop'ta ikamet etmiştir. Suğdak'ın fethi ile de Karadeniz ticaret yolu açılmış, buradan

⁶⁸⁶ İbn Bibi, *el-Evami'ü'l-Ala'îye fî'l-Umuri'l-Ala'îye*, C.II, 64,65,93,155.

⁶⁸⁷ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 98.

⁶⁸⁸ Reisü'l-Bahr ünvanının Moğol işgalinden sonra Emirü'l Sevahil'e daha sonra da Melikü's Sevahil'e dönüştüğü kaynaklardan anlaşılmaktadır. Ayrıca bkz. Mehmed Fuad Köprülü, "Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te'siri", T.H.İ.T. Mecmuası I, (1931): 206.

deniz yoluyla Karadeniz sahillerine gelen Kıpçak Türkleri de Karadeniz'in Türkleşmesine katkı sağlamıştır.⁶⁸⁹

3.1.4.6. Anadolu Selçukluları Kültür ve Medeniyeti

Anadolu Selçukluları bugün üzerinde yaşadığımız coğrafyanın vatan haline gelmesi için en büyük tesiri gösteren İlk Müslüman Türk Devleti'dir. Kurdukları sosyal müesseseler ve teşkilatlar, insanlara hizmet etmekle kalmamış; idari açıdan da düzenin tesis edilmesi yolunda büyük kolaylıklar sağlamışlardır. Günümüzde yaşanan sosyal sorunlara yüzyıllar önce çözüm getiren bu müesseseler, toplumsal sorunların çözümü noktasında önemli faydalar sağlamıştır. Türk devletini idare eden hükümdarların ana sorumluluklarından olan ülkeyi mamur etmek ve halkın refah içinde yaşamasını sağlamak üzere idame ettirilen bu kurumların sayesinde toplum huzur içinde yaşama imkânı bulmuştur.

Anadolu'ya tarihinin en müreffeh dönemlerinden birini yaşatan Selçuklular, Anadolu'nun jeopolitik konumundan olumlu olarak faydalanmıştır. İzledikleri siyasi ve iktisadi politikalar neticesinde elde edilen mali güç vesilesiyle sosyal yapıların da hayat bulmasına olanak tanınmıştır. İktisadi kalkınmanın sağladığı imkânlarla sosyal devlet ilkesi tam manasıyla hayata geçirilmiş, bugün pek çok ülkenin ulaşamadığı sosyal yapının tesis edilmesi mümkün kılınmıştır. Bu amaç doğrultusunda tesis edilen sosyal müesseseler aynı zamanda devletin üzerindeki yükü de azaltmıştır. İnsana hizmet odaklı bu sosyal yapıların hiçbir ayırım gözetmeksizin herkese hizmet vermesi ve her kesimin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde yapılandırılması, Anadolu'nun hızla Türkleşmesine ve İslamlaşmasına da fayda sağlamıştır. Selçuklular bu yapı sayesinde hem düzeni sağlamış hem de yüksek bir uygarlık seviyesine ulaşmıştır.

Anadolu Selçuklu sultanları ve devletin ileri gelenleri bu sosyal müesseselerin imarına önem vermiştir. Vakıflar bu sosyoekonomik yapının temelini oluşturur. Vakıflar marifetiyle inşa ettirilen ve masrafları karşılanan, camiler, medreseler, tekkeler, zaviyeler Anadolu kentlerinin Türk-İslam kimliği kazanmalarını sağlamıştır. Yine mezkûr bahisle fonksiyonları ve yapılış amaçları ifade edilen kervansaray ve han gibi yapılar da ticari gayelerle tesis edilmiş olsalar da verilen hizmetlerle sosyal hayatın önemli bir parçası olmuşlardır.

⁶⁸⁹ İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye*, C.I, 325; Taneri, "Müsâmeretü'l Ahbâr'ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilâtı Bakımından Değeri", 55. ; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 98,337.

3.1.4.6.1. Vakıflar

Günümüzde de varlığını devam ettiren vakıfların menşei İslami prensiplere dayanır.⁶⁹⁰

Vakıflar diğer bütün müessesler gibi içinde olduğu toplumun maddi manevi değerleri doğrultusunda kamuya hizmet gayesi gütmüştür. Anadolu'da şehirlerde yaşayan ahalinin tamamını ilgilendiren hizmetlerin görülmesi amacıyla teşkilatlanan vakıflar; cami, imaret, bimarhane, çeşme, sebil, han gibi yapıların imarını ve bakımını üstlenmiştir.⁶⁹¹

Vakıf müesseselerinin gördüğü hizmetlerin esasen devlet veya yerel idareler tarafından karşılanması lazım gelirken, Türk-İslam geleneği doğrultusunda hayırseverlerin bu vazifeyi üstlendiği görülür. Bu anlayış vakıfların işlevinin, karşılık beklemeden insanlara hizmet vermek olduğunu göstermektedir.

Herhangi bir karşılık beklemeden yapılan ulvi ve yüksek bir düşüncenin ürünü olan vakıfların, İslam ülkelerinde uzun süre varlıklarını muhafaza etmesi dini akidelerin insanlar üzerindeki etkisiyle açıklanabilir. Allah yolunda mal harcamak ve kazandıklarını hayır amaçlı tasarruf etmek ile ilgili Kur'an'ı Kerim'de yer alan ayetler insanları bu yönde hareketlerde bulunmaya sevk etmiştir.⁶⁹² İslam hukukunun ve Türk toplumlarının benzersiz kurumlarından biri olan vakıflar, sadece zenginlerin fakirlere ihsanı ve yardımı olarak düşünülmemelidir. Nitekim Anadolu'nun her köşesinde, bütün ekonomik sınıflardan insanların vakıf kurdukları görülür. Ekonomik imkânları ölçüsünde vakıflar tesis eden Anadolu insanının, asgari yaşam koşullarını herkes için sağlamak ve yardımlaşmak gayesiyle hareket ettiği söylenebilir.⁶⁹³

İslam'ın da teşvik ettiği sosyal yardım hususu doğrultusunda vakıfların, toplumsal alanda önemli vazifler ifa ettiği görülür.⁶⁹⁴ Vakıflar marifetiyle fakirlere, kimsesizlere ve borcu olanlara nakdi yardım yapılması, talebelere yiyecek, giyecek yardımları, evlenecek olanlara aynı yardımların verilmesi gibi hizmetler görülmüştür.⁶⁹⁵

⁶⁹⁰ Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1986) C.XII, 154.

⁶⁹¹ Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler", Vakıflar Dergisi VII, (2006): 67.

⁶⁹² Müslümanların kutsal kitabı Kur'an'ı Kerim'de özellikle 2. Sure olan Bakara suresinde 19 farklı ayette ve 21 farklı surede Allah yolunda mal harcamak, infak etmek, sadaka vermek ve muhtaçlara yardım etmek hususu ele alınmıştır.

⁶⁹³ Erol Kozak, *Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf*, (İstanbul: Akabe Yayınları, 1985), 22-23.

⁶⁹⁴ Tuncer Baykara, *Türkiye Selçukluları'nın Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2004), 201.

⁶⁹⁵ Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2003), 297.

Anadolu Selçukluları, toplumsal ihtiyaçların karşılanması için tesis edilen bu vakıfların hizmetlerini idame ettirebilmesi için bazı arazi ve mülkleri bu vakıflara tahsis etmiştir. Neredeyse tamamı hayır sahipleri tarafından inşa edilen bu yapıların giderlerini karşılamak üzere han, hamam, bağ, bahçe, arazi gibi gelir getiren mülkler bağışlanmış ve hizmetlerin sürekliliği sağlanmıştır.⁶⁹⁶

3.1.4.6.2. Camiler

İslam dininde ibadete özel bir yere gerek olmasa da Peygamber Hz. Muhammed'in Medine'ye hicreti sırasında Kuba denilen bölgede ilk mescid inşa edilmiş ve akabinde Müslümanlar İslam Dini'ni ulaştırdıkları her yerde cami bina etmişlerdir.⁶⁹⁷ Kuba Mescidi'nden sonra Medine'de inşa edilen Peygamber Mescidi'nin (Mescid-i Nebevi) üç ayrı kısımdan teşekkül olduğu görülür. Camilerin ilk örneklerden biri olan Mescid-i Nebevi'nin bu kısımları; toplu ibadet edebilmek üzere ayrılan geniş bir bölüm, derslik olarak ayrılan bir bölüm ve peygamber ile ailesine ait bir küçük bir odadan ibarettir. Bu yapıdan da anlaşılmaktadır ki camiler yalnızca ibadet etmek üzere inşa edilen yapılar değildir. Görüldüğü gibi kompleks bir yapı olan camilerin Türk-İslam toplumunda da inşasına önem verilmiş, inşa edilen yapılar sadece bir ibadethane olarak bırakılmamış çevrelerinde farklı yapılar da bina edilerek bir vakıfa bağlanmıştır. Cami yaptıranın kurduğu vakıflara, bağış yoluyla kazandırılan gelir getiren mülkler sayesinde camilerin bakım onarımı yapılmış; ihtiyaçları karşılanmış ve görevlilerin maaşları ödenmiştir.⁶⁹⁸

Müslümanların fethettikleri bölgelerde her kent, köy ve kasabada bir cami inşa etmeleri bir prensip halini almıştır. Selçuklular da Anadolu'ya geldikten sonra çok sayıda cami bina etmiştir. Şehirlerde imar edilen camilerin yanı sıra kırsalda yerleşim olmayan yerlerde de cami inşa eden Selçuklular, bu yapıların etrafına gelip yerleşenler ile birlikte yeni iskân sahaları da oluşturmuştur.⁶⁹⁹

Camilerin Arapça kelime manasından da anlaşılabacağı üzere cem olunan, bir araya gelinen yerler olması dolayısıyla içtimai hayatta önemli bir konuma sahip olduğu görülür. Bayramlarda, cenazelerde ve cuma günleri bir araya gelinerek ibadet yapılan bu kurumların, insanları bir araya getirmesi vesilesiyle toplanılan bir sosyal kurum oldukları

⁶⁹⁶ Ali Himmet, "Vakıfların Tarihi Mahiyeti, İnkişafı ve Tekâmülü, Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Faydalar, Vakıflar Dergisi VI, (2006): 12.

⁶⁹⁷ Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, ter., Ali Yardım, (İstanbul: Damla Yayınevi, 1983), 97.

⁶⁹⁸ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 304.

⁶⁹⁹ Seyfullah Kara, *Selçukluların Dini Serüveni*, (İstanbul: Şema Yayınevi, 2006), 606.

açıktır. Bu fonksiyonu sayesinde şehrin veya bölgenin de mühim konularının konuşulup karara bağlandığı bir yer olarak düşünülebilir.⁷⁰⁰ Bu duruma örnek olarak I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele Dönemi'nde Anadolu'daki pek çok caminin; silah ve mühimmat deposu, misafırhane, sığınak, toplantı ve propaganda yeri olarak kullanılması gösterilebilir.⁷⁰¹

Camiler ilk inşa edilmeye başladıkları Hz. Muhammed devrinden itibaren bir eğitim kurumu olarak da topluma hizmet etmiştir. Anadolu'da Selçuklular devri ile birlikte İslami ve pozitif ilimler camilerde tedris edilmeye başlanmıştır. Günümüzde de din ve ahlak öğretiminde bu fonksiyonu devam etmekte olan camiler, çevrelerinde farklı sosyal tesislerin de yapılmasını sağlamıştır. Hamam, imaret, çeşme gibi yapılarla birlikte bulunduğu çevreye hareket kazandıran camilerin çevreye verdiği hizmetle birlikte bulunduğu muhiti kültürel bir cazibe merkezi haline getirdiği görülmektedir.⁷⁰²

3.1.4.6.3. Medreseler

Medreseler Anadolu Selçuklu Devleti'nde tıpkı camiler gibi vakıflar marifetiyle devlete mali açıdan yük oluşturmada eğitim almak isteyenler her kesimden insanın ihtiyacını karşılayan kurumlardır.⁷⁰³ Esasen Türk-İslam devletlerinde eğitim kurumu olan camilerin, ihtiyacı karşılayamaması üzerinde medreseler inşa edilmeye başlanmıştır. Asıl işlevinin ibadet olması hasebiyle eğitim sürecinin ibadet için gereken sukût ortamına uygun olmaması, konaklama imkânının kısıtlı olması ve nüfus artışıyla talebenin de artması gibi durumlar camilerin yetersiz olmasına yol açmıştır. Bu nedenle hem talebelerin hem de öğreticilerin ikamet etmesi için medreseler inşa edilmiştir.⁷⁰⁴

Büyük Selçuklu Devleti'nde Sünni İslam anlayışı doğrultusunda Şii'liğe karşı mücadelede medreseler önemli bir rol üstlenmiştir. Selçuklu Sultanları hâkim oldukları coğrafyalarda tesis ettikleri medreselerde Sünni âlimler vasıtasıyla halkı eğitmeyi ve Şii inancına karşı kamuoyu oluşturmayı da amaç edinmiştir. Selçukluların Sünni inancı desteklemek

⁷⁰⁰ Ziya Kazıcı, "Eğitim", haz., Hakkı Dursun Yıldız, DGBİT XIV, (Konya): 79.

⁷⁰¹ Ömer Yılmaz, "Anadolu Milli Mücadele Hareketine Tekke ve Tarikat Şeyhlerinin Katkıları", *Journal of Analytic Divinity* 4/2, (2020): 148-165.

⁷⁰² Kara, *Selçukluların Dini Serüveni*, 606.

⁷⁰³ Küçükdağ-Arabacı, *Selçuklular ve Konya*, 317.

⁷⁰⁴ Ahmet Gül, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l Hadislerin Yeri*, (Ankara: TTK, 1997), 4.

amacıyla medreselere önem vermesi medreselerin himaye edilmesi ve desteklenmesinin yolunu açmıştır.⁷⁰⁵

Anadolu Selçukluları, Konya'yı başkent yaptıktan sonra imar faaliyetlerine girişerek birçok medrese inşa etmiş ve pek çok âlimin Konya'ya gelmesini sağlamışlardır. Toplumun kültürel seviyesini arttırmayı sağlayan Selçuklular, Anadolu'nun her tarafında gerekli faaliyetleri yürüttüler.⁷⁰⁶ Bu amaç doğrultusunda Büyük Selçuklu Devleti'ndeki Nizamiye Medreseleri model alınarak Anadolu'da yüksek tahsil yapılmasına olanak sağlayan medreseler inşa edilmiştir. Devletin ilme ve ilim ehline gösterdiği ihtimam vesilesiyle büyük âlimler Anadolu'ya gelmiş ve bu medreselerde ders okutmuştur.⁷⁰⁷

Anadolu Selçukluları tarafından inşa edilen en eski medrese II. Rükneddin Süleymanşah devrinde Konya'da yaptırılan Şemseddin Ebu Said Altunaba Medresesi'dir. 1196-1204 arasında tarihlendirilen bu medreseden sonra da Konya, Sivas, Tokat, Kastamonu gibi şehirlerde medreseler inşa edilmiş, medreselerin civarındaki bazı mülkler vakfedilerek buraların giderleri kurulan vakıflarca karşılanmıştır.⁷⁰⁸

Anadolu'da Selçuklular dönemine tesadüf eden başlıca medreselerin isimleri, inşa edildikleri yer ve tarih ile banileri şunlardır:

Altun Aba Medresesi - Konya 1196-1204 (Şemseddin Ebu Said Altunaba)

Çifte Medrese - Kayseri 1206 (I. Gıyaseddin Keyhüsrev)

Atabey Gazi Ertokuş Medresesi - Isparta 1224 (Mübarizeddin Ertokuş)

Hunad Hatun Medresesi - Kayseri 1237 (I. Alâeddin Keykubad'ın karısı ve I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in annesi Mahperi Hunad Hatun)

Sırçalı Medrese - Konya 1243 (Bedreddin Muslih)

Karatay Medresesi - Konya 1252 (Celaleddin Karatay)

Çifte Minareli Medrese - Erzurum 1253 (I. Alâeddin Keykubad'ın kızı Hüdâvent Hatun)

İnce Minareli Medrese (Dar'ul Hadis Medresesi) - Konya 1264- Vezir Sahip Ata Fahreddin Ali

Amasya Gök Medrese - 1267 (Seyfeddin Torumtay)

⁷⁰⁵ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 345.

⁷⁰⁶ Tülay Metin, "Selçuklular Çağında Şehir Hayatı", ed., Refik Turan, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 507-550.

⁷⁰⁷ Güray Kırpık, "Bir Yaygın Eğitim Kurumu Ahilik ve Mesleki Eğitim", ed., Refik Turan, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 493.

⁷⁰⁸ Cevdet Yakupoğlu, "Selçuklularda Vakıf Kurumu", ed., Refik Turan, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 574.

Sahabiye Medresesi - Kayseri 1267-1268 (Sahib Ali bin Hüseyin)
Çifte Minareli Medrese - Sivas 1271 (Vezir Şemseddin Cüveyni)
Cacabey Medresesi - Kırşehir 1271 (Kırşehir Valisi Nureddin Cibril bin Cacabey)
Buruciyye Medresesi - Sivas 1275 (Muzafferüddin Burucirdi)
Gök Medrese - Tokat 1275 (Muineddin Pervane Süleyman)
Gök Medrese - Sivas 1275 (Vezir Sahip Ata Fahreddinin Ali)
Yakutiye Medresesi - Erzurum 1310 (Hoca Yakut Gazani)⁷⁰⁹

3.1.4.6.4. *Dâru's-şifa-Bimarhaneler*

Anadolu'da kurulan darüşşifalar sağlık hizmeti veren kurumlar olarak tesis edilmiştir.⁷¹⁰ Tıpkı diğer sosyal tesisler gibi insan odaklı olan ve hizmet verme şiarıyla kurulan darüşşifalar; dil, din, ırk ayrımı yapmadan Anadolu Selçuklu tebaasına sağlık hizmeti sağlamıştır. Siyasi ve iktisadi teşebbüsleriyle kalkınan ve sosyal müesseseleriyle ileri bir medeniyet seviyesine ulaşan Selçuklular; tıp ilmine ehemmiyet vermiştir. Anadolu Selçuklu hekimleri gerekli hizmeti sağlayacak donanımı elde etmiştir. Darüşşifalar, hekimlerin daima hazır bulunduğu tedavi ve eğitim faaliyetlerinin birlikte yürütüldüğü müesseselerdir. Nitekim *Dar'ut-tıb* denilen medreselerde, talebeler tıp eğitimi alıyor ve aynı zamanda hastalara şifa dağıtılıyordu. Bu şifahaneler içinde özellikle psikolojik rahatsızlıklar üzerine tedavi uygulanan merkezler de mevcuttu. Anadolu Selçukluları'nda sadece fiziki değil ruhsal rahatsızlıklara dahi çözüm aramak ve bu rahatsızlıkları tedavi etmek üzere tesis edilen bu müesseseler tababete önem verildiği kadar, insanlığa verilen değer de ne ölçüde yüksek olduğunu göstermektedir.⁷¹¹

Anadolu'da inşa edilen Dâru's-Şifa'ların yapıldığı yerler, yapılış tarihleri ve banileri şöyledir:

Gevher Nesibe Dâru's-Şifa'sı - Kayseri 1205-1206 (I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in kız kardeşi Gevher Nesibe)

I. İzzeddin Keykâvus Dâru's-Şifa'sı - Sivas 1217-1218 (İzzeddin Keykâvus)

Turan Melik Dâru's-Şifa'sı - Divriği 1228-1229 (Melik Turan-Mengücekli)

⁷⁰⁹ Kırpık, "Bir Yaygın Eğitim Kurumu Ahilik ve Mesleki Eğitim", 494; Abdullah Kuran, *Anadolu Medreseleri*, (Ankara: TTK, 1969), C.I, 10; Cevdet Yakupoğlu, "Selçuklularda Vakıf Kurumu", 559.

⁷¹⁰ Gönül Cantay, "Kaynaklardan Tanıdığımız Anadolu Selçuklu Darüşşifaları" IV. Milli Selçuklu Seminer Bildirileri (25-26 Nisan 1994), (Konya: Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1995), 9.

⁷¹¹ Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 319; Kozak, *Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf*, 1.

Cemaleddin Ferruh Dâru's-Şifa'sı - 1235 (Atabey Lala Cemaleddin Ferruh)

Aksaray Dâru's-Şifa'sı - Aksaray 1250 öncesi

Pervaneoğlu Ali Dâru's-Şifa'sı - Kastamonu 1272-1273 (Muineddin Süeyman Pervane oğlu Ali)

Muineddin Pervane Dâru's-Şifa'sı - Tokat 1275 sonrası (Muineddin Süleyman Pervane).⁷¹²

3.1.4.6.5. Tekkeler Zaviyeler

Anadolu Selçuklularında bir diğer önemli sosyal müessese ise tekkelerdir. Tasavvuf ehli kişilerin bir araya gelerek takip ettikleri tarikat yolunun esaslarına göre ibadet ve eğitim yaptıkları, yaşadıkları yerlere tekke denilmektedir. Seyahat eden tarikat ehli dervişlerin konakladığı ve misafir edildiği daha küçük ölçekli tekkelere ise zaviye denilmiştir.⁷¹³

Anadolu Selçuklu sultanları fethedilen bölgelerde tekke ve zaviye yapılmasını sağlamış, sultanlar bununla kalmayıp bu tekke ve zaviyelere çeşitli vakfiyeler de tahsis etmiştir. Sadece şehirlerde değil kırsalda da kurulan tekkelerin ülke sathına yayılması, Selçuklular için olumlu neticeleri de beraberinde getirmiştir. Uç şehirlerde bir ileri karakol vazifesi gören tekkeler, buraların nüfus yoğunluğunun artmasına vesile olmuştur. Merkeze uzak kırsal alanlarda asayişin sağlanması yolunda yarar sağlayan ve halkın üzerinde bir kontrol mekanizması olan tekkelerin bu işlevini fark eden Selçuklular, Anadolu'ya gelen dervişlere yer gösterip arazi tahsis ederek tekke ve zaviye kurmalarını teşvik etmiştir. Zaman zaman ise bu dervişlere maaş verilerek tekke kurmaları sağlanmış, kırsalda yaşanabilecek sorunların çözümü ve önlenmesi noktasında tekkelerin toplumsal işlevinden yararlanılmıştır.⁷¹⁴

Tasavvufi bir yaşamın benimsenmesine karşın cihat doğrultusunda da faaliyet gösteren tekkeler, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması yolunda mühim rol oynamışlar, kültür aktarımında bulunmuşlar ve iskân vasıtası olmuşlardır. Kırsaldaki tekkelerin civarındaki boş arazileri işleyen dervişler bu şekilde ekonomik kalkınmaya da destek olmuştur.⁷¹⁵

⁷¹² Cantay, "Kaynaklardan Tanıdığımız Anadolu Selçuklu Darüşşifaları", 15.

⁷¹³ Abdülkâki Gölpınarlı, *100 Soruda Tasavvuf*, (İstanbul: Gerçek Yayınevi), 1985, 17.

⁷¹⁴ Osman Çetin, *Anadolu'da İslâmiyet'in Yayılışı*, (İstanbul: Marifet Yayınları, 1981), 189; Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, 308.

⁷¹⁵ Kara, *Selçukluların Dini Serüveni*, 655.

Sultanların bu tekke ve zaviyelerin bağlı olduğu şeyhlere ve dervişlerine saygı gösterdiği ve itibar ettiği bilinmektedir. I. İzzeddin Keykâvus'un Şeyh Necmeddin Bağdadi'ye, Alâeddin Keykubât'ın ise Mevlana Celaleddin'in babası Bahaeddin Veled'e büyük itibar ve saygı göstermesi, şeyhlerin siyasi otorite üzerindeki nüfuzunun göstergesidir.⁷¹⁶

Şeyh ve dervişlerin sadece idari sınıfın değil toplumun üzerinde de büyük etkisi vardır. Bu vesileyle tıpkı cami ve medrese gibi sosyal yapıların inşa edilmesinde olduğu gibi zengin yoksul bütün halk çaba göstermiştir.⁷¹⁷ Çok yönlü bir sosyal kurum olan tekkelerde halk Arapça, Kur'an, Edebiyat ve Musiki derslerini tedris edebilirken, zaviyelerde ise yolcular kendilerine ve bineklerine istirahat imkânı bulabiliyorlardı.⁷¹⁸ Özellikle medreselerin bulunmadığı kırsal kesimde medeni hayat üzerinde derin tesirleri olan tekkeler, öğrenilen ilimlerle amel edilen yerlerdi. Bu nedenle *Dar'ul Amel* adıyla da anılan tekke ve zaviyeler, Anadolu'da Selçuklu fetihlerini ikmal etmiş ve bu yeni coğrafyanın vatan haline gelmesine büyük katkılar sağlamıştır.⁷¹⁹

3.1.4.7. İlmi Faaliyetler

Selçuklular Anadolu'ya geldikten sonra Bizans şehirlerini mimari eserlerle ve kurdukları teşkilatlarla Türk şehirleri haline dönüştürmüşlerdir. Bu dönüşümün kalıcı olmasını ise göçle ikmal edilen nüfus sağlamıştır. Göçebe toplumun yanı sıra yerleşik toplumun da Anadolu'ya geldiği ve geldiği yerde icra ettiği zanaata devam ettiği görülmüştür.⁷²⁰ Bu göçlerle gelen nüfusun arasında Türk ve İranlı âlimler, şeyhler ile dervişler de yer almıştır.⁷²¹ Selçuklulardan önce Anadolu'da yaşayan Bizans halkı da düşünülünce, karışık bir kültürel yapının oluştuğunu söylemek mümkündür. Nitekim İbni Bibi'nin rivayetine göre Anadolu halkı Türkçe, Farsça, Arapça, Rumca, Ermenice, Süryanice gibi altı farklı dil konuşmaktadır.⁷²² Bu farklılık kültürel alana da yansımış telif edilen eserlerin çeşitli dillerde olmasına yol açmıştır. Moğolların baskısıyla İran'dan Anadolu'ya gelen birçok âlimin etkisiyle Farsça Anadolu'da edebi dil olmuş, bunun

⁷¹⁶ Ünver Günay-A.Vehbi Ecer, *Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1999), 161.

⁷¹⁷ Kara, *Selçukluların Dini Serüveni*, 653.

⁷¹⁸ Yusuf Ekinci, *Ahilik ve Meslek Eğitimi*, (İstanbul: MEB Yayınları, 1989), 24.

⁷¹⁹ Kara, *Selçukluların Dini Serüveni*, 660.

⁷²⁰ Ahmet Yaşar Ocak, *Türkiye Selçukluları ve İslâm (Genel Bakış), Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006), C.I, 447.

⁷²¹ Bayram, "Anadolu Selçukluları'nda Devlet Yapısının Şekillenmesi", 63.

⁷²² İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye*, C.I, 97-141; Osman Turan'a göre bu diller beş tanedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Turan, *Ortaçağ Türkiye'sinde Türkler ve Yerliler, Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2006), C.I, 471.

yanında konuşma dilinde de yaygınlaşmıştır.⁷²³ Anadolu Selçukluları zamanında Anadolu'da telif edilen eser sayısının 230'dan fazla olduğu ve bu eserlerden 145'inin Farsça, 68'inin Arapça, 15'inin de Türkçe olduğu bilinmektedir. Farsça'nın, Büyük Selçuklular'dan itibaren resmi dil olarak Arapça ile birlikte kullanılması edebi dilde bu kadar yaygın olmasını sağlamış olabilir.⁷²⁴ Haberleşme ve şer'i işlerde Arapça, iç işlerde ise Farsça'nın kullanıldığı Anadolu'da, Vezir Fahrettin Sahip Ata zamanında devletin iç yazışma dili de Farsça'ya çevrilmiştir.⁷²⁵

Sultan II. Kılıç Arslan zamanında devletin Anadolu'daki hâkimiyetinin pekişmesi ve istikrarın sağlanması neticesinde ilim ve kültür sahasındaki faaliyetler hız kazanmıştır. II. Kılıç Arslan tahsil görmemiş olmasına rağmen âlimlere çok değer vermiş, Kemaleddin isimli bir âlimi daima yanında bulundurmuş ve Malatya'da bir patrik ile tartışma meclisinde bulunmuştur.⁷²⁶ II. Kılıç Arslan'ın oğlu Rükneddin Süleymanşah da meclisinde âlimleri bulundurmuş, felsefeye ve ilmi tartışmalara ilgi duymuştur.⁷²⁷ II. Kılıç Arslan'ın diğer oğlu olan Gıyaseddin ise iyi bir tahsil görmüş, zamanının iyi âlimlerini muhafaza etmiş, ihsanda bulunmuştur. Gıyaseddin'in tahsilinde de emeği olan Mecdeddin İshak dönemin meşhur âlimlerindendir.⁷²⁸

Anadolu Selçuklularının en müreffeh devirlerinden birinin sultanı olan Alâeddin Keykubât'ın yüksek kültüre sahip bilgili bir hükümdar olduğu bilinmektedir. İran ve Ö Asya'daki Moğol baskısıyla Anadolu'ya gelen âlimleri himayesine alan Alâeddin Keykubât'ın zamanında, Mevlana Celaleddin-i Rumi gibi pek çok âlim Konya'ya gelerek buraya yerleşmiştir. Medreseler kurduran Alâeddin Keykubât'ın Nizam'ül-Mülk'ün *Siyasetname*, Gazali'nin *Kimya-ı Saadet* ve Kabus-i Veşmgir'in *Seyahatname* adlı eserlerini sürekli okuduğu rivayet edilmiştir. Döneminde Necmeddin-i Daye tarafından telif edilen *Mirsâdü'l-ibâd* adlı eserin her harfine karşılık ihsanda bulunan Alâeddin

⁷²³ Hayati Develi, *Osmanlı'nın Dili*, (İstanbul: 3F Yayınevi, 2006), 42-44; Turan, *Ortaçağ Türkiye'sinde Türkler ve Yerliler, Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*, 471.

⁷²⁴ Mikail Bayram, *Destursuz Bağdan Üzümler*, (Konya: Kömen Yayınları, 2004), 107.

⁷²⁵ Mehmed Fuad Köprülü, *Türk Edebiyat Tarihi*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980), 334.

⁷²⁶ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 230-231.

⁷²⁷ İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye*, C.I, 80-82.

⁷²⁸ Hilmi Ziya Ülken, "Konya'da Anadolu Selçukîleri Devrinde İlim ve Felsefe", Konya Dergisi 8, (1937): 490.

Keykubât'ın adına, Ahi Evren tarafından *Yezdan Şinaht* ve *Mürşidü'l-Kifaye* adlı eserler de kaleme alınmıştır.⁷²⁹

Anadolu Selçuklularında devletin ilmi çalışmalara ve ilim adamlarına resmi payeler verdiği de vaki olmuştur. Muhiddin Ebu'l-Fezail, Nizameddin Ahmed ile Bahaeddin Kanici adlı âlimlere Divan-ı İstifa tarafından “Melik uş-şu'âra” ünvanı verilmiş ve bir miktar maaş bağlanmıştır. Sarayda ve meclislerinde âlimlerin bulunmasına özen gösteren Selçuklu sultanları kimi ilim adamlarını Üstadü's-Saltanat adlı bir makama tayin etmiş, hayatlarını devam ettirecek bir maaş bağlayarak ilmi çalışmaları teşvik etmiştir.⁷³⁰

Türk-İslam devletlerinde sultanlara arz ve ithaf edilen eser telif etme geleneği Selçuklularda da devam etmiş ve sultanlar adına pek çok eser telif edilmiştir. Şihabeddin Sühreverdi el-Maktul, *Pertevnâme* adlı eserini Rükneddin Süleyman Şah'a arz ve ithaf etmiştir.⁷³¹ Ravendî *Rahat'us-sudûr* adlı Selçuklu tarihini rivayet ettiği eserini Sultan I. Gıyaseddin Keyhüsrev'e, Kadı Burhaneddin Anevî isimli âlim ise, *Enîs'ül-kulûb* adlı eserini I. İzzeddin Keykâvus'a sunmuştur.⁷³² Şair Kâni, II. İzzeddin Keykâvus adına *Kelile ve Dimne* adlı meşhur eseri tercüme ederek manzum hale getirmiştir. Bu dönemde III. Alaaddin Keykubât'ın arzusu üzerine Hoca Dehhanî tarafından Farsça bir *Selçukname* telif edilmiştir.⁷³³

Kaynaklardan elde edilen bilgilere göre XIII. yüzyılda Anadolu'da ilmi çalışmalarda bulunan ve eser telif eden müelliflerin en önemlileri; Dehhani, Yunus Emre, Mevlana Celaleddin-i Rumi, Bahaeddin Veled, Nasiri ve Evhadüddîn-i Kirmânî'dir. Bu müelliflerin telif ettiği ve günümüze kadar ulaşan eserler şunlardır:

Nâsirüddin b. Ahmed b. Muhammed - *Behcetü'l-hadâik fî mev'izeti'l-halâik*

Ahmed Fakih - *Kitabu Evsâf-ı Mesâcidi'îş-Şerife ve Çarhname*

Mevlana Celaleddin-i Rumi - *Mesnevi, Divan-ı Kebir, Fihi Ma Fih*

Yunus Emre - *Divan ve Risâlet'ün Nushiyye*

Dehhani - *Şehname*

⁷²⁹ İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fî'l-umûri'l-Alâiyye*, C.I, 246,247,253; Mikâil Bayram, “Anadolu Selçukluları Zamanında Konya'da Dinî ve Fikrî Hareketler”, *Dünden Bugüne Konya'nın Kültür Birikimi*, (1999): 11-12.

⁷³⁰ Turan, *Selçuklular Hakkında Resmi Vesikalar*, 58-59.

⁷³¹ İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fî'l-umûri'l-Alâiyye*, C.I, 25.

⁷³² Mehmed Fuad Köprülü, “Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları”, *Belleten VII/27*, (1943): 388.

⁷³³ İsmail Çiftcioğlu, “Karamanoğulları Dönemi Şehnâme Yazarları ve Eserleri Üzerine”, *Sosyal Bilimler Dergisi IV/2*, (2002): 61-62.

Bahaeddin Veled - *Dîvân, İbtidanâme, Rebâbnâme, İntihânâme, Maarif*

Nasiri - *Fütüvvetnâme*

Hacı Bektaş Veli - *Makâlât*⁷³⁴

3.1.4.8. Anadolu Selçuklularının Hâkim Olduğu Coğrafyada Kınıklara Ait Yerleşim Yerleri

Bir coğrafyanın tarihinin araştırılmasında şüphesiz yer adlarının önemi büyüktür. Çünkü yerleşim yeri olarak tesis edilen bölgelere isimler; o coğrafyayı yurt tutan milletin mensup olduğu boyun, aşiretin veya liderlerinin adını taşımaktadır. Anadolu'ya göç eden Türkler de kurdukları yerleşim yerlerine mensup oldukları Kınık, Oğuz, Bayat, Avşar, Döğer, Yıva, Eymir gibi boyların isimlerini vermiştir.⁷³⁵

Kınıklar, Anadolu'nun Türk yurdu olmasında öncü olan Selçuklu ailesine mensubiyetleri vesilesiyle önemli bir yer teşkil eder. XVI. yüzyılda 81 yerleşim yerinin Kınık adını taşıması da bunun ispatı sayılabilir.⁷³⁶ Selçukluların kökeni bahsinde ifade edilen 24 Oğuz Boyu'nun neredeyse tamamına ait yer adlarına Anadolu'nun genelinde rastlanmaktadır. Ülke sathına yayılan bu boyların adlarını taşıyan yerleşim yerlerine bakıldığında özellikle Avşar, Kınık, Kayı, Kızık, Karkın, Bayat, Dodurga, Beydilli, Eymür, Çavuldur, Çepni, Salur, Yazır ve Bayındır boylarının diğerlerine nazaran daha geniş bir coğrafyaya yayıldıkları ve Anadolu'nun Türkleşmesine mühim katkıda bulundukları görülür. Arşiv kayıtlarından ve gerek mimari eserler gerekse döneme ait etnografik bulgulardan anlaşıldığı üzere 24 Oğuz Boyu da Anadolu'ya gelmiştir. Bu boyların içinde Salgurlar, Kayılar, Bayındırlar ve Kınıklar kurdukları devletler vesilesiyle boylarına ait damgaları kullanmışlardır. Bu damgalar paralarda, mektuplarda ve yazışmalarda, mimari eserlerde, mezar taşlarında görülmektedir.⁷³⁷ Bu boyların içinde XVI. yüzyılda şüphesiz dönemin en kudretli devletlerinden olan Osmanlı Devleti hanedanının mensup olduğu Kayı boyuna ait 94, Avşarlara ait 86, Kınıklara ait 81, Eymürlere ait 71, Karkınlara ait 62, Bayındırlara

⁷³⁴ Ahmet Kartal, "Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Dil ve Edebiyat", Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 1, (2008): 95-168; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "XII. ve XIII. Asırlarda Anadolu'daki Fikir hareketleri ile İctimaî Müesseselere Bir Bakış", (III. Türk Tarih Kongresi, Ankara 15-20 Kasım 1943, Kongreye Sunulan Tebliğler), (Ankara: TTK, 1948), 287-306; Hasibe Mazıoğlu, "Selçuklular Devrinde Anadolu'da Türk Edebiyatının Başlaması ve Türkçe Yazan Şairler", *Malazgirt Armağanı*, (Ankara: TTK, 1972), 297-316.

⁷³⁵ Kütükoğlu, "Osmanlı'dan Günümüze Yer Adları", 149.

⁷³⁶ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, 357.

⁷³⁷ Faruk Sümer, "Oğuzlar", *İslam Ansiklopedisi*. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1964), C.IX, 384-385.

ait 52, Salurlara ait 51, Çepnilere ait 44, Bayatlara ait 43, Kızıklara ait 28, Dodurgaya ait 24, Beydillilere ait 21, Çavuldura ait 21, Döğerlere ait 20, Yıvalara ait 19 yerleşim yeri tespit edilmiştir.⁷³⁸

Kınık adı taşıyan bu yerleşim yerlerinin XVI. yüzyılda 81 tane olmasına rağmen, 1981 yılına gelindiğinde 36'ya düştüğü görülmektedir. Selçukluların Anadolu'ya tam anlamıyla hâkim olduğu XIII. yüzyılda bu sayının 81'den çok daha fazla olduğu düşünülebilir. XVI. yüzyılda Kınıkların teşkil ettiği cemaat sayısının 1200, hane sayısının 25601, vergi nüfusunun ise 9270 olduğu bilinmektedir.⁷³⁹ Kınıklar XIII. ve XIV. yüzyıllarda Anadolu'ya egemen olan Türk kültürünün oluşmasında şüphesiz büyük katkı sağlayan boylardandır. Anadolu'nun her yanına dağılmış Kınık yerleşim yerleri bunun göstergesidir. Nitekim XVI. yüzyılda yerleşim yerleri sırasında Kayı ve Avşar boylarından sonra gelen Kınıkların, 81 yerleşim yeri ile Selçuklu egemenliğinin sona ermesinden asırlar sonra bile Anadolu'nun her köşesinde izlerine rastlamak mümkündür. Bu durum Kınıkların diğer Türkmenlerle birlikte Anadolu'ya ciddi bir nüfus varlığı ile geldiklerini ve Anadolu'nun her yöresine dağıldıklarını gösterir. Tablodan elde edilen veriler kesin olmasa da bizlere Anadolu'ya gelen Türk boylarının niceliği hakkında yaklaşık bilgiler vermektedir. Aradan geçen zamanda yerleşim yerlerinin isimlerinin değiştiği veya etimolojik açıdan değişime uğradıkları da göz önünde bulundurulmalıdır. Günümüzde Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde Kınık adı ile anılan veya çeşitli ekler alarak Kınık adını içinde barındıran 45 yerleşim yeri bulunmaktadır. Ayrıca İzmir iline bağlı ve nüfusu 2015 TÜİK verilerine göre 28.052 olan Kınık ilçesi mevcuttur. Buradan da anlaşılmaktadır ki Oğuz boylarının bu koluna ait mevcudiyet bugün hala Anadolu'da varlığını sürdürmektedir.⁷⁴⁰

Kınıklar, XI. yüzyıldan itibaren Türk ve İslam âleminin kendilerine biçtiği rolü hakkıyla yerine getirmiş; üstlendikleri tarihi sorumluluk ile adlarından söz ettirmişlerdir. Selçuklu Devletlerini kurarak Türk tarihini en yüksek medeniyet dönemlerinden birine ulaştıran Kınıklar; İran, Irak, Suriye ve Anadolu'da etkili bir siyasi rol oynamış, fetihler ve iskân politikaları ile arkalarından gelen Türkmenlere ve diğer boylara yurt sağlamış, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması yolunda büyük faydalar sağlamıştır.

⁷³⁸ Kütükoğlu, "Osmanlı'dan Günümüze Yer Adları", 150-151.

⁷³⁹ Yusuf Halaçoğlu, *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, (Ankara: TTK, 2009), C.I, 31-32.

⁷⁴⁰ <http://www.kinik.gov.tr/kinik-ilce-nufus-mudurlugu/e.t.:10.11.2022> 10:30

SONUÇ

XI. yüzyıl başlarından itibaren fütuhât hareketleri ile birlikte İran'ın, Azerbaycan'ın, Irak'ın, Suriye'nin ve Anadolu'nun Türkler tarafından ele geçirilmesi ile bu coğrafyalardaki siyasi, ekonomik, kültürel ve etnik sahadaki pek çok şeyin değişmesine neden olan bir değişim süreci başlamıştır. Türkmen Beyleri'nin bölgedeki akınları ve fetihleri neticesinde Azerbaycan, Karabağ ve Ön Asya üzerinden yoğun bir Türkmen göçünün bu bölgeye doğru gerçekleştiği görülmektedir.⁷⁴¹ Bu kitlesel hareket ile toplumsal ve kültürel alanda olduğu gibi, etnik olarak da ciddi değişimler gerçekleşmiştir. Bölgeye peyderpey yerleşen Oğuzların varlığı demografik yapıyı temelinden sarsmış ve bu bölgede etkinlikleri yüzyıllar boyu sürecek bir oluşumun önünü açmıştır. Öyle ki Melikşah döneminden sonra gerçekleşen Haçlı Seferleri, saltanat kavgaları içinde boğuşan Selçuklu'ya bağlı bu Türkleri bölgeden söküp atamamıştır. Tam tersine bu bölge, Moğol istilasından kaçmak üzere hareketlenen Türk kitlelerinin yerleşmesine uygun bir coğrafya halini almıştır. Bu bölgedeki Türk varlığı bugün dahi varlığını sürdürürken Selçuklulardan sonra bölgede kurulan Türk devletlerine de temel oluşturmuştur. Bunun sonucunda ne olmuştur? Anadolu'nun ele geçirilmesi ve Bizans'ın batıya yönelmesi ile birlikte dünya tarihinin görmüş olduğu en büyük devletlerden biri olan Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşama şansı ortaya çıkmıştır. Yani Osmanlı Devleti'nin bu bölgede tutunabilmesinin en önemli sebebi Büyük Selçukluların ve ardından Türkiye Selçuklularının gerçekleştirmiş olduğu faaliyetlerdir. Osmanlı Devleti'nden sonraki süreçte de Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişin sağlanması yine Büyük Selçuklu Devleti'nin dünya ve Türk tarihine yapmış olduğu katkıyla doğrudan bağlantılıdır. Bu nedenle Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş tarihi 1071 Malazgirt Savaşı ile başlatılmalıdır. Çünkü ciddi anlamda doğu ile batıyı birleştiren, doğudaki Türklüğü batıya taşıyan ve Türklerin burada yurt tutup iskân olmasını sağlayan devlet Büyük Selçuklular Devleti'dir. Büyük Selçuklu Devleti ile Osmanlı Devleti bir süreç olarak birbirini takip etmiş ve bu zincirin son halkasını ise Türkiye Cumhuriyeti oluşturmuştur. Anadolu, İran, Irak ve Suriye'yi egemenliği altına alan Selçuklular bir asırdan fazla bir süre hüküm sürdükleri bu coğrafyalarda halkı memnun etmiş, adil ve cömert bir yönetim anlayışı sergilemişlerdir. XI. yüzyıldan itibaren hâkim güç olarak varlıklarını koruyan

⁷⁴¹ Koca, "Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Bey'i Atsız", 10.

Türkler, 1920'ye kadar kısmen de olsa bu bölgelere egemen olan millettir.⁷⁴² Osmanlı Devleti'nin dağılmasıyla birlikte sömürge devletlerin işgaline uğrayan bu coğrafyalar, Türkiye Cumhuriyeti'nin zor şartlar altında imzaladığı antlaşmalarla kaderine terk edilmiştir. Son yıllarda sadece Irak Meclisi'nde temsil hakkı elde eden Türkler, birçok defa katliama ve baskıya maruz kalmış fakat anavatan olarak gördükleri Türkiye ile gönül bağlarını hiç koparmamışlardır.

⁷⁴² Emine Kısıklı, “Yeni Gelişmelerin Işığında Geçmişten Günümüze Musul Meselesi”, Atatürk Yolu Dergisi 24, (1999): 493.

KAYNAKLAR

Agacanov, Sergey Grigoreviç. “Orta Asya Oğuz Boyları Tarihinin Bazı Meseleleri”, haz., Yusuf Akbaba, Gürkan Açıkgoz, USAD Bahar (12), (2020): 299-316.

Agacanov, Sergey Grigoreviç. *Oğuzlar*. (İstanbul: Selenge Yayınları, 2004).

Agacanov, Sergey Grigoreviç. *Selçuklular*, çev., Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev. (İstanbul: Selenge Yayınları, 2006).

Ağırakça, Ahmet. “İhşidler”, TDV İslam Ansiklopedisi. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2000), C.XXI, 551-553.

Ahmed bin Mahmud. *Selçuknâme*, haz., Erdoğan Merçil. (İstanbul: Kervan Yayınları, 1977).

Ahmet Rifat Efendi. *Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye*. (İstanbul: Mahmutbey Matbaası, 1881-1882).

Akdağ, Mustafa. *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, (İstanbul: Cem Yayınları, 1979).

Akkan, Erdoğan. “Irak”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1999), C.XIX (1999), 83-85.

Aksarayi. *Müsameretül Ahbar*, çev., Mürsel Öztürk. (Ankara: TTK, 2000).

Akyol, Hasan. “Kirman Selçukluları”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed., Refik Turan, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2014).

Ali Sevim, “Malazgirt Muharebesi”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2003), C.XXVII, 481-483.

Alican, Mustafa. *Kıyametin İlk Günü Malazgirt*. (İstanbul: Kronik Yayınları, 2017).

Alptekin, Coşkun. *Dımaşk Atabeyliği (Tog-Teginliler)*. (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1985).

Altungök, Ahmet - Yıldırım, Taner. “Erken Ortaçağlarda Siraf Liman Kentlerinin İran Körfezi Açısından Önemi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* 134, (2001): 24-25.

Anna Komnena. *Alexiad*, çev., Bilge Umar. (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1996).

Atar, Fahrettin. “Fetva”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1995), C.XII, 486-496.

Atar, Fahrettin. “Kadı”, İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001), C.XXIV, 66-69.

Atçeken, Zeki - Bedirhan, Yaşar. *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyet Tarihi*. (Konya: Eēitim Yayınevi, 2012).

Atçeken, Zeki. *Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, (Konya: Eēitim Yayınevi, 2004).

Avcı, Casim. “Kudüs”, (Ankara: TDV İşlam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2002), C.XXVI, 327-329.

Ayaz, Fatih Yahya. “staddar”, TDV İşlam Ansiklopedisi. (İştanbul: TDV İşlam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2012), C.XLII, s.389-393.

Azîmî. *Azîmî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler H.430-538=1038/39-1143-44*, ev., Ali Sevim. (Ankara: TTK, 2006).

Bala, Mirza. “İşfahan”, İşlam Ansiklopedisi. (İştanbul: Milli Eēitim Bakanlığı Yayınları, 1950) V/2, 1069.

Banguoēlu, Tahsin. “Kařari'den Notlar: III - Oēuz Lehçesi zerine”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten C.VIII (1960): 23-48.

Barbaro, Josaphat. *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, ev. Tufan Gündüz. (İştanbul: Yeditepe Yayınevi, 2005).

Barthold, Vasiliy Vladimiroviç. *Tezkere-ye Coērafiya-ye İran*, ev., Hemze Serdaver. (Tahran: Tus Yayınları, 1386).

Barthold, Vassiliy Viladimiroviç. *Moēol İstilasına Kadar Türkistan*, haz., Hakkı Dursun Yıldız, (Ankara: TTK, 1990).

Bayat, Fazıl. “Moēol İstilasına Kadar Irak Türkleri”, Türkler Ansiklopedisi. (İştanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 2014), C.IV, 795-802.

Bayat, Fuzuli. *Oēuz Destan Dünyası*. (İştanbul: Ötüken Yayınları, 2006).

Bayındır, Abdullah. *Selçuklularda Saltanat Mücadeleleri*. (İştanbul: Hiper Yayın, 2020).

Baykara, Tuncer. I. *Giyaseddin Keyhüsrev (1164-1211) Gazi-şehit*. (Ankara: TTK, 1997).

Baykara, Tuncer. *Anadolu'nun Selçuklular Zamanında Sosyal ve İktisadi Tarihi: zerine Araştırmalar*. (İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1990).

Baykara, Tuncer. *Anadolu'nun Tarihi Coērafiyasına Giriş*. (Ankara: Sevinç Matbaası, 1988).

Baykara, Tuncer. *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*. (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985).

Baykara, Tuncer. *Türkiye Selçukluları'nın Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2004).

Bayram, Mikâil. “Anadolu Selçukluları Zamanında Konya’da Dinî ve Fikrî Hareketler”, *Dünden Bugüne Konya’nın Kültür Birikimi*, (1999): 11-12.

Bayram, Mikail. “Anadolu Selçuklularında Devlet Yapısının Şekillenmesi”, *Cogito* 8, (2001): 61-72.

Bayram, Mikail. *Ahi Evren Tasavvufi Düşüncenin Esasları*, (Ankara: TDV Yayınları, 1995).

Bayram, Mikail. *Destursuz Bağdan Üzüm Yiyenler*. (Konya: Kömen Yayınları, 2004).

Bektaş, Cengiz. *Selçuklu Kervansarayları*. (İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, 1999).

Beyhaki Ebu’l Fazl bin Muhammed. *Tarih-i Beyhaki*. düz., Azizullah Alizade, (Tahran, 2008).

Bilindir, Sedat. “Suriye’de Kullanılan Önemli Ticarî, Dinî Ve Askerî Yol Güzergâhları ve Bu Yolların Kontrolü Meselesi (IX-XI.YY)”, *TAD* 40/69, (2021): 28-54.

Blaga, Rafael. *İran Halkları El Kitabı*. (İstanbul: Yeni Zamanlar Dağıtım, 1997).

Bozkurt, Nahide. “Mehdi-Billah”, (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2003), C.XXVIII (2003), s.377-379.

Bozkurt, Nebi. “Mescid-i Aksa”, TDV İslam Ansiklopedisi. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2004), C.XXIX, 268-271.

Bündârî. *Zübdetü’n-nusrâ ve nuhbetü’l-usrâ*, çev., Kıvameddin Burslan. (İstanbul: TTK, 1943).

Bünyadov, Ziya. *Azərbaycan Atabəyləri Dövləti (1136-1225)*. (Bakü-Azerbaycan: Şərq-Qərb, 2007).

Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (İstanbul: TDK, 1968).

Cahen, Claude. “İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı”, çev., Zeynep Kerman, *Türkiyat Mecmuası* XVII, (1972): 88.

Cahen, Claude. *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, çev., Yıldız Moran. (İstanbul: E Yayınları, 1994).

Cahen, Claude. *The Malik-Nâma and The History of Seljukid Origins', The Turks in the Islamic World*, ed., Clifford Edmund Bosworth. (Aldershot: Ashgate Variorum, 2007).

Cantay, Gönül. “Kaynaklardan Tanıdığımız Anadolu Selçuklu Darüşşifaları” IV. Milli Selçuklu Seminer Bildirileri (25–26 Nisan 1994), (Konya: Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1995), 9.

Cevad, Ali. *Memalik-i Osmaniyye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*. (İstanbul: Mahmutbey Matbaası, 1895).

Cöhce, Salim. *Doğu Akdeniz Çevresinde Türk Hâkimiyetinin Tesisi*. (Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu Yayınları, 2001).

Çağatay, Neşet. *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*. (Ankara: TTK, 1989).

Çağrı, Mustafa. “Gazzali”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1996), C.XIII (1996), 489-505.

Çakar, Enver. “Halep Sancağında Türkçe Yer Adları”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 11, (2000): 83-107.

Çakar, Enver. “XVI. Yüzyılda Suriye’de Yaşayan Salur ve Çoğun Türkmenleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* C.XII/2, (2002): 325-340.

Çakır, Oğuzhan. “Selçuklu Ailesinin Bilinen İlk Atası: Demir Yaylı Dukak”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 14, (2021): 83-108.

Çakmak, Mehmet Ali. “Anadolu Selçuklu Emirlerinden Sadettin Köpek’in Siyasi Entrikaları”, *Prof. Dr. Kazım Yaşar Koprman’a Armağan*. (Ankara: Berikan Yayınları, 2003).

Çakmak, Mehmet Ali. “II. Gıyaseddin Keyhüsrev Zamanında Türkiye Selçuklu Devleti (1227-1246)”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016).

Çakmak, Mehmet Ali. “Kösedağ Savaşı (1243)”, *Yüksek Lisans Tezi*, Gazi Üniversitesi, 1990.

Çakmak, Mehmet Ali-Dağlı, Rıfat. “II. Kılıç Arslan Zamanında Türkiye Selçuklu Devleti (1155-1192)”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*. ed., Refik Turan, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016).

Çay, Abdulhaluk. *II. Kılıç Arslan*. (Ankara: Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987).

Çehregani, Mahmudali. “Hedefimiz Milli Kültürümüze Sahip Çıkmak”, 2023, (2002): 14-22.

Çelebi, Ahmed. *İslâm’da Eğitim Öğretim Tarihi*, ter., Ali Yardım. (İstanbul: Damla Yayınevi, 1983).

Çelik, Aydın. “Fatımi-Selçuklu Münasebetleri”, *Türkler Ansiklopedisi*. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2014), C.IV, 746.

Çetin, Osman. “Horasan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1998), C.XVII, 234-241.

Çetin, Osman. *Anadolu’da İslâmiyet’in Yayılışı*, (İstanbul: Marifet Yayınları, 1981).

Çiftcioğlu, İsmail. “Karamanoğulları Dönemi Şehnâme Yazarları ve Eserleri Üzerine”, *Sosyal Bilimler Dergisi* IV/2, (2002): 61-62.

De Planhol, Xavier. “Hazar Denizi”, (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1998), C.XVII, 109-113.

Demir, Mustafa. *Büyük Selçuklular Tarihi*. (Sakarya: Sakarya Yayınları, 2011).

Demirkent, Işın. *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan*. (Ankara: TTK, 1996).

Develi, Hayati. *Osmanlı’nın Dili*. (İstanbul: 3F Yayınevi, 2006).

Devletşah Semerkandî. *Tezkîre-i Devletşah*, çev., Necati Lugal. (İstanbul: MEB Yayınları, 1990).

DİA. ”Irak Türkleri”, *TDV İslam Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1999), C.XIX, 99-103.

Dirimtekin, Feridun. “Selçukluların Anadolu’da Yerleşmelerini ve Gelişmelerini Sağlayan İki Zafer”, *Malazgirt Armağanı*. (Ankara: TTK, 1993).

Divitçioğlu, Sencer. *Oğuzdan Selçukluya Boy Konat ve Devlet*. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000).

Duman, Bilgay. “Irak’ta 2014 Seçimleri IŞID Operasyonları ve Irak’ın Geleceği”, *Orsam Rapor No.190* (2014): 9-26.

Duman, Bilgay-Aygün, Feyzullah Tuna. “Telaferli Türkmen Göçmenlerin Durumu ve Telafer’in Geleceği”, *Orsam Rapor No:215*, (2017): 2271.

Ebu Abdullah b. Muhammed b. Ali Azimi. *Azimi Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, yay., Ali Sevim.

Ebu’l Ferec. *Ebu’l Ferec Tarihi*, çev., Ömer Rıza Doğrul. (Ankara: TTK, 1950).

Ekinci, Yusuf. *Ahilik ve Meslek Eğitimi*. (İstanbul: MEB Yayınları, 1989).

El Hüseyini. *Ahbarü’l Devleti’s-Selçukiyye*, çev., Necati Lugal, (Ankara: TTK, 1999).

El-Bundari. *Zübdet el Nusra ve Nuhbet el-Usra, (Irak ve Horasan Selçukluları)*, çev., Kıvameddin Burslan, (Ankara: TTK, 1999).

El-Kalkaşandi. *Subh el-'Aşâ fi Sinâ'at el-İnşâ*, nşr., Muhammed Hüseyin Şemseddin. (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, 1987).

Erdem, İlhan. *Türkiye Selçukluları-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1995.

Erkmen, Serhat. “Unutulmuşluğun Karanlığından Umudun Aydınlığına Uzanan Bir Türkmen Kenti: Telafer”, *Ortadoğu Analiz* 9, (2009): 6-22.

Erkoç, Ufuk. “Son Irak Selçuklu Sultanı III. Tuğrul ve Zamanı (1177-1194)”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2010, 21.

Erkoçoğlu, Fatih. “Büyük Selçuklu ve Büyük Selçuklu Bakiyesi Devletler Hâkimiyetinde Dimaşk ve Dimaşk İç Kalesi”, *İlahiyat Araştırma Dergisi* 8, (2017): 1-22.

Erkoçoğlu, Fatih. “İmar Faaliyetleri”, *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, ed., İrfan Aycan, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 199-287.

Eroğlu, Cengiz-Babuçoğlu, Murat-Köçer, Mehmet. *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*. (Ankara: Global Strateji Enstitüsü Yayınları, 2007).

Erol, Hülya Arslan. “Suriye Colan (Golan) Türkmenleri Ağzı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* VI, 4, (2009): 40-63.

Erol, Mehmet. *Halep Türkmenleri Halk Kültürü Araştırması*. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012).

er-Râvendî. *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, çev., Ahmet Ateş. (Ankara: TTK, 1999).

Gelekçi, Cahit. “Türk Kültüründe Oğuz-Türkmen-Yörük Kavramları”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* C.I, (2004): 9-18.

Genç, Reşat. *Karahanlı Devlet Teşkilatı (XI. Yy Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları: 373, Araştırma İnceleme Serisi Eserleri: 9, 2002).

Golden, Peter Benjamin. *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev., Osman Karatay. (Ankara: Karam Yayınları, 2002).

Gordlevski, Vladimir. *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev., Azer Yaran. (Ankara: Onur Yayınları, 1988).

Göksu, Erkan. *Selçuklular Muhteşem Çağın Mütevazı Çocukları*. (İstanbul: Kronik Kitap, 2019).

Gökyay, Orhan Şaik. *Dedem Korkudun Kitabı*. (İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, 1973).

Gölpınarlı, Abdülbaki. *100 Soruda Tasavvuf*. (İstanbul: Gerçek Yayınevi 1985).

Gözler, Kemal. “Hukuk Açısından Monarşi ve Cumhuriyet Kavramlarının Tanımı Sorunu”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi C.LIV, 1, (1999): 51-62.

Gregory Abu'l Farac. *Abu'l Farac Tarihi*, çev., Ömer Rıza Doğrul. (Ankara: TTK, 1945).

Grousset, Rene. *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu. (İstanbul: Aras Yayınları, 2005).

Gül, Abdülkadir. “XVI. Yüzyılda Özer Türkmenleri”, Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi X/1, (2008): 171-179.

Gül, Ahmet. *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l Hadislerin Yeri*. (Ankara: TTK, 1997).

Gül, Kemal Vehbi. *Anadolunun Türkleştirilmesi ve İslamlaştırılması*. (İstanbul: Toker Yay, 1971).

Güldiken, Kadir. “İran'da Yaşayan 33 Milyon Türkü Düşününüz”, Azerbaycan 322, (1998): 47-48.

Gündoğan, Ünal. “Geçmişten Bugüne İran İslam Devrimi: Genel Değerlendirme”, Ortadoğu Analiz 29, (2011): C.III, 93-99.

Gündüz, Meryem. “Alâeddin Tekiş”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2011), C.XL, 364-365.

Halaçoğlu, Yusuf. “Fersah”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1995), C.XII, 412.

Halaçoğlu, Yusuf. *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*. (Ankara: TTK, 2009).

Hamdullah Kazvini. *Nuzhetu'l Kulüb*, nşr., Muhammed Debir Siyaki. (Tahran, 1336).

Hartmann, Richard. “Şam”, İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1970), C.XI, 303-305.

Hausing, Hans Wilham. “İran Hudutları Bölgelerinde İndo-Cerman ve Altaylı Göçebe Kavimler”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi 103, (1996): 6.

Havemann, Axel. “Selçuklu Suriye'sinde Vezir ve Reis: Kentin Kendi Kendini Temsil Mücadelesi” çev., Kazım Uzun, Tarih Okulu Dergisi 8, (2010): 151-163.

Heyet, Cevat. “Nasîyonallizm ve Bastangerayı Der İran”, Varlık 126-3, (2002): 20.

Himmet, Ali. “Vakıfların Tarihi Mahiyeti, İnkişafı ve Tekâmülü, Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Faydalar, Vakıflar Dergisi VI, (2006): 12.

Honigmann, Ernst. *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev., Fikret Işıltan. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970).

Horst, Heribert. “Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmaları II, Selçuklu Devri Devlet Teşkilatına Dair Yazılmış bir Eser Münasebetiyle”, çev., Mehmet Altan Köymen, TAD 2-3, (1964): 314-331.

Ioannes Kinnamos. *Historia*, çev., Işın Demirkent. (Ankara: TTK, 2001).

İbn Battuta. *İbn Battuta Seyahatnamesi*, çev., A. Sait Aykut. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000).

İbn Cübeyr. *Rihletü İbn Cübeyr*, (Beyrut: Daru Sadr, 1964).

İbn el-Adim. *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb* çev., Ali Sevim. (Ankara: TTK, 1989).

İbn Haldun. *Mukaddime*. çev., Halil Kendir, (İstanbul: Yeni Şafak Kültür Armağanı, 2004).

İbn Havkal. *Suretu'l Arz, 10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev., Ramazan Şeşen. (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2014).

İbn Hurdâzbih. *el-Mesâlik ve'l-memâlik. (Yollar ve Ülkeler Kitabı)*, çev., Murat Ağarı, (İstanbul: Kitâbevi Yayınları, 2008).

İbni Bibi. *El Evamirü'l Alaiye Fi'l-Umuri'l Alaiye*, çev., Mürsel Öztürk. (Ankara: TTK, 1996).

İbni Cübeyr. *Rihle, Endülüsten Kutsal Topraklara*, çev., İsmail Güler. (İstanbul: Selenge Yayınları, 2003).

İbnu'l Esir. *el Kâmil fî't-Tarih*. çev., Abdülkerim Özaydın, (İstanbul: TTK, 1987).

İbnu'l Ezrak. *Meyyâfarikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısım)*, çev., Ahmet Savran. (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1992).

İbnü'l-Adîm. *Bugyetü't-Taleb fî Tarih Haleb*, çev., ve yay., Ali Sevim. (Ankara: TTK, 1976).

İç İşleri Bakanlığı, *Köylerimiz 1981*, İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü Yay., (Ankara 1982), No:327, Seri:3, 2.

İlhan, Avni. “Bâtıniyye”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1992), C.V, 190-194.

İmaduddîn Muhammed b. Muhammed İsfehânî. *Tarihu Devlet-i Âlî Selcûk*, yay., Yahya Murad. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004).

İmamü'd-din El-Kâtip el-İsfahani. *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, ter., Kıvameddin Burslan. (Ankara: TTK, 1999).

İnalçık, Halil. “Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgili”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, C.XVI/I, (1959), 66-94.

İnan, Abdulkadir. *Makaleler ve İncelemeler*. (Ankara: TTK, 1987), 555.

İpşirli, Mehmet. “Enderun”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1995), C.XI, 185-187.

Kafalı, Mustafa. “Anadolu’nun Fethi ve Türkleşmesi”, Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi VIII/22, (1996): 12.

Kafalı, Mustafa. “Suriye Türkleri-I”, Töre Dergisi 21-22, (1973): 32-36.

Kafesoğlu, İbrahim. “Doğu Anadolu’da İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Ehemmiyeti”, *Fuad Köprülü Armağanı*. (İstanbul: TTK, 1953).

Kafesoğlu, İbrahim. “Kavurd”, İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1956), C.VI, 456-459.

Kafesoğlu, İbrahim. “Selçuk’un Oğulları ve Torunları”, *Türkiyat Mecmuası*, C.XIII, (1958): 117-130.

Kafesoğlu, İbrahim. “Selçuklu Tarihinin Meseleleri “Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu” Adlı Eserin Tenkidi Dolayısıyla”, *Belleten*, C.XIX, S.76 (1956), s.465-489.

Kafesoğlu, İbrahim. “Selçuklular”, İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları (1964), C.X, 353-416.

Kafesoğlu, İbrahim. *Doğu Anadolu’ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Ehemmiyeti*. (60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı, Melanges Fuad Köprülü), (Ankara: TTK, 2000).

Kafesoğlu, İbrahim. *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092- 1221)*. (Ankara: TTK, 2000).

Kafesoğlu, İbrahim. *Selçuklu Tarihi*. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1972).

Kafesoğlu, İbrahim. *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*. (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014).

- Kafesoğlu, İbrahim. *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. (İstanbul: TTK, 1953).
- Kafesoğlu, İbrahim. *Sultan Melikşah Döneminde Selçuklu İmparatorluğu*. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019).
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk İslam Sentezi*. (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1999).
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000).
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti, Jean Deny Armağanı'ndan Ayrı Basım*, (İstanbul: TDK, 1958).
- Kafkaslı, Ali. *İran Coğrafyasında Türkler*. (İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2011).
- Kallek, Cengiz. "Meks", TDV İslam Ansiklopedisi. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2003), C.XXVII, 583-588.
- Kara, Seyfullah. *Selçukluların Dini Serüveni*. (İstanbul: Şema Yayınevi, 2006).
- Karakuş, Nadir. "Kudüs Fatihî Atsız b. Uvak Et-Türkî", Diyanet İlmî Dergisi 58/3, (2022):1207- 1230.
- Karatay, Osman. *İlk Oğuzlar Köken Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Araştırmalar*. (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2020).
- Kartal, Ahmet. "Anadolu Selçuklu Devleti Döneminde Dil ve Edebiyat", Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 1, (2008): 95-168.
- Kâşgarlı Mahmud. *Divânü Lugâti't-Türk*, çev., Besim Atalay. (Ankara: TDK, 2000).
- Kaya, Mahmut. "İskender", (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2000), C.XXII, 555-557.
- Kaya, Pınar. Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194), Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017.
- Kaya, Selim. "Büyük Selçuklular Döneminde Bağdat", Akademik Bakış 15, (2008): 1-15.
- Kaya, Zafer. "Suriye'de Türk Varlığı " Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1987.
- Kayhan, Hüseyin. "Irak Selçukluları (1120-1194)", Türkler Ansiklopedisi. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2014), C.IV, 786-794.
- Kayhan, Hüseyin. "Irak Selçuklularında Sosyal, Ekonomik, Kültürel ve Dini Yapı Hakkında", Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi IV/2, (2018): 2.

Kayhan, Hüseyin. “Selçuklular-Fâtımî Halifeliği İlişkileri”, *Türkler Ansiklopedisi*. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002) C.IV, 753-759.

Kayhan, Hüseyin. *Irak Selçukluları*. (Konya: Çizgi Kitabevi, 2003).

Kaymaz, Nejat. “Anadolu Selçuklularının İnhitâtında İdare Mekanizmasının Rolü I-II”, *Tarih Araştırmaları Dergisi* II/2-3, (1964): 111-112.

Kazıcı, Ziya. “Eğitim”, haz., Hakkı Dursun Yıldız, DGBİT XIV, (Konya): 79.

Kazıcı, Ziya. *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2003).

Kerimüddün Mahmud Aksarayı. *Müsameretü'l Ahbar ve Müsayeretü'l Ahyar*, çev., Mürsel Öztürk. (Ankara: TTK, 2000).

Kesik, Muharrem. “Sultan Melikşah (Şahinşah) ve Sultan I. Mesud Dönemleri”, *Türkler Ansiklopedisi*. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002).

Kesik, Muharrem. “Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın İstanbul'u Ziyareti ve Türkler'in Tarihte İlk Uçuş Denemesi (1162)”, *Belleten* LXVI/247, (2002): 839-848.

Kesik, Muharrem. *Anadolu Türk Beylikleri*. (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2018).

Khoniates Niketas. *Historai*, çev., Fikret Işıltan. (Ankara: TTK, 1995).

Kırkıl, Emin. *Selçuklular Döneminde Halep*, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 1999.

Kırpık, Güray- Akyol, Hasan. “I. Kılıç Arslan (1092-1107)”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed., Refik Turan, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016).

Kırpık, Güray- Akyol, Hasan. “Kutalmışoğlu Süleymanşah”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed., Refik Turan, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016).

Kırpık, Güray. “Bir Yaygın Eğitim Kurumu Ahilik ve Mesleki Eğitim”, ed., Refik Turan, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018).

Kısıklı, Emine. “Yeni Gelişmelerin Işığında Geçmişten Günümüze Musul Meselesi”, *Atatürk Yolu Dergisi* 24, (1999): 493.

Kirişcioğlu, Fatih. “Teke Türkmen Ağzı” (2.Tekeliler Kurultayı-Tekeli Araştırmaları Paneli,14 Temmuz 2002, İçel, s.18) Baskı: *Prof. Dr. Abdurrahman Güzel'e Armağan*, (Ankara: Gazi Eğitim ve Kültür Vakfı, 2004), 517-523.

Koca, Salim. “Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Bey'i Atsız”, *SÜTAD* 22, (2007): 1-37.

Koca, Salim. “Türkiye Selçuklu Sultanlarının İzledikleri Ekonomik Politikalar”, *Türkler Ansiklopedisi*. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), C.VII, 343-353.

Koca, Salim. “Türkiye Selçuklularında Ekonomik Politika”, *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 23, (1996): 465-466.

Koca, Salim. *Dandanakan’dan Malazgirt’e*. (Giresun: İleri Ofset, 1997).

Koca, Salim. *Selçuklularda Ordu ve Askeri Kültür*. (Ankara: Berikan Yayınları, 2005).

Koca, Salim. *Sultan I. İzzeddin Keykâvus*. (Ankara: TTK, 1997).

Koca, Salim. *Türkiye Selçukluları Tarihi II, Malazgirt’ten Miryokelafon’a*. (Çorum: Karam Yayınları, 2003).

Koçi Bey. *Risale haz.*, Ali Kemal Aksüt. (İstanbul: Vakit Gazete Matbaa, 1939).

Komisyon. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. (İstanbul: Çağ Yayınları, 1988).

Konyalı, İbrahim Hakkı. *Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi*. (İstanbul: Fatih Yayıncılık Matbaa, 1974).

Koprman, Kazım Yaşar. “Memlûklar”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, (İstanbul: Çağ Yayınları, 1989), C.VI, 437-438.

Korkmaz, Zeynep. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, (Ankara: TDK, 1995).

Kozak, Erol. *Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf*. (İstanbul: Akabe Yayınları, 1985).

Köprülü, Mehmed Fuad. “Amil”, *İslam Ansiklopedisi*. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1979), C.I, 402-404.

Köprülü, Mehmed Fuad. “Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları”, *Belleten* VII/27, (1943): 388.

Köprülü, Mehmed Fuad. “Ata”, *İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1978), C.I, 712.

Köprülü, Mehmed Fuad. “Berid”, *İslam Ansiklopedisi*. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1979), C.II, 541-549.

Köprülü, Mehmed Fuad. “Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Te’siri”, *T.H.İ.T. Mecmuası I*, (1931): 206.

Köprülü, Mehmed Fuad. “Vakfa Ait Tarihi Istılahlar Ribat”, *Vakıflar Dergisi* 2 (1942): 275.

- Köprülü, Mehmed Fuad. *Edebiyat Araştırmaları*. (Ankara: TTK, 1986).
- Köprülü, Mehmed Fuad. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1986).
- Köprülü, Mehmed Fuad. *Türk Edebiyat Tarihi*. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980).
- Köprülü, Mehmed Fuad. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1984).
- Köymen, Mehmet Altan. *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. (Ankara: TTK, 1989).
- Köymen, Mehmet Altan. "Alparslan Zamanı Saray Teşkilatı ve Hayatı", *Tarih Araştırmaları Dergisi* S. 8-9, (1970): C.V, 34.
- Köymen, Mehmet Altan. "Alparslan Zamanı Selçuklu Askeri Teşkilatı", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 8-9, (1970): C.V, 9.
- Köymen, Mehmet Altan. "Kirman Selçukluları Tarihi", *DTCF Dergisi* S.1, (1943): C.II, 127.
- Köymen, Mehmet Altan. "Selçuklu Devri Türk Tarihi Araştırmalar- II", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 2-3, (1964): C.II, 303-380.
- Köymen, Mehmet Altan. "Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamanı", *Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi* C.XIII, (1985):, 224-225.
- Köymen, Mehmet Altan. "Süleyman Şah ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", *Belleten*, LVII/218, (1993): 71-80.
- Köymen, Mehmet Altan. *Alparslan ve Zamanı*. (İstanbul: Başbakanlık Kültür Müşavirliği Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, 1972).
- Köymen, Mehmet Altan. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. (Ankara: TTK, 2016).
- Kramers, Johannes Hendrick. "Kirman", *Encyclopedia of Islam* VI, (1960): 816.
- Kuban, Doğan. "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerine Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi* VII, (2006): 67.
- Kuran, Abdullah. *Anadolu Medreseleri*. (Ankara: TTK, 1969).
- Kurtuluş, Rıza. "Muhammed Rıza Şah Pehlevi", *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2020), C. XXX, 562-563.
- Kuşçu, Ayşe Dudu. "Büyük Selçuklu Devleti'nin Suriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler", *SÜTAD* 27, (2010): 637-664.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Müşrif”, TDV İslam Ansiklopedisi. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2006), C.XXXII, 167-169.

Küçükdağ Yusuf - Arabacı Caner. *Selçuklular ve Konya*. (Konya: Mikro Yayınları, 1999).

Kütük, Ahmet. *Tuğrul ve Çağrı Saltanat ve Sadakat*. (İstanbul: Selenge Yayınları, 2020).

Kütükoğlu, Bekir. “Lokman b. Hüseyin”, (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2003), C.XXVII, 208-209.

Maalouf, Âmin. *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev., Ali Berktaş. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006).

Manaz Abdullah. *Suriyenin Başkenti Şam’da Türk Dönemi Eserleri*. (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992).

Mazıoğlu, Hasibe. “Selçuklular Devrinde Anadolu’da Türk Edebiyatının Başlaması ve Türkçe Yazan Şairler”, *Malazgirt Armağanı*. (Ankara: TTK, 1972).

Mazin, Hasan. “Irak’ın Gizlenen Gerçeği Türkmenler Irak Krizi (2002-2003)”, *Analiz* 48, C.IV, (2004): 49-50.

Merçil, Erdoğan. “Amid”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1991), C.III, 55.

Merçil, Erdoğan. “Büveyhiler”, (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1992), C.VI, 496-500.

Merçil, Erdoğan. “Emir Savtekin”, *Tarih Enstitüsü Dergisi* 6, (1975).

Merçil, Erdoğan. “Gaznelilerin Kirmana Hâkimiyeti 1031-1034”, *Tarih Dergisi* 24, (1970): 35-44.

Merçil, Erdoğan. “Kirman Selçukluları”, *DGBTİ* C.VII, (1992): 231.

Merçil, Erdoğan. “Kirman Selçukluları”, *Türkler Ansiklopedisi*. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2014), C.IV, 760.

Merçil, Erdoğan. “Türkiye Selçukluları”, *Türkler Ansiklopedisi*. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), C.VI, 503-528.

Merçil, Erdoğan. *Büyük Selçuklu Devleti*, (İstanbul: Nobel Yayıncılık, 2011).

Merçil, Erdoğan. *Fars Atabeyleri Salgurlular*. (Ankara: TTK, 1989).

Merçil, Erdoğan. *Gazneliler Tarihi*. (Ankara: TTK, 2007).

- Merçil, Erdoğan. *Kirman Selçukluları*, (Ankara: TTK, 1989).
- Merçil, Erdoğan. *Kirman Selçukluları*. (Ankara: TTK, 1989).
- Merçil, Erdoğan. *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. (Ankara: TTK, 1991).
- Merçil, Erdoğan. *Selçuklular Zamanında Divan Teşkilatı Merkez ve Eyalet Divanları*. (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015).
- Merçil, Erdoğan. *Selçuklular'da Hükümdarlık Alâmetleri*, (Ankara: TTK, 2007).
- Merçil, Erdoğan. *Selçuklularda Saray ve Saray Teşkilatı*. (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2011).
- Metin, Tülay. "Selçuklular Çağında Şehir Hayatı", ed., Refik Turan, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018).
- Mevdudi. *Selçuklular Tarihi*, çev., Ali Genceli. (Ankara: Hilal Yayınları, 1971).
- Minhâc-ı Sirâc Cüzcanî. *Tabakat-ı Nasîri Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, çev., Mustafa Uyar. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2016).
- Muhammed b. Hâvendşah b. Mahmûd Mîrhând. *Ravzatu's-Safa fî Sireti'l-Enbiya ve'Müluk ve'l-Hulefa*, çev., Erkan Göksu. (Ankara: TTK, 2015).
- Muhammedcanov, Abdullah. "Siriderya", (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2009), C.XXXVII, 272.
- Muminzade, Murteza. "Muqedemii ber Muerrefi-i Muaden-i İran Zemin, Mururi ber Zehayer-i Madeni-i Telay-i İran", *Ruşd ve Amuzeş-i Zeminşenasi* 40, (1384): 23.
- Mustafa el-Hac İbrahim. *Biladek*. (Suriye-Şam: Haşimi Matbaası, 1953).
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah. *Camii'üd-Düvel Selçuklular Tarihi I*, yay., Ali Öngül. (İzmir: Akademi Kitabevi, 2000).
- Nasır-ı Hüsrev. *Sefername*, çev., Abdülvehap Tarzi. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1994).
- Nasr-ı Hüsrev. *Sefernâme*, çev. Abdülvehap Tarzi. (İstanbul: MEB Yayınları, 1967).
- Necef, Ekber N. *Selçuklu Devletleri ve Atabeyleri Tarihi, (Oğuzların ortaya çıkmasından-XIV. Asırlar)*. (Azerbaycan-Bakü: Qanun, 2010).
- Nicolle, David. *Malazgirt 1071*, çev., Özgür Kolçak. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013).

Nikephoros Bryennios. *Tarihin Özü*, çev., Bilge Umar. (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2008).

Nizamü'l-Mülk, Ebû Ali Hasan b. İshak et-Tusî. *Siyâset-nâme*, çev., Mehmet Altay Köymen. (Ankara: TTK, 1999).

Ocak, Ahmet Yaşar. *Babailer İsyanı*. (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1980).

Ocak, Ahmet Yaşar. *Türkiye Selçukluları ve İslâm (Genel Bakış), Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*. (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2006).

Ocak, Ahmet. *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*. (İstanbul: TATAV, 1992).

Oğuz Kağan Destanı. *Reşidüddin Oğuznâmesi*, ter., Tufan Gündüz. (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016).

Orhan, Oytun-Duman, Bilgay-Öztürkmen, Ali. “Suriye’de Değişimin Ortaya Çıkardığı Toplum: Suriye Türkmenleri”, Orsam Rapor No: 14, (2011): 22.

Ögel, Bahaeddin. *İslamiyet’ten Önce Türk Kültür Tarihi*. (Ankara: TTK, 2014).

Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihine Giriş*. (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000).

Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihine Giriş*. (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978).

Öngül, Ali. *Büyük Selçuklular*. (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2016).

Öngül, Ali. *Irak Selçukluları*. (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2018).

Öngül, Ali. *Kirman Selçukluları*. (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2017).

Öngül, Ali. *Selçuklular Tarihi I, Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*. (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2014).

Öngül, Ali. *Selçuklular Tarihi II*. (Manisa: Emek Matbaası, 2007).

Öngül, Ali. *Selçuklular Tarihi: Büyük Selçuklular-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*. (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2014).

Ören, Mehmet Metin – Alkın, Selçuk. *İran Türkleri Hürriyet Hareketleri*. (Ankara: Mars Matbaası, 1980).

Öz, Mustafa. “Şia”, TDV İslam Ansiklopedisi. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2010), C.XXXIX, 111-114.

Özaydın, Abdülkerim. “Arslan b. Selçuk”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1991), C.III (1991), s.402-403.

Özaydın, Abdülkerim. “Cend”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1993), C.VII, 359-360.

Özaydın, Abdülkerim. “Karahanlılar”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1991), C.XXIV, 404-412.

Özaydın, Abdülkerim. “Kavurd Bey”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2002), C.XXV, 73-74.

Özaydın, Abdülkerim. “Mir-i Alem”, TDV İslam Ansiklopedisi. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2020), C.XXX, 123-124.

Özaydın, Abdülkerim. “Ravendi, Muhammed b. Ali”, (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2007), C.XXXIV, 471-472.

Özaydın, Abdülkerim. “Selçuk Bey”, (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2009), C.XXXVI, 364-365.

Özaydın, Abdülkerim. “Suriye Selçukluları Sosyoekonomik ve Kültürel Hayat”, TDV İslam Ansiklopedisi. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2009), C.XXXVI, 371-375.

Özaydın, Abdülkerim. *Sultan Berkıyruk Devri Selçuklu Tarihi 485-498/1092-1104*. (İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2001).

Özaydın, Abdülkerim. *Sultan Muhammed Devri Selçuklu Tarihi*. (Ankara: TTK, 1990).

Özdemir, Mehmet Nadir. “Abbasi Halifeleri ile Büyük Selçuklu Sultanları Arasındaki Münasebetler”, SÜTAD 24, (2008): 315-367.

Özgüdenli, Osman Gazi. “Büyük Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu”, ed., Refik Turan, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016).

Özgüdenli, Osman Gazi. “Hüseyin Ali b. Nasır”, (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2020), C.Ek-1, 572.

Özgüdenli, Osman Gazi. “Maveraünnehir”, (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2003), C.XXVIII, 177-180.

Özgüdenli, Osman Gazi. “Merv”, (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2004), C.XXIX, 221-223.

Özgüdenli, Osman Gazi. “Rey”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2008), C.XXXV, 40-41.

Özgüdenli, Osman Gazi. “Tarih-i Al-i Selçuk”, (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2011), C. XL, 72-73.

Özgüdenli, Osman Gazi. “Tuğrul Bey Dönemi”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed., Refik Turan, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016).

Öztürk, İsmail. “Dîvânü Lugâti't-Türk'te Oğuz Boyları ve Oğuz Kültürü”, ed., Sibel KILIÇ, *Kültür Tarihi ve Disiplinlerarası Sanat/Tasarım III, Sosyal ve Beşeri Bilimler Alanında Akademik Çalışmalar*, (İstanbul: Artikel Akademi Yayınları, 2021).

Öztürk, İsmail. “Selçuklu Muhtariyetlerinin Oluşum Sürecinde Türk Göçlerinin Etkileri ve Selçuklu Muhtariyetlerinin Hakim Olduğu Coğrafyalarda Bugünkü Türk Varlığı”, ed., Hasan IŞIK, *Türk Tarihinde Göç ve İsyan*, (İstanbul: Orient Yayınları, 2022).

Öztürk, Mustafa, “Zülkarneyn”, (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2013), C.XLIV, 564-567.

Öztürk, Nazif. “Suriye Türkleri”, *Yeni Türkiye* III/16, (1997): 1677-1678.

Öztürk, Yücel. “Tımar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması, Bizans Uygulaması ve Osmanlı ile Mukayesesi”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* XXXI, (2012): 157-208.

Özyetgin, Ayşe Melek. “14.Yüzyılda Ünlü Arap Filolog Ebü Hayyan'ın Bilgisi Dahilindeki Türk Dünyası”, *Türkoloji Dergisi*, C.XVI/2, (2003): 12.

Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. (İstanbul: MEB Yayınları, 1993).

Palabıyık, Muhammed Hanefi. *Valilikten İmparatorluğa Gazneliler Devlet ve Saray Teşkilatı*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2002), 192-193.

Payaslı, Volkan. “Hatay’da Harf İnkılabı’nın Kabulü ve Yeni Alfabenin Uygulanması 1928-1938”, *Turkish Studies* 6/1, (2011): 1697.

Pegolotti, Francesco Balducci. “La Pratica Della Mercatura”, ed., A. Evans, *Medieval Academy of America* 24, (USA-New York: Cambridge Univ. Press, 1936), 58.

Piyadeoğlu, Cihan. “Çağrı Bey”, *Gerçek Tarih Dergisi* 1, (2022): 37-40.

Piyadeoğlu, Cihan. *Selçukluların Kuruluş Hikayesi, Çağrı Bey*. (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017).

Polat, Mehmet Said. *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası, Karacuk'tan Aziz George Kolu'na*. (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2004).

Pritsak, Omeljan. “Kaşgari Mahmud Kimdir?”, *Türkiyat Mecmuası* X.1, (1953): 243.

- Rasonyi, Laszlo. “Selçuk Adının Menşesine Dair”, Belleten C.III/10 (1939): 377-384.
- Reşidüddîn Fazlullah Hemedani. *Câmi'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti*, çev., Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş. (İstanbul: Selenge Yayınları, 2010).
- Reşidüddin Fazlullah Hemedani. *Câmiu't-tevârih*, nşr., Ahmed Ateş. (Ankara: TTK, 1999).
- Roux, Jean Paul. *Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*. (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2008).
- Runciman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev., Fikret Işıltan. (Ankara: TTK, 1987).
- Saatçi, Suphi. *Irak Türkmen Boyları*. (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2015).
- Safi, Omid. “Oğuz Boyu ve 1040 Yılına Kadar Yükselişi”, çev., Nazlı Esim Mergen, *Türkler Ansiklopedisi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 585.
- Samur, Sabahattin. “Suriye Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı”, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 1989, 1.
- Saray, Mehmet. *Türk-İran İlişkileri*. (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999).
- Sarrafi, Ali Rıza. “İran Türklerinin Dili ve Folkloru”, Varlık 114-3, (1999): 60-71.
- Sauvaget, Jean. “Haleb”, İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1988) C.V, 117-122.
- Sevim, Ali - Yücel, Yaşar. *Türkiye Tarihi Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*. (Ankara: TTK, 1989).
- Sevim, Ali. “Azimî'nin el-Muvassal Adlı Kayıp Eserindeki Selçuklularla İlgili Kayıtlar”, Belleten XLVII/187, (1983): 843-868.
- Sevim, Ali. “Buğyetü't Taleb fî Tarih-i Haleb'e Göre Sultan Alp-Arslan”, Belleten XXX/118, (1966): 214-215.
- Sevim, Ali. “Çağrı Bey”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1993), C.VIII, 183-186.
- Sevim, Ali. “İbnü'l-Adim'in Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklular ile İlgili Bilgiler”, *Makaleler II*, haz., E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2015).
- Sevim, Ali. “Suriye Selçuklu Melikliği”, *Türkler Ansiklopedisi*. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2014), C.IV, 764-777.

- Sevim, Ali. *Anadolu Fatih Kutsalınıoğlu Süleyman Şah*, (Ankara: TTK, 1990).
- Sevim, Ali. *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, (Ankara: TTK, 1988).
- Sevim, Ali. *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*. (Ankara: TTK, 2014).
- Sevim, Ali. *Suriye Filistin Selçukluları Tarihi*. (Ankara: TTK, 1983).
- Sevim, Ali. *Ünlü Selçuklu Kumandanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*. (Ankara: TTK, 1990).
- Sevim, Ali-Merçil Erdoğan. *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*. (Ankara: TTK, 2014).
- Sıbt İbnü'l Cevzi. *Mir'atü'z Zeman fî Tarihi'l-Ayan*, çev., Ali Sevim. (Ankara: TTK, 2011).
- Solmaz, Sefer. "Selçuklu Tarihini Derinden Etkileyen Bir Olay: Selçuklu-Yabgulu Mücadelesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 35, (2014): 545-575.
- Sümer, Faruk. "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* I, (1969): 29-30.
- Sümer, Faruk. "Arslanşah b. Tuğrul", *TDV İslam Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1991), C.III, 404-406.
- Sümer, Faruk. "Kaçarlar", *TDV İslam Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2001), C.XXIV, 51-55.
- Sümer, Faruk. "Mes'ud b. Muhammed Tapar", *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2004), C.XXIX, 349-351.
- Sümer, Faruk. "Oğuzlar", *İslam Ansiklopedisi*. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1964), C.IX, 384-385.
- Sümer, Faruk. "Suriye Selçukluları", *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2009), C.XXXVI, 385-386.
- Sümer, Faruk. "Tuğrul Bey", *TDV İslam Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2012), C.XLI, 344-346.
- Sümer, Faruk. *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*. (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1992).
- Sümer, Faruk. *Yabanlu Pazarı*. (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1985).
- Sümer, Faruk-Sevim, Ali. *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı, (Metinler ve Çeviriler)*. (Ankara: TTK, 1971).

Şandır, Mehmet. “Suriye Türklüğü”, Türk Yurdu C.XVIII/133, (1998): 7-8.

Şeker, Mehmet. *Fetihlerle Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991).

Şemsettin Sami. *Kamûsü’l-‘alâm*. (İstanbul: Mihran Matbaası, 1306).

Şentürk, Yakup. “Selçuklularda İktisadi Hayat”, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1993.

Şeşen, Ramazan. “Camîu’t Tevarih”, (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1993), C.VII, 132-134.

Şeşen, Ramazan. “Cezîre”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1993), C.VII (1993), 509-511.

Şeşen, Ramazan. *Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti*. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1983).

Şevket, Fahrettin. *İran (İklim, halk, iktisadiyyat, ictimaiyyat, müessesat-ı medeniyye, adet-ı milliye ve saire gibi evsaf ve hususiyatından bahisdir.)*, haz., Derya Örs. (Ankara: TTK, 2016).

Tabakoğlu, Ahmet. *Türk İktisat Tarihi*. (İstanbul: Dergah Yayınları, 1988).

Taneri, Aydın. “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik”, Tarih Araştırmaları Dergisi 8-9, (1967): C.V, 103.

Taneri, Aydın. “Candar”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1993), C.VII, 145-146.

Taneri, Aydın. “Hacib”, TDV İslam Ansiklopedisi. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1996), C.XIV, 508-509.

Taneri, Aydın. “Müsâmeretü’l Ahbâr’ın Türkiye Selçukluları Devlet Teşkilâtı Bakımından Değeri”, DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi IV/6-7, (1996): 127-171.

Taşagıl, Ahmet. “Türkistan”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2012), C.XLI, 556-560.

Taşagıl, Ahmet. *Gök-Türkler I*. (Ankara: TTK, 2003).

Tekin, Arslan. *Selçuklu Tarihi*. (İstanbul: Kariyer Yayınları, 2012).

Togan, Zeki Velidi. *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*. (İstanbul: Enderun Yayınları, 1982).

Tolmacheva, Marina. “Makdisi”, (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2003), C.XXVII, 431-432.

Topal, Mesut. *İbn Haldun, Coğrafya Kaderdir-İlme Dayalı Bir Tarih Felsefesi*, (İstanbul: Destek Yayınları, 2021).

Topraklı, Ramazan. *Değişen Coğrafya ve Miryokefalon Savaşı*. (Ankara: Semih Ofset, 2010).

Topuz, Hatice Kübra. “Abbasi Başşehri Samerra ve Abbasi Tarihinde Samerra Dönemi”, İSTEM 18 (1999): 87.

Tudela’lı Benjamin-Ratisbon’lu Petechia. *Ortaçağ’da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, çev., Nuh Arslantaş. (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001).

Turan, Osman. “Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması”, Belleten 35, (1945): C.IX, 305-318.

Turan, Osman. “İkta”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1993), C.V/II, 949-959.

Turan, Osman. “Kılıç Arslan II. İzz Al-Din”, İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1955), C.VI, 688-703.

Turan, Osman. “Selçuklu Devri Vakfiyeleri, III, Celaleddin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri”, Belleten XII/45, (1945): 55-58.

Turan, Osman. *Ortaçağ Türkiye’sinde Türkler ve Yerliler, Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı*. (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2006).

Turan, Osman. *Selçuklular Hakkında Resmi Vesikalar*. (Ankara: TTK, 1988).

Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1999).

Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye*. (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2004).

Turan, Osman. *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1994).

Turan, Osman. *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009).

Turan, Refik. “Selçuklular Döneminde Devlet ve Teşkilat”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed., Refik Turan. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016).

Turan, Refik. “Sultan Alâeddin Keykubât Dönemi ve Ehemmiyeti (1220-1237)”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed., Refik Turan, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016).

Turan, Şerafettin. *Türkiye-İtalya İlişkileri*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000).

Tütüncü, Mehmet. “Mescid-i Aksa’daki Saklı Selçuklu Kitabesi”, *Yedikıta* 37, (2011): 15.

Tüysüz, Cem. “Türkmenler”, *Türkler Ansiklopedisi*. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), C.IV, 557.

Urfalı Mateos. *Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev., Hrant D. Andreasyan, Edouard Dulaurier, Prof. Mükrimin Halil Yinanç. (Ankara: TTK, 2000).

Usta, Aydın. “Artuklular ve Haçlılar (Haçlıların Bölgeye Gelişinden Belek’in Ölümüne Kadar / 1098-1124)”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi Prof. Dr. İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı (2001-2002)* 37, (2002): 366.

Usta, Aydın. *Türklerin İslamlaşma Serüveni Samaniler*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2007).

Uyar, Mustafa. “Moğol İstilas Döneminde Selçuklular”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed., Refik Turan. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016).

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “Mirâhûr”, *İslam Ansiklopedisi*. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1971), C.VIII, 347-350.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “XII. ve XIII. Asırlarda Anadolu’daki Fikir hareketleri ile İctimaî Müesseselere Bir Bakış”, (III. Türk Tarih Kongresi, Ankara 15-20 Kasım 1943, Kongreye Sunulan Tebliğler), (Ankara: TTK, 1948), 287-306.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Anadolu Kitabeleri*. (İstanbul: Maarif Vekâleti, 1926).

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*. (Ankara: TTK, 1989).

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*. (Ankara: TTK, 1984).

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlıda İlmiye Teşkilatı*. (Ankara: TTK, 1989).

Ülken, Hilmi Ziya. “Konya’da Anadolu Selçukîleri Devrinde İlim ve Felsefe”, *Konya Dergisi* 8, (1937): 490.

Ünver, Günay- Ecer, A.Vehbi. *Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*. (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1999).

Yakupoğlu, Cevdet. “Selçuklularda Vakıf Kurumu”, ed., Refik Turan, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018).

Yakupoğlu, Cevdet. “Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220)”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed., Refik Turan, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016).

Yakupoğlu, Cevdet. *Kuzeybatı Anadolu’nun Sosyo-Ekonomik Tarihi (Kastamonu-Sinop-Çankırı-Bolu) XIII-XV. Yüzyıllar*. (Ankara: Gazi Kitabevi, 2009).

Yazıcı, Nesimi. *İlk Türk İslam Devletleri Tarihi*. (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 1992).

Yazıcı, Tahsin. “Dinever”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1998), C.IX, 356.

Yazıcı, Tahsin. “Hemedan”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1998), C.XVII, 183-185.

Yazıcızade Ali. *Tevarih-i Ali Selçuk (Selçuklu Tarihi)*, haz., Abdullah Bakır. (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2009).

Yediyıldız, Bahaeddin. “Vakıf”, İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1986) C.XII, 153-172.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Abbasiler”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1988), C.I, 35.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Ahmen bin Tolun”, TDV İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1989), C.II (1989), 141-143.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Anadolu Selçuklu Devleti”, *Türk Dünyası El Kitabı*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992).

Yılmaz, Ömer. “Anadolu Millî Mücadele Hareketine Tekke ve Tarikat Şeyhlerinin Katkıları”, *Journal of Analytic Divinity* 4/2, (2020): 148-165.

Yınanç, Mükrimin Halil. “Arslanşah”, İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: Milli eğitim Bakanlığı Yayınları, 1942), C.I, 610-615.

Yınanç, Mükrimin Halil. *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I-II*. (Ankara: TTK, 2020).

Yiğit, İsmail. “Memlukler”, TDV İslam Ansiklopedisi. (Ankara: TDV İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2004), C.XXIX, 90-97.

Yuvalı, Abdülkadir. *İlhanlı Tarihi I, Kuruluş Devri*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1997).

Zetterstéen, Karl Vilhelm. “Şurta”, İslam Ansiklopedisi. (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997), C.XI, 585.

<http://data.un.org/en/iso/iq.html> E.T.: 20.09.2021, sa. 00.32

<http://www.kinik.gov.tr/kinik-ilce-nufus-mudurlugu> E.T.:10.11.2022 10:30
<https://www.yenisafak.com/gundem/mermiler-ucaga-yetismiyor-2344546> E.T. :
20.09.2021, sa. 01:14.

EKLER

Tablo.1. XVI. Yüzyılda Kınıklara ait yerleşimler, bağlı bulundukları sancak ve kazalar⁷⁴³

<i>Yerleşim Yeri Adı</i>	<i>Sancağı</i>	<i>Kazası</i>	<i>Vergi Nüfusu</i>
Kara Kınık Köy	Kengırı	Çerkeş	229
Kınık Köy	Ankara	Yabanabad	110
Kınık Köy	Bolu	Mengen	88
Kınık Köy	Ankara	Çubuk	80
Kınık Köy	Malatya	Karahisar	73
Kınık Köy	Kengırı	Koçhisar	70
Kınık ve Hatun Köy	Kastamonu	Daday	68
Kınıkcık-Kargın (İl-düzen) Köy	Kengırı	-	64
Yaka Kınık Köy	Kütahya	Yalak	64
Kınık Köy	Kütahya	Simav	64
Kınık	Teke	Kalkanlu	61
BağözüVirancık ve Kınıközü Köy	Virancık	Kargu	60
Kınık Köy	Saruhan	Temürcü	60
Kınık Köy	Konya	Belviran	59
Sevinçviranı ve Kınık Köy	Kengırı	Tosya	56
Kınık Köy	Hüdavendigar	Bergama	54
Kınık Köy	Beyşehir	Kırili	45
Kınık Köy	Karahisar	Şehirabad	45
Kınık Köy	Karasi	Taşgerdek	43
Kınık Köy	Konya	Sahra	40
Kınık Köy	Kastamonu	Karasu	39
Kınık Köy	Hamid	Gönen	30
Kınık Köy	Sivas	Tokat	30
Kınık Köy	Akşehir	İshaklu	27
Kınık Köy	Ankara	Yabanabad	27
Kınık Köy	Hüdavendigar	Mihalıç	27
Ağca Kınık Köy	Malatya	Argavun	27
Akyaka ve Kınık	Teke	Kaş	27
Kınık Köy	Karasi	İvrindi	25
Kınık Köy	Kütahya	Yalak	25
Kınık Köy	Ankara	Murtazabad	24
Kınık Köy	Hamid	İrla	24
Kınık Köy	Hüdavendigar	Atranos	24
Toyca Kınık Köy	Kütahya	Selinti	24
Kınık Köy	Karahisar	-	23
Büyük Kınık Köy	Maraş	Hısn-ı Mansur	23
Kınıközü Köy	Ankara	Yabanabad	22

⁷⁴³ XVI. yüzyılda Anadolu'da Kınık isimli yerleşim birimleri vergi nüfuslarına göre çoktan aza göre sıralanmıştır. 14 yerleşim yerine ait vergi nüfusu sayısına ilişkin verilere ise ulaşılammıştır. Ayrıca bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, 425-426.

<i>Yerleşim Yeri Adı</i>	<i>Sancağı</i>	<i>Kazası</i>	<i>Vergi Nüfusu</i>
Kınık Köy	Çorum	Çorumlu	20
Kınık Köy	Kastamonu	Devrekani	20
Yukarı Kınık Köy	Kütahya	Kalınvıran	20
Kınık Köy	Amasya	Taşabad	18
Kınık (Karaağaç) Köy	Kocaeli	Kandıra	18
Kınık Köy	Kütahya	Eğrigöz	18
Dere Kınık Köy	Kütahya	Eğrigöz	18
Kınık Köy	Sivas		18
Kınık Ekinlik	Sivas	Zile	17
Kınık Köy	Ankara	Ayaş	16
Kınık Köy	Ankara	Bacı	14
Kınık Köy	Hüdavendigar	Göynük	14
Kınık Köy	Hüdavendigar	Sifrihisar	13
Kınık Köy	Karahisar	Sandıklı	13
Yukarı Kınık Köy	Karahisar	Gevezid	13
Kınık Köy	Karasi	Sındırgı	12
Kınık Köy	Hüdavendigar	Gönen	11
Saray ve Avcılar Kınık(Ekinbaşı)Köy	Kastamonu	Sinop	11
Bostan Kınık Köy	Kütahya	Yalak	11
Kınık Köy	Ankara	Çubuk	10
Aşağı Kınık Köy	Kütahya	Kalınvıran	10
Kınık Köy	Biga	Çan	9
Aşağı Kınık Köy	Karahisar	Gevezid	9
Kınık közü Köy	Ankara	Murtazabad	8
Kınık Köy	Karahisar	Hula	8
Kınık Köy	Hüdavendigar	Yarhisar	6
Kınık Köy	Konya	Sahra	5
Küçük Kınık Köy	Menteşe	Balat	5
Divan-ı Kınık Köy	Bolu	Onikidivan	3
Nısıf-Kınık Ekinlik	Karahisar	Sandıklı	1
Kınık ve Akvıran Ekinlik	Sivas	Tokat	bilinmiyor
Kınık Kaza	Adana	-	bilinmiyor
Kınık Köy	Bolu	-	bilinmiyor
Kınık Köy	Çorum	Osmancık	bilinmiyor
Kınıkalanı Ekinlik	Karasi	Sındırgı	bilinmiyor
Kınık Köy	Konya	Larende	bilinmiyor
Yazı Kınık Köy	Konya	Sahra	bilinmiyor
Kınık Ekinlik-Mezra	Malatya	Ayvalı	bilinmiyor
Kınık Ekinlik	Malatya	Kahta	bilinmiyor
Kınık - Kuzu Ekinlik	Maraş	Zeytin	bilinmiyor
Kınık Viranı-Ekinlik	Sivas	-	bilinmiyor
Kınık Köy	Sivas	-	bilinmiyor
Kınık Köy	Sivas	-	bilinmiyor
Kara Kınık	Sivas	Zile	bilinmiyor

Tablo.2. 1981 yılı itibarıyla Türkiye’de Kınık isimli yerleşim yerleri⁷⁴⁴

<i>Yerleşim Birimi</i>	<i>Bucak</i>	<i>İlçe</i>	<i>İl</i>
1. Kınık			İzmir
2. Kınık	Haydarlı	Dinar	Afyon
3. Kınık	Karadirek	Sandıklı	Afyon
4. Kınık	Merkez	Sincanlı	Afyon
5. Kınık	Çandır	Kalecik	Ankara
6. Kınık	Çeltikçi	Kızılcahamam	Ankara
7. Kınık	Pazar	Kızılcahamam	Ankara
8. Kınık	Kazan	Yenimahalle	Ankara
9. Kınık	Kalkan	Kaş	Antalya
10. Kınık	Merkez	İvrindi	Balıkesir
11. Kınık	Merkez	Sındırgı	Balıkesir
12. Kınık	Yarhisar	Merkez	Bilecik
13. Kınık	Merkez	Pazaryeri	Bilecik
14. Kınık	Akçakoca	Düzce	Düzce)
15. Kınık	Merkez	İnegöl	Bursa
16. Kınık	Büyükorhan	Orhaneli	Bursa
17. Kınık	Seydim	Merkez	Çorum
18. Kınık	Merkez	Sivrihisar	Eskişehir
19. Kınık	Merkez	Şebinkarahisar	Giresun
20. Kınık	Merkez	Devrekâni	Kastamonu
21. Kınık	Merkez	Tosya	Kastamonu
22. Kınık(Abadaniye)	Aşağıpınarbaşı	Merkez	Konya
23. Kınık	Merkez	Bozkır	Konya
24. Kınık	Merkez	Merkez	Kütahya
25. Kınık	Merkez	Simav	Kütahya
26. Kınık	Köprübaşı	Göğdes	Manisa
27. Kınık	Gelembe	Kırkağaç	Manisa
28. Kınık	Merkez	Selendi	Manisa
29. Kınık	Seki	Fethiye	Muğla
30. Kınık	Merkez	Almus	Tokat
31. Kınık	Süleymanlı	Merkez	Kahramanmaraş
32. Kınık Delileri	Merkez	Merkez	Çorum
33. Kınıklar	İnecik	Merkez	Tekirdağ
34. Kınıklı	Merkez	Denizli	Denizli
35. Kınıkhasan	Gümerdiğin	Şabanözü	Çankırı
36. Kınıkyeri	Merkez	Çameli	Denizli
37. Aşağı Kınık/ Kınık Zîr	Merkez	Göynük	Bolu
38. Adakınık	Dörtdivan	Gerede	Bolu
39. Başkınık	Hasançelebi	Hekimhan	Malatya
40. Pirkınık/Çayboyu	Seki	Merkez	Sivas
41. Ilıcakınık	Merkez	Merkez	Bolu

⁷⁴⁴ İç İşleri Bakanlığı, *Köylerimiz 1981*, İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü Yay.,(Ankara 1982), No:327, Seri:3, 2.

<i>Yerleşim Birimi</i>	<i>Bucak</i>	<i>İlçe</i>	<i>İl</i>
42. Susuzkınık	Süleymanlı	Merkez	Bolu
43. Tatkınık	Merkez	Arguvan	Malatya
44. Yazıkınık	İncik	Mucur	Kırşehir
45. Yukarı Kınık/Kınık Bâlâ	Merkez	Göynük	Bolu

Tablo.3- Büyük Selçuklu Hükümdarları⁷⁴⁵

<i>Büyük Selçuklu Devleti Hükümdarları</i>	
Tuğrul Bey	1040
Süleyman	1063
Alparslan	1063
I. Melikşah	1072
Berkyaruk	1092
II. Melikşah	1104
Muhammed Tapar	1105
Sencer	1118-1157

Tablo.4- Kirmân Selçuklu Hükümdarları

<i>Kirmân Selçuklu Hükümdarları</i>	
Kavurd Bey	1048
Kirmânşah	1073
Hüseyin Şah	1074
Sultan Şah	1074
I. Turan Şah	1085
Îrânşâh	1097
I. Arslanşah	1101
I. Muhammed Şah	1142
Tuğrul Şah	1156
Behram Şah (birinci hükümdarlığı)	1170
II. Arslanşah (birinci hükümdarlığı)	1170
Behram Şah (ikinci hükümdarlığı)	1171
Behram Şah - Arslanşah (ortak hükümdarlık)	1172
Behram Şah (üçüncü hükümdarlığı)	1175
II. Muhammed Şah (birinci hükümdarlığı)	1175
II. Arslanşah (ikinci hükümdarlığı)	1175
II. Turan Şah	1177
II. Muhammed Şah (ikinci hükümdarlığı)	1183-1187

⁷⁴⁵ Büyük Selçuklu Devleti ve Muhtariyetlere ait hükümdar listeleri çalışma hazırlanırken istifade edilen kaynaklardaki bilgilere göre düzenlenmiştir.

Tablo.5-Irak Selçuklu Hükümdarları

<i>IRAK SELÇUKLU HÜKÜMDARLARI</i>	
Mahmud	1118
Dâvud	1131
I. Tuğrul	1132
Mesud	1134
III. Melikşah	1152
II. Muhammed	1153
Süleyman Şah	1159
Arslanşah	1161
II. Tuğrul	1177-1194

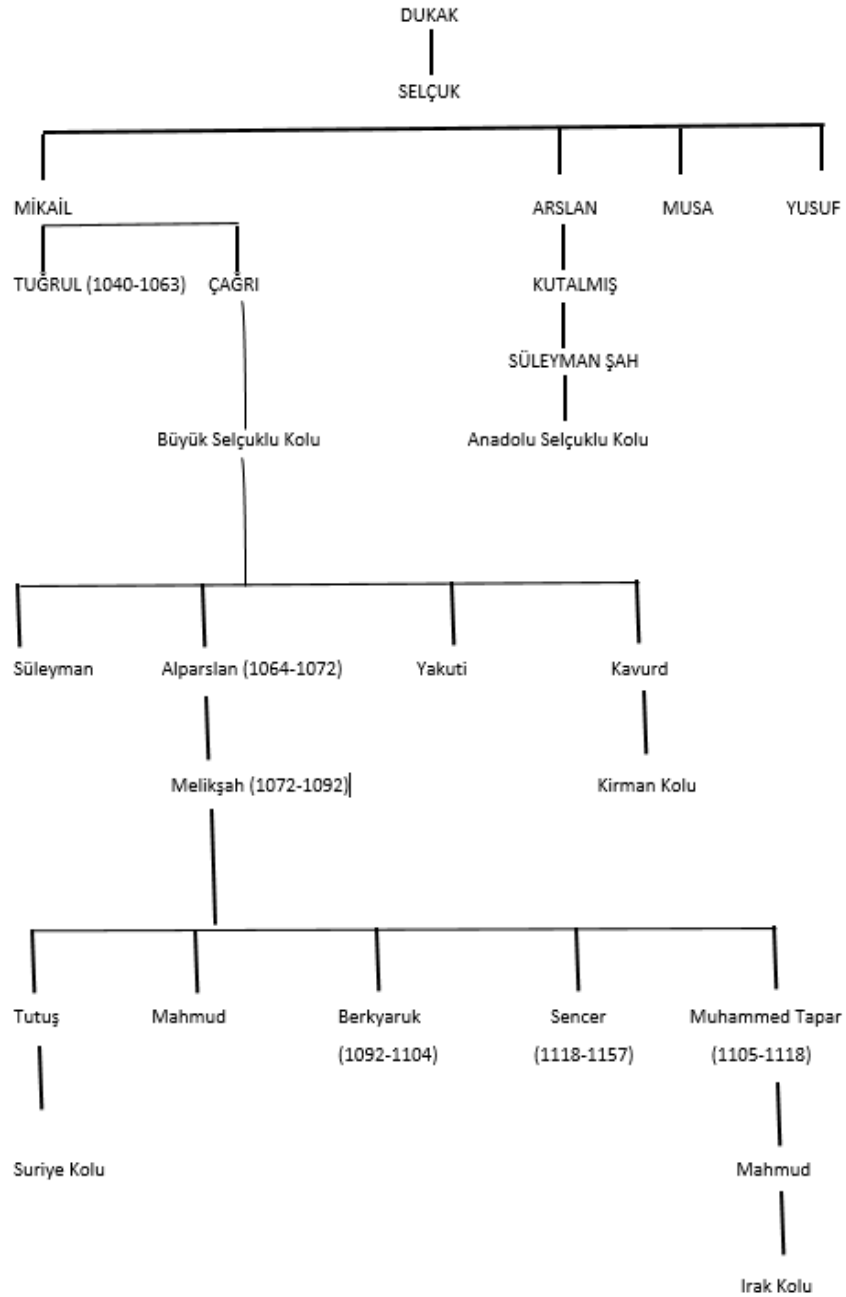
Tablo.6-Suriye Filistin Selçuklu Hükümdarları

<i>Suriye Selçuklu Hükümdarları</i>	
Tutuş	1079
Halep Selçuklu Melikliği	
Rıdvan	1095
Alparslan el-Ahras	1113
Sultan Şah	1114-1117
Dimaşk Selçuklu Melikliği	
Dukak	1095
II. Tutuş	1104
Ertas (Bektaş)	1104

Tablo.7-Anadolu Selçuklu Hükümdarları

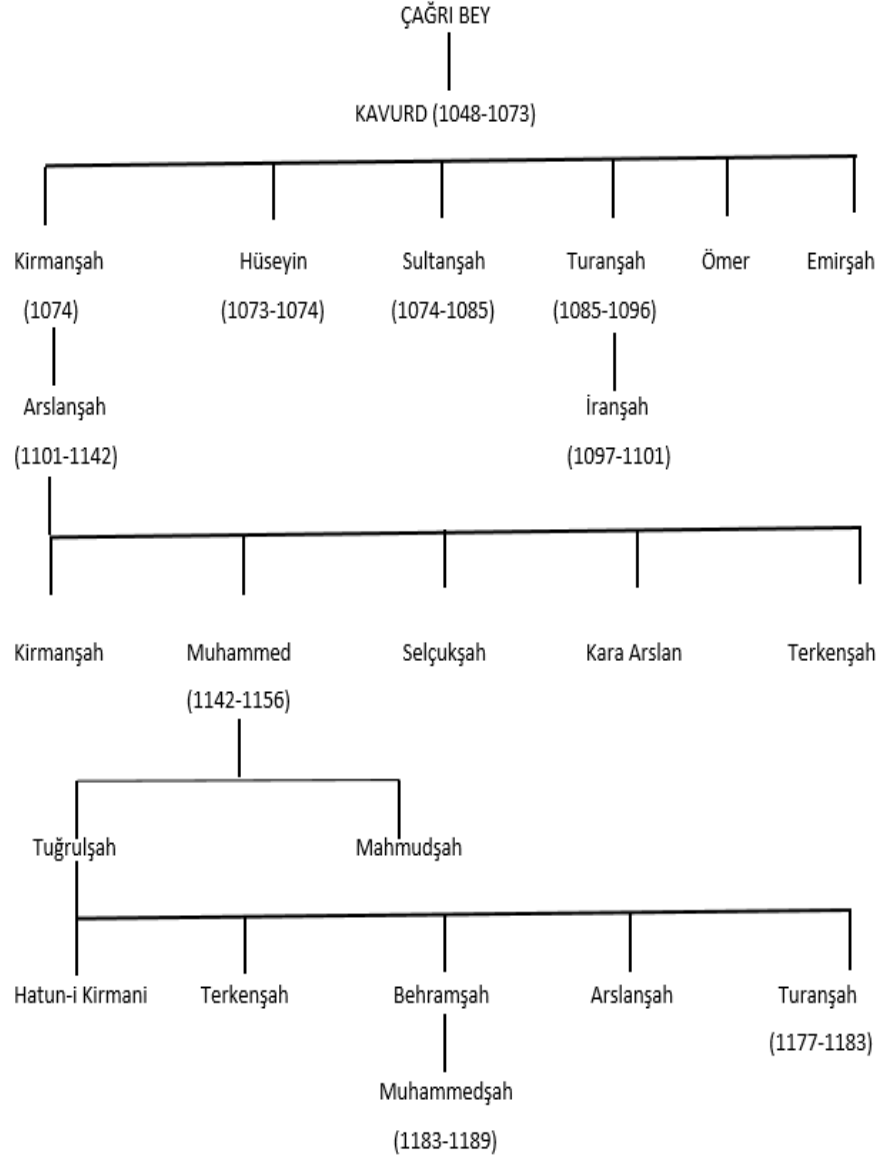
<i>Anadolu Selçuklu Hükümdarları</i>	
I. Süleyman Şah	1075
Fetret Devri	1086
I. Kılıcarslan	1092
Fetret Devri	1107
Melikşah (Şahinşah)	1110
I. Mesud	1116
II. Kılıcarslan	1155
I. Keyhusrev (birinci hükümdarlığı)	1192
II. Süleyman Şah	1196
III. Kılıcarslan	1204
I. Keyhusrev (ikinci hükümdarlığı)	1205
I. Keykâvus	1211
I. Keykubad	1220
II. Keyhusrev	1237
II. Keykâvus (müstakil hükümdarlığı)	1246-1249
II. Keykâvus - IV. Kılıcarslan - II. Keykubad (müşterek hükümdarlık)	1249-1254
II. Keykâvus (müstakil hükümdarlığı ve IV. Kılıcarslan ile müşterek hükümdarlık)	1254-1262
IV. Kılıcarslan (müstakil hükümdarlığı)	1262
III. Keyhusrev	1266
III. Keyhusrev - II. Mesud (müşterek hükümdarlık)	1282-1284
II. Mesud (müstakil olarak birinci hükümdarlığı)	1284-1296
Selçuklu tahtının boş kaldığı dönem	1296-1298
III. Keykubad	1298
II. Mesud (ikinci hükümdarlığı)	1302-1308

Tablo.8-Büyük Selçukluları Soy Ağacı⁷⁴⁶

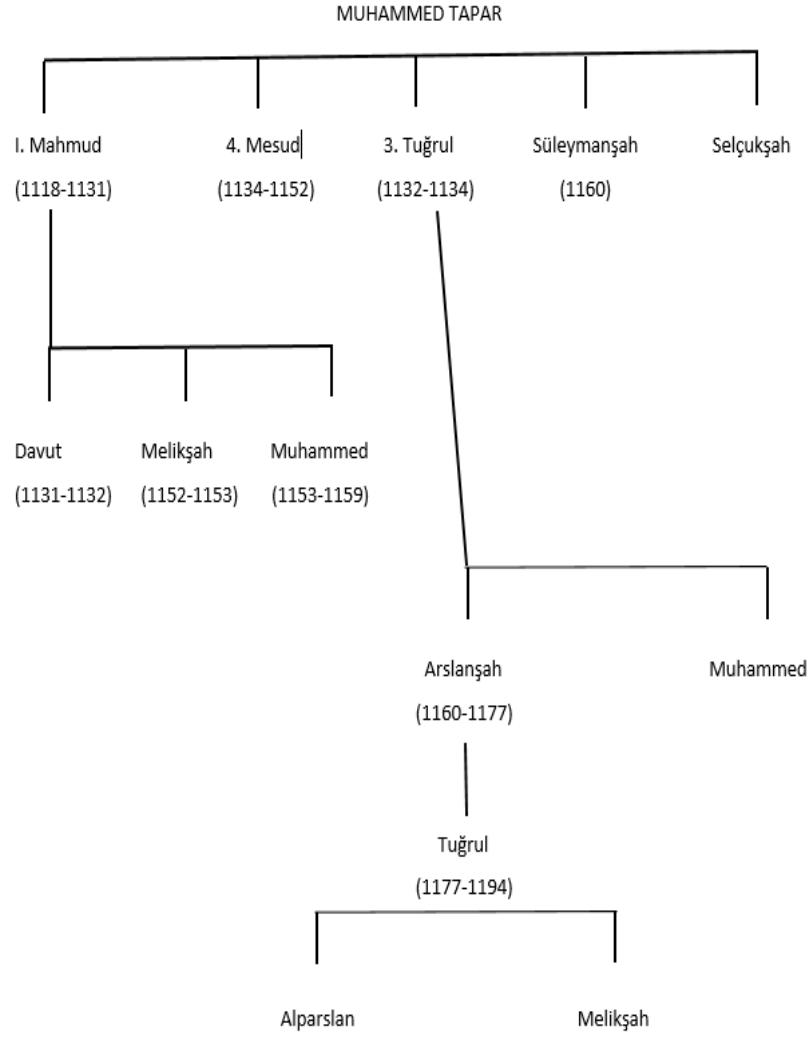

⁷⁴⁶ Büyük Selçuklu Devleti ve Muhtariyetlere ait şecereler, çalışma hazırlanırken istifade edilen kaynaklardaki bilgilere göre düzenlenmiştir.

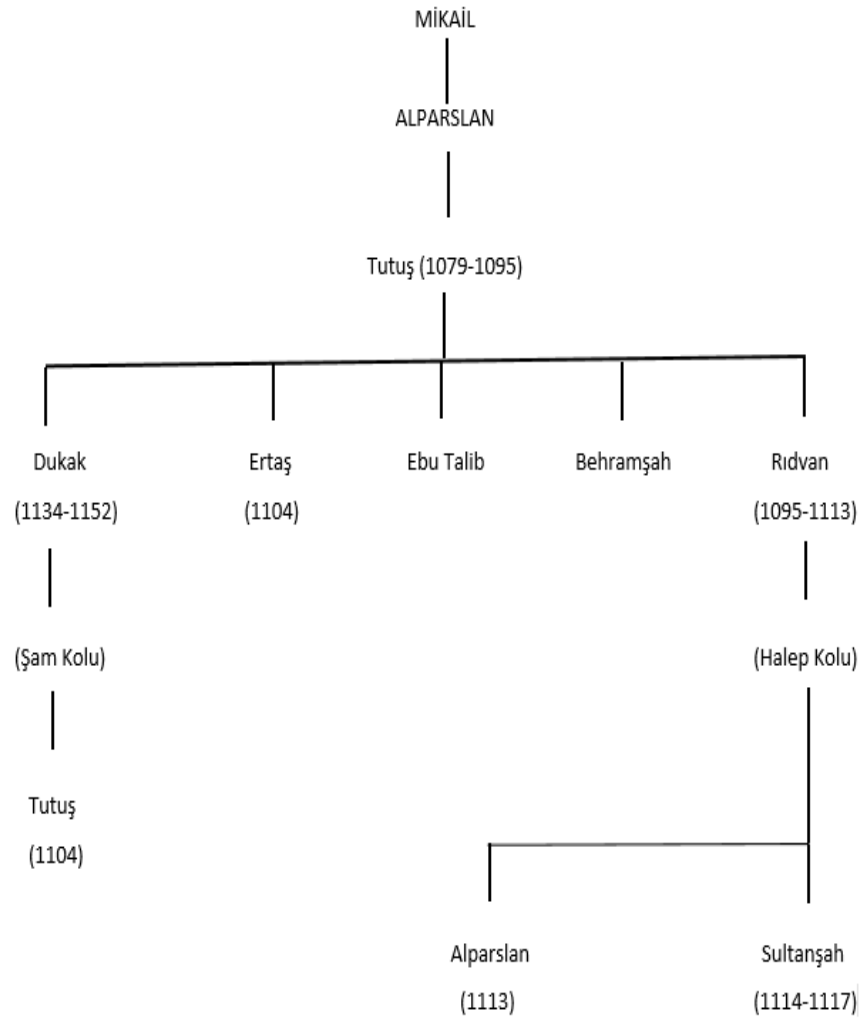
Tablo.9-Kirmân Selçukluları Soy Ağacı

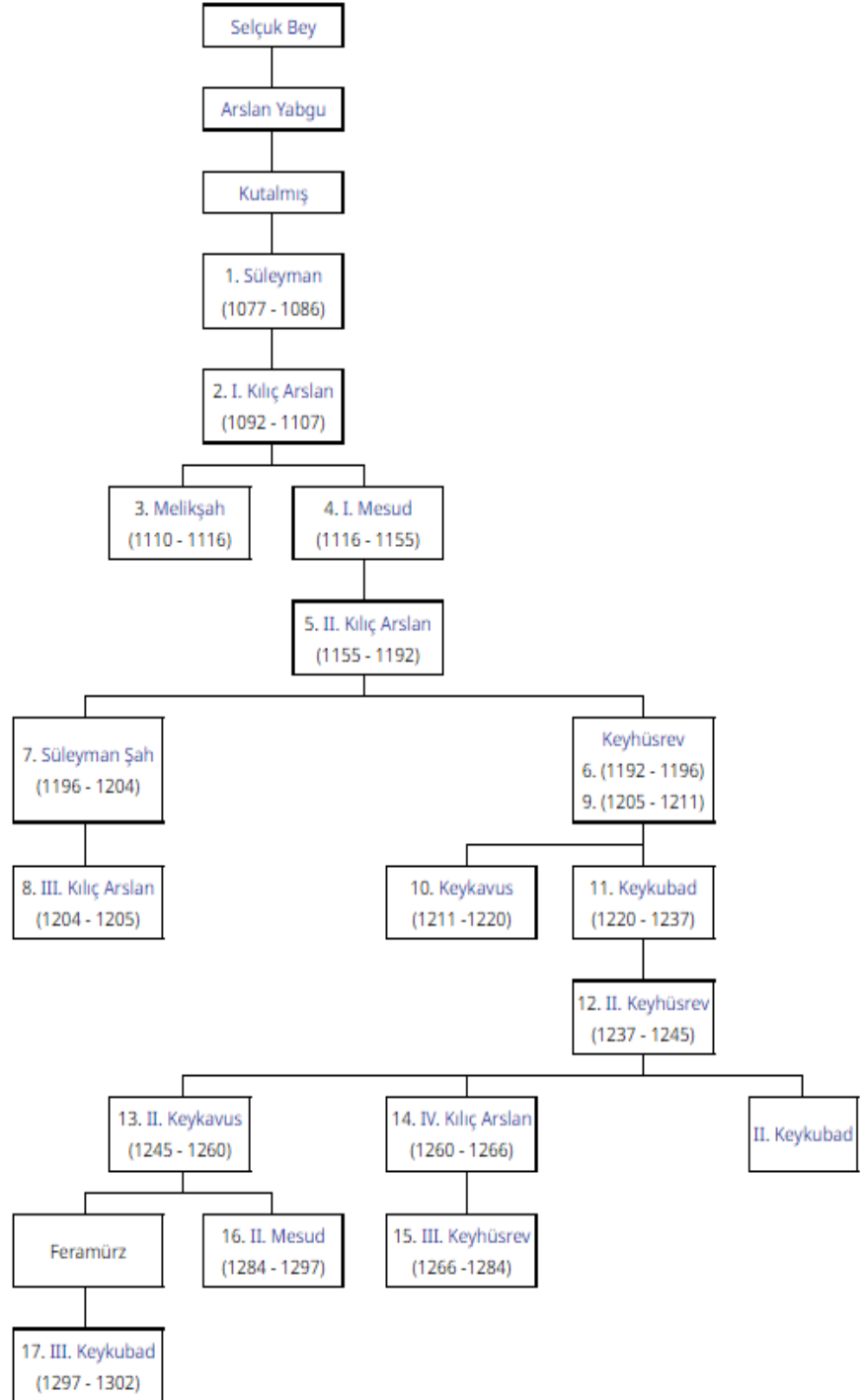
Tablo.10-Irak Selçukluları Soy Ağacı

Tablo.11-Suriye-Filistin Selçukluları Soy Ağacı

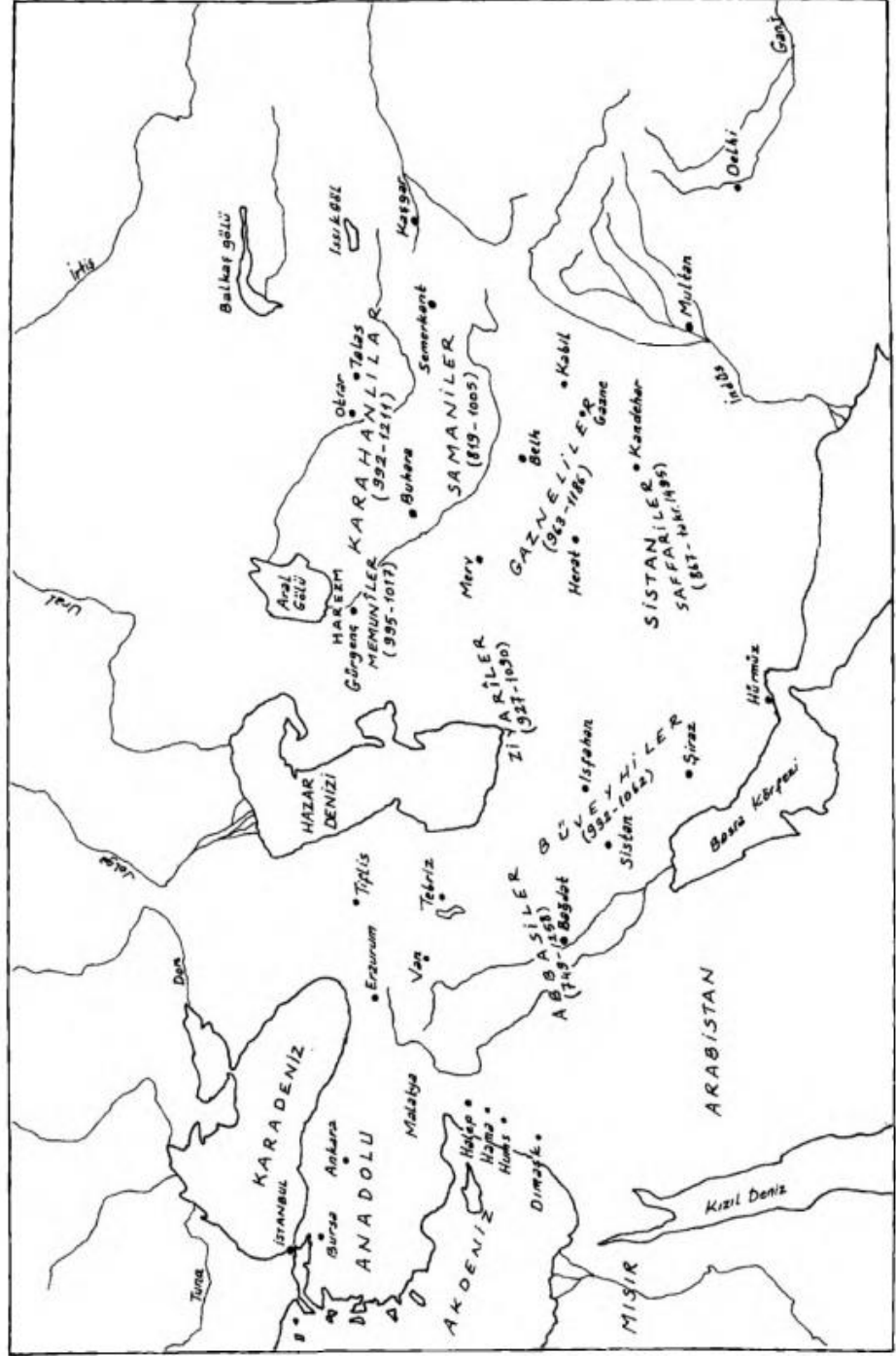

Tablo.12-Anadolu Selçukluları Soy Ağacı

HARİTALAR

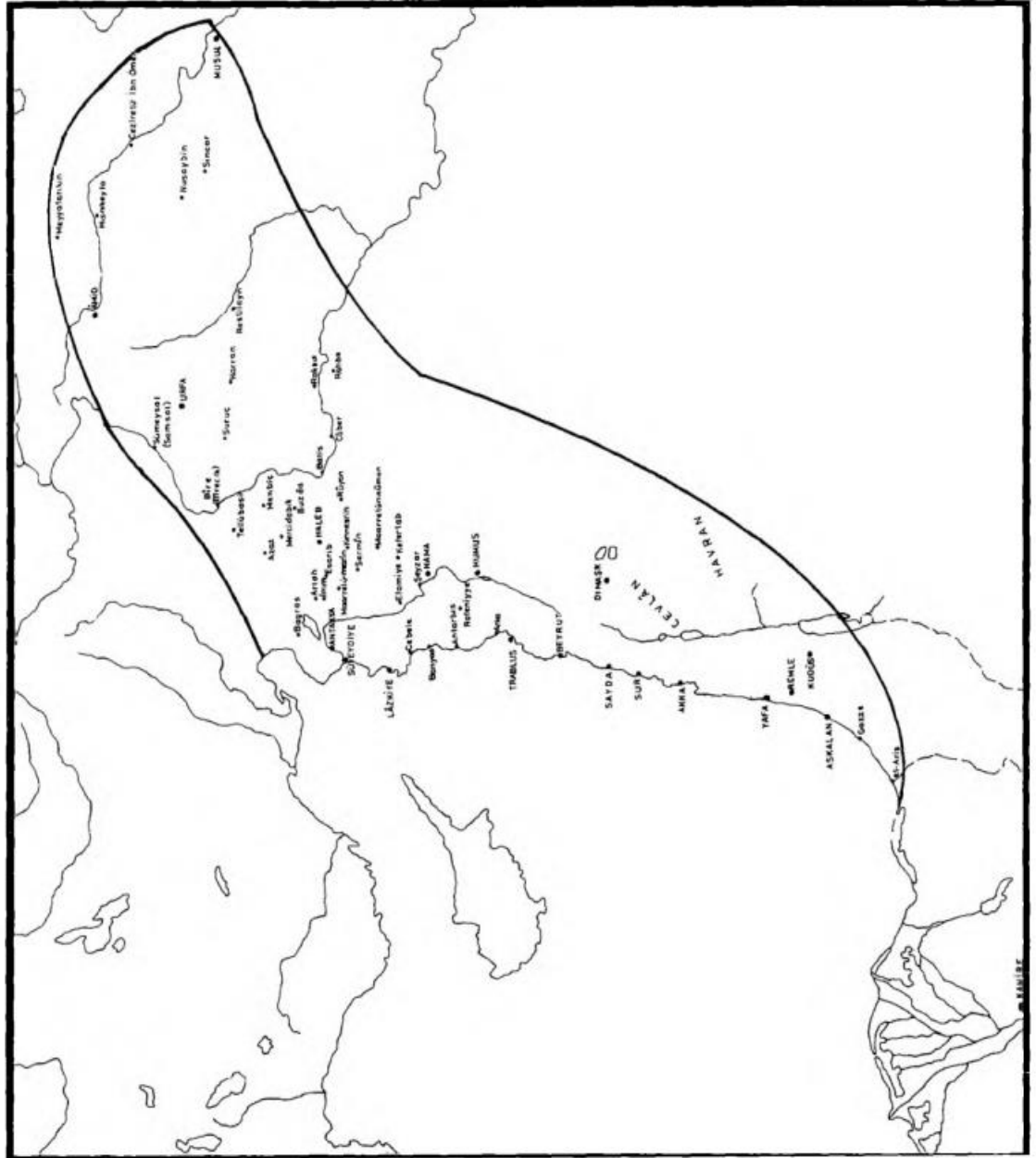
Harita.1- Selçuklular Öncesi Türkistan ve Ortadoğu⁷⁴⁷

⁷⁴⁷ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, (Ankara: TTK, 2014).

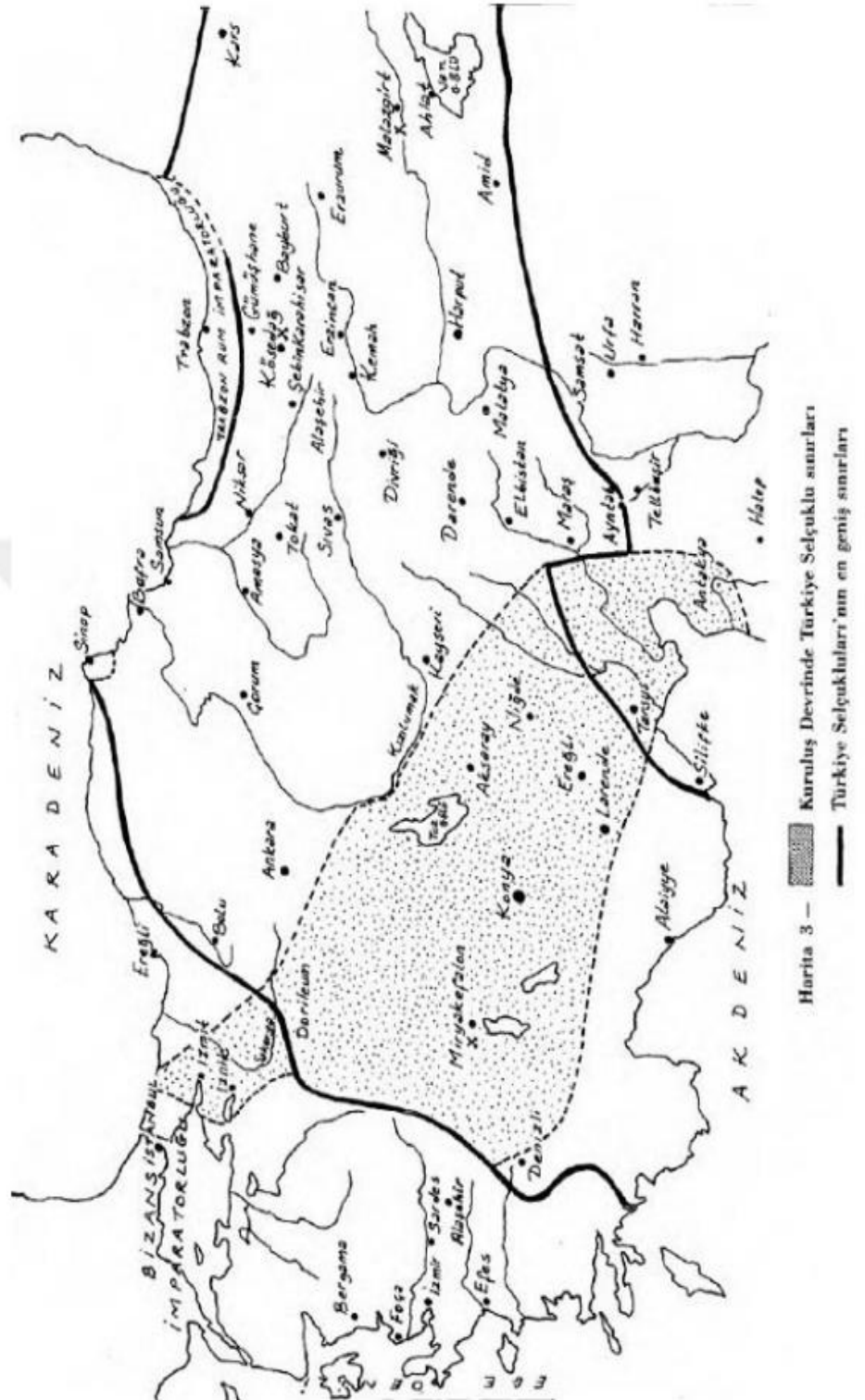
749

Harita.4- Suriye Filistin Selçuklu Devleti⁷⁵⁰

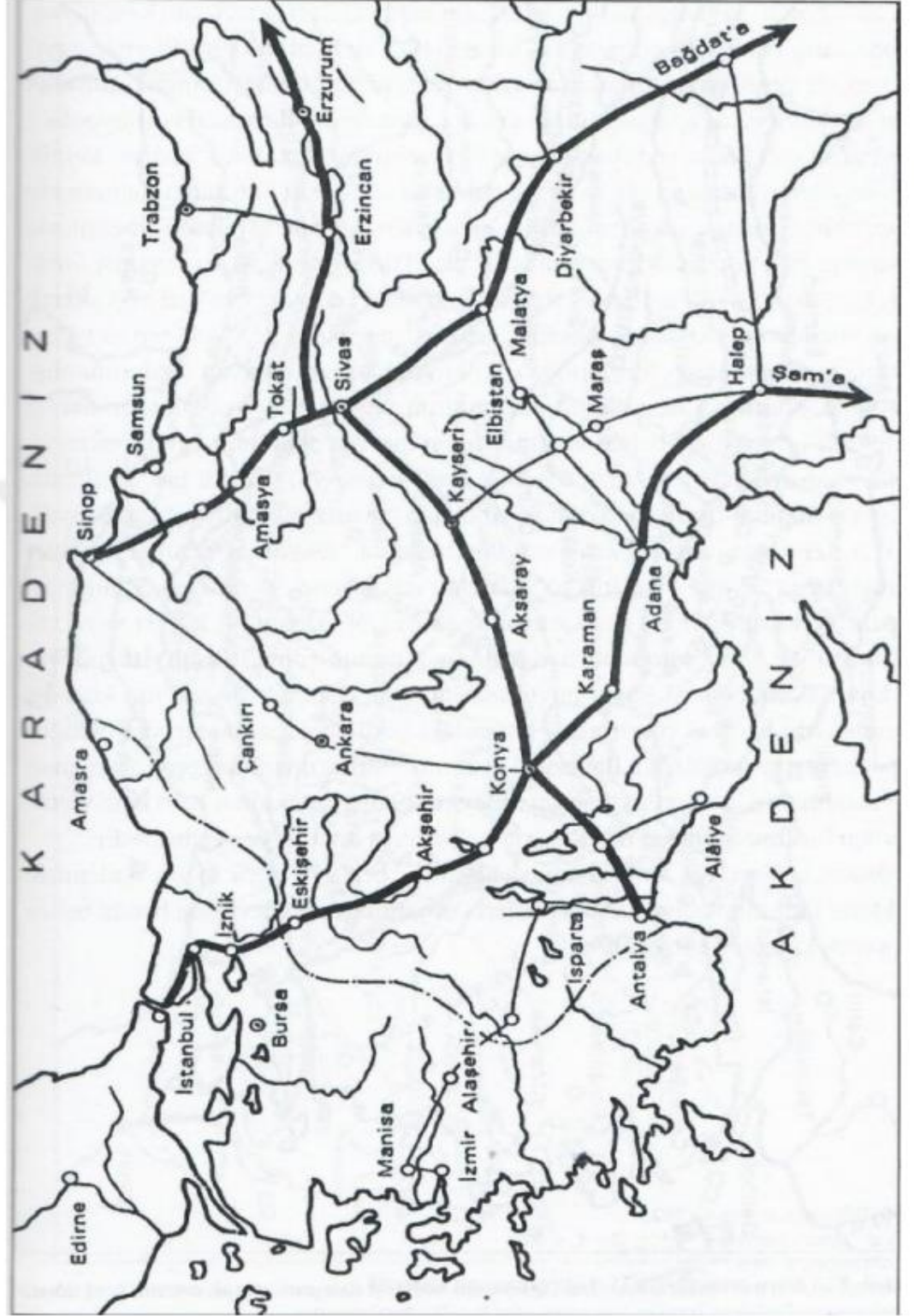
⁷⁵⁰ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, (Ankara: TTK, 2014).

Harita.5 Anadolu Selçuklu Devleti Kuruluş Dönemi ve En Geniş Sınırları⁷⁵¹

⁷⁵¹ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, (Ankara: TTK, 2014).

Harita.6-XIII. Yüzyıl Anadolu Ticaret Yolları⁷⁵²

⁷⁵² Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, (İstanbul: Cem Yayınları, 1979).

ÖZGEÇMİŞ

1. KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : İsmail ÖZTÜRK
Unvanı : Öğrenci
ORCID : 0000-0001-9879-5558
Doğum tarihi :
Doğum yeri :
E mail :

2. ÖĞRENİM BİLGİLERİ

Derece	Alan	Üniversite	Yıl
Lisans	Sınıf Öğretmenliği	Ondokuz Mayıs Üniversitesi	2007
Yüksek lisans			

3. YABANCI DİL BİLGİSİ

- 1-) İngilizce
2-) Arapça
3-)

4. MESLEKİ DENEYİM VE ÜYELİKLER

- 1-) 11 Yıl Milli Eğitim Bakanlığı'na Bağlı Resmi Kurumda Öğretmenlik
2-) 3 Yıl Milli Eğitim Bakanlığı'na Bağlı Resmi Kurumda İdarecilik

5. YAYINLAR VE ÖDÜLLER

- 1-)İsmail ÖZTÜRK, “Dîvânü Lugâti't-Türk'te Oğuz Boyları ve Oğuz Kültürü”, *Kültür Tarihi ve Disiplinlerarası Sanat/Tasarım III* (Ed. Prof.Dr. Sibel KILIÇ), Artikel Akademi, İstanbul 2021.
2-) İsmail ÖZTÜRK, “Selçuklu Muhtariyetlerinin Oluşum Sürecinde Türk Göçlerinin

Etkileri ve Selçuklu
Muhtariyetlerinin Hâkim Olduğu
Coğrafyalarda Bugünkü Türk
Varlığı”, *Göç ve İsyân*, (Ed. Doç.
Dr. Hasan IŞIK, Orient Yay.,
Ankara 2022)

